

ચહેરાની સુંદરતા ટકાવી રાખવા માટે

કાશ્મીર સ્નો

લોકોમાં માનીતો થયો છે.
તેના ચાહુ વપરાશથી ચહેરા ઉપ-
રના ખીલ, કાળા ડાઘા, ફાલ્સા,
વગેરે નાશુદ કરી ચહેરાને સુંદર
ને સુશોભિત બનાવે છે તેમજ
ચામડી ઉપરના કોઈપણ દરદો
નાશુદ કરી તેને સુંવાળા અને
મુલાયમ બનાવે છે.

—તે ઉપરાંત—

કાશ્મીર ખ્રીલીયન્ટાઈન, હેરચોઈલ, કોલન
વોટર, લવન્ડરવોટર, કોલ્ડક્રીમ, તાલ્કમ
પાઉડર.

વિગેરે લોકોમાં જાણીતા છે. સર્વ દુકાનદારો વેચે છે.
બનાવનાર:—

ધી નેશનલ ટ્રેડીંગ કું.

મંગળદાસ રોડ-મુંબઈ નં. ૨

તમારી આંખોના રક્ષણ માટે અને તમારા કુટુંબના સંરક્ષણ માટે

દાનીમ અમરની
મુલાકાત લઈને
કેવીલીકામ અને
અનુભવી ડોક્ટરો
પામે ખાનપુરક
આંખની તપાસ
કેરાવો. દરેક
વ્યવસ્થા મહેનત
સંભાળીને છે
કે પામેને

પામેની કિંમતની જાણની પેર અંગીકારીને એક વાર માટે
કે ૧૦૦૦ ના પીકાની નાણાં આપવામાં આવે છે આ
પામે મકાનો લાભ લેવા માટે નહીં.

MAFIM BROS

દાનીમ અમરની.

સંસ્કૃતિ અને સ્વચ્છતા
સુખ.

સુંદર, આકર્ષક, લાંબા ચક્રચક્રતા વાળ

એ સ્ત્રીઓનો અત્યુત્તમ શત્રુભાર છે.

એ સુંદરતા અને આકર્ષકતા વધારવા માટે

હીરપરાનું રજીસ્ટર્ડ નં. ૯૧૩૫

મુગંધીત ઓટો-ડી-રોજ કોકોનટ હેરઓઇલ

સૌથી સુંદર અને સોનેરી ઈલાજ છે.

ખાત્રી માટે અજમાયશ કરવાની બલામણુ છે.

સઘળી જગ્યાએ વેચાય છે.

સ્ટોકીસ્ટસ:—

ધી ઈન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ

એન્ડ જનરલ સ્ટોર્સ

૯૧-૯૨ કૃષ્ણમણી-સ્ટોરી માર્કેટ

મુંબાઈ નં. ૨

વર્ષ ૨ જી :: મનુભાઈ મુનશા ગ્રંથાવલિ :: પુસ્તક ૨ જી

કેળાંવાળી

અને

ખીજ વાતો

વિષય :

સમજાવણી

વિ. બ. ૧૯૬૧]

૧૯૬૧ જી

કિંમત

રૂ. ૨૫૦/૦૦

એન. એમ. વિપાલી એન્ડ કંપની

કારંવત-૫૦૦૦૦

પોસ્ટલ કોડ

મુંબઈ ૨૦

પ્રકાશક
ડાહ્યાલાલ મહેતા.
દશરથલાલ જહા.
જળોવાળી નાકા,
ખાડીઆ,
અમદાવાદ.

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધિન છે.]

મુદ્રક : હંશરવાલ મેનીલાલ.
મુદ્રણસ્થાન : એડીએન્ટસ પ્રિ. વર્કસ.
પાનકોર નાના-અમદાવાદ.

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો.

સ્વદેશપ્રેમી યુવાન

૨૪. મનુભાઈ ચીમનજીભાઈ મુનશા
અમરાવાદ

નિવેદન

કાગની ગતિ અકળ છે. તા. ૧૧-૧૧-૩૨ એ શ્રી. મનુભાઈ
મીમનસાલ મુન્શાની અવસાન તિથી. તા. ૧૧-૧૧-૩૩ એ ૨૧.
મનુભાઈ મુન્શાની પ્રથમ મંત્રમુદ્રી, આજે તા. ૧૨-૧૧-૩૪. એ
૨૨. મનુભાઈની દ્વિતીય મંત્રમુદ્રી.

શ્રી. મનુભાઈ મુન્શાના અવસાન બાદ અમેએ સ્વર્ગસ્થનું
નામ ગીરંજીની રહે એ આશયે, અમારા એક અંગદ શાદમ તરીકે
'મનુભાઈ મુન્શા ધંધાવલિ'ની યોજના કરી છે. તે યોજનાનુસાર
સ્વર્ગસ્થની પ્રથમ મંત્રમુદ્રીના યોગ સમુદ્રદ નરવકધાનું 'તરુણ' પુત્ર
પ્રગટ કરેલું. આજે દ્વિતીય મંત્રમુદ્રીના યોગ 'કેળાંવાળી
અને ધીછા વાનો' એ દામ્યમનું પુત્ર પ્રગટ કરીએ છીએ.
પુત્રકના લેખક ગુજરાતના જાનીના અને દામ્યમનના કાંદકાર શ્રી.
મગનકીશ છે. શ્રી. મગનકીશ એ ગુજરાતમાં એક જાણીતા ગુણવિદ
છે કે તેમના મારે કંઈપણ લખવું અશક્ય છે. શ્રી મગનકીશને
દામ્યમનના લેખક તરીકે 'મનીષર પ્રજ્ઞ' મળેલું છે. આ મન-
વલિના જીવન પુત્રક મારે તેમનો મદકાર બન્યો છે. આજે તેમના બાળની મીમં

આ પુત્રકની વિદ્યાભારી અને એક નરવક વિવેચકને હું
તેથી પ્રતાપના લખી આપવું તરત જાહેર કરું છું. આ પુત્ર
ધનગુણસાલ પુણ્યસાલ મદેનાના અને અમું કરીએ

આ ધંધાવલિ કાર. ગુજરાતના જાણીતા લેખકે હું હું હું
એક એક પુત્રક કરી કરી અને કાંઈકે કાંઈકે

કેવો આ પુત્રકની નૈવેદ્ય રીતો ક. ૨ ૧૯૩૨-૧૯૩૩ ૨૫ ૬
૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧ ૩૬૧

તા. ૧૧-૧૧-૩૧

અમારાવાલ.

૨૨.૧૧.૩૨
૨૨.૧૧.૩૨
૨૨.૧૧.૩૨
૨૨.૧૧.૩૨

ઉપોદ્ધાત

જ્યાં જ્યાં મનુષ્ય ત્યાં ત્યાં મનુષ્ય જીવનમાંથી લઇને સાહિત્ય કૃતિઓમાં ગુંથી લીધેલ સર્વ 'રસનું' અસ્તિત્વ હોય છે. માત્ર એ મનુષ્યજીવનને અવલોકનાર જે દૃષ્ટિથી અને અવલોકે છે તે દૃષ્ટિ ઉપર એ રસોમાંથી અમુકનું પ્રધાન સ્થાન અને બાકીનાનું ગૌણ સ્થાન નક્કી થાય છે. યુરોપની પ્રજાઓમાં ઈંગ્લીશ પ્રજાએ હાસ્યરસના સાહિત્યને સૌથી વધારે પોષ્યું છે-વિકસાવ્યું છે. આ વિશાળ ક્ષેત્રનાં એકેએક પ્રકારને જુદી જુદી રીતે પોતાની કૃતિઓમાં ઉતારી લઇને તેમને કથાની કેટિએ લઈ જવામાં ડીકન્સથી માંડીને જેકબ, જેરોમ, બારી પેર્સન, જેમ્સ, બારી વગેરે અનેક હાસ્યરસ નિષ્ણાતોએ પોતાના નામ અમર કરી દીધાં છે. પરંતુ ઈંગ્લીશ બોક્ષતી પ્રજા સીવાય માત્ર ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં આ રસને સારું સ્થાન છે. રશિયન, ઈટાલિયન અને જર્મન સાહિત્યમાં આ પ્રકારના રસ સાહિત્યનું પ્રમાણ બહુ મોટું જેવામાં આવતું નથી.

હિંદુસ્થાનમાં ખંભાણી, મરાઠી તેમજ હિંદીમાં પણ હાસ્યરસનું સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં હોય તેમ જણાતું નથી. જેટલું છે તેટલું કટાક્ષ અને રપકના પ્રકારમાં છે એમ લાગે છે. જો આ અનુમાન સાત્ય હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે હાસ્યરસ હાલ છે તેને માટે આપણે પ્રાંતિક અભિમાન જરૂર લઇ શકીએ.

આપણે ત્યાં આરંભમાં હાસ્યરસ લોકપ્રિય નહોતો. પારસી લેખકો આ રસને એમના જીવનની અનેક વિસિષ્ટતાઓથી ઓપી ધણું વર્ષો ધર્યાં સાહિત્યમાં સતત વહેવડાવ્યા કરતા હતા એ વાત ખરી પણ એનાથી હિંદુ ગુજરાતી જનતાનો મોટો ભાગ અરૂઢજ રહ્યો હતો. આપણા અર્વાચીન હાસ્યરસના પિતા સ્વ. મર રમણભાઈએ આ ક્ષેત્ર માંનું પોતાનું કાર્ય ૧૯૦૮-૧૦ ના અરસામાં લગભગ સમેટી લીધું હતું, ત્યારથી તે સ્વ. કાશ્મિરભાઈ 'વીરમી સદી' પ્રસિદ્ધ કરતા માંડ્યું તે માળામાં આ લેખના લેખકે પોતાની દીન સેવાથી હાસ્ય-રસનો ઝંઘો હિંચો રાખવા ચલ કરેલો, પણ હાસ્યરસને લોકમોચ

છે પણ આ ત્રિપુટીએ હાસ્યરસના જે અંગને પોતાનું કરી લીધું છે, તે અંગની દિશામાં બીજા કોઈ લેખક આ ત્રિપુટી જેટલું કાર્ય કરી શક્યા નથી એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આમાંથી સ્વ. જાગીરદારનું અકાળ અવસાન થયું છે અને ઓલિયા જોશીની કલમ બહુ અનિયમિત ચાલે ■ એટલે શ્રી. મસ્તકડીરે પોતાનાં કરી લીધેલા ક્ષેત્રમાં આજે એ એકલાજ ઉભા છે.

આ સ્થળે, વિષયાંતર કરવાની જગીએ પણ એક બાબત કહેવી જોઈએ. આપણે ત્યાં વિવેચનના ક્ષેત્રમાં કેવળ અરાજકતા ચાલી રહી છે અને એને પરિણામે સાહિત્યકારોના સ્થાન નક્કી કરવાના ઉદ્દેશથી અનેક વિવેચકો અનેક ઉદ્દગારો કાઢે છે. 'ભદ્રંભદ્ર' જેવું પુસ્તક ગુજરાતીમાં બીજું લખાયુંજ નથી અટકે રમણભાઈથી બીજા બધા હાસ્યરસકારો નીચા એવાં વાકયો વિવેચકો ઉચ્ચારે છે ત્યારે આપણા આશ્ચર્યનો પાર રહેતો નથી. શું 'પીકમીક પેપર્સ' જેવું બીજું પુસ્તક અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયું નથી એનો અર્થ એકે ડીકન્સના કરતાં ત્યાંના બીજા બધા હાસ્યરસકારો નીચા ? ત્યાં લેખકોની શૈલિ જુદી, ઠળાવિધાન જુદાં, વસ્તુના આલેખનની પદ્ધતિ જુદી ત્યાં એ બધી કૃતિઓને ઉપરજલ્લી જોઈને એમના લેખકોને માફ આપીને એમને નંબર આપવાની યોજના હાસ્યરસપદ્ધતિ હરેને ? ડીકન્સ, જેકબ્સ, માર્કટવેન, સ્ટીવન લીકાક, બારી પેઇન, સર જેમ્સ બારી, જેરોમ, પેટ રીજ વગેરે સમર્થ લેખકો પોતપોતાના કલાવિધાનમાં નિપ્ણતાત મણાઈ ચુક્યા છે પણ એમાંથી અમુક લેખક પહેલો અને અમુક લેખક બીજો એવાં વર્ગીકરણ પાડવાનો યત્ન ત્યાંના કાષ્ટ વિવેચકે ક્યોં હોય એવું જાણ્યમાં નથી !

આ પ્રમાણે મસ્તકડીરને હું જ્યારે એમના પોતાના ક્ષેત્રમાં નિજાન મર્જુ થું ત્યારે અન્ય હાસ્યરસકારોને ઉતારી પાડતો નથી. આપણે ત્યાંના મર્જાવાદિયા હાસ્યરસકારો એક એકથી નિરાળી દિશામાં કાર્ય કરે ■ એટલે એમની એકેક સાથે ઘુસના કરવી એ અશક્ય

હે એટલુંજ નહિ પણ નિઃપ્રયોગન છે. મસ્તકપ્રદે ૧૯૧૬ ની સાલમાં માદિત્વના હેતુમાં પ્રવેશ કર્યો. એ દિશાએ આજે ૫૬૨ વર્ષ થયાં આ દશાકારે ગુજરાતની દામ્યરમની મેચા કરી છે.

આરંભથીજ મસ્તકપ્રદે, સુખાએ કે દુર્ભાગ્યે સોદાપ્રિયતા એમને લરી. આ ઉપરાંત એમનો પદ્ધિ પણ પત્તકઃસ્વિત્તો રદો એટલે એમણે ગુજરાતી લેખકોના પ્રમાણમાં ધાતું વધારે લખાણ કર્યું અને ૬૭૭ પણ તેઓ એટલાજ પ્રમાણમાં લખ્યા જવા છે. આને લઈને એમના લખાણમાં એકમરમી ગુમતા ન રહે એ ચતુર્ભાવિક છે. પણ આ રવાબાવિક કે જેને દાંડિયન એમને અનેક વિવેચકોએ અન્યાય કર્યો છે, એમની દગાની મગાએ જતા કરી લેતા એમની હિમ કુનિર્માનીજ નિમિત્ત કરેલા થો

મસ્તકપ્રદેના અત્યંત સુદીઘ પાંચ લા મસ્તક પ્રદેશ કર્મ મળ્યા છે તેમનું મર્મનું વિમરણ કરતા એમની કવચના કહેત 'દેશ મ્ય તરત વરણા' આવે છે. દામ્યરમના જુદા જુદા કાલના નરેનું તેઓ પોતાની જુદી જુદી કુનિર્મા. આપણને કાલકાલે જ ન કરાવે છે. 'એકદં આજુ' એવી કુનિર્મા કાલકાલે ૧૪૯૯ તેજા નર્મ દામ્યરમની ગુજરાતી જુદા જુદા કાલકાલે આવે છે. આજે કાલકાલે કોઈકોયે એવી કુનિર્મા ૧૪૫૪ દામ્યરમની કાલકાલે આવે છે. આજે કાલકાલે મસ્તકપ્રદેશના રહેલ વરણ વિવેચક એમને અન્યાય ૧૪૯૯ કાલકાલે કરતા કરતા, અન્યાયરમ, અન્યાયરમ એવે પ્રતિ કુનિર્મા એવે પ્રકારેના પોતાની કુનિર્મા એવે પ્રતિ કાલકાલે કરતા કરતા પોતાની કાલકાલે અન્યાયરમ કરતા કરતા ૧૪૫૪ એવે પ્રતિ કાલકાલે એમની ગુજરાતી કાલકાલે કરતા કરતા ૧૪૫૪ એવે પ્રતિ કાલકાલે અન્યાયરમ વિદ્ય. એવે પ્રતિ કાલકાલે એવે પ્રતિ કુનિર્મા ૧૪૫૪ એવે છે

દેશ મ્ય તરત વરણા એવે પ્રતિ કાલકાલે કરતા કરતા ૧૪૫૪ એવે છે

દેશ મ્ય તરત વરણા એવે પ્રતિ કાલકાલે કરતા કરતા ૧૪૫૪ એવે છે

એવું સુચન સ્વ. હાજી મહમદે અમારી આગળ અનેક વેળા કરેલું
 એવું સ્મરણમાં છે પણ એ સુચનનું પાત્ર કરવાનું કાર્ય તો માત્ર
 મસ્તકકીરેજ કયું છે એમ કહેવું પડે છે. ‘કેળાં વાળી’ ‘વાધરણ
 વીરી’ ‘પાનવાળો’ ‘રસોઈયા’ ‘દેરકડીંગ સહુન’ વગેરે
 રેખાચિત્રો આ પ્રકારનાં છે. તે ઉપરાંત જુદા જુદા સ્વભાવ અને
 પ્રકૃતિના માનવીઓના ઢુંકાં ચિત્રો પણ એમણે ઘણાં આલેખ્યાં
 છે. શ્રી. જયેતીન્દ્ર દવે અને શ્રી રામનારાયણ પાઠકની નિખંધીકાઓથી
 નિરાળા પ્રકારની નિખંધીકાઓ પણ એમણે એમની વિશીષ્ટ શૈલિથી
 લખેલી છે અને આ સંગ્રહમાં આવેલ ‘દાદામીરી શીખવા મડિ’
 ‘રૂઝવા કુટવા વીધે,’ ‘પ્રમુખ,’ વગેરે કૃતિઓ એ પ્રકારની
 કૃતિઓ ગણાવી શકાય.

આ ઉપરાંત પરભાષાના સાહિત્યમાંથી સરસ કૃતિઓ, લઘુ,
 ગુજરાતીમાં તેમના સફળ સંયોજનો પણ મસ્તકકીરે કર્યાં છે.
 ફોગટચંદ ફડડીયાનું પાત્ર એમણે પી. જી. વેડહાઉસના એક
 પાત્ર ઉપરથી ઉપજાવેલું છે પણ એમાં પણ એમણે મસ્તકકીરની
 મસ્તી કેવી સફળતાથી ઉતારી છે તે તેના જેએક ઢુંકા ઉતારાથી
 તરન સમજી શકાશે.

“ત્રીઓએ ફોગટચંદને પકડી લીધો અને જેમ
 પુરીના લોટને ચુંદે છે તેમ બન્ને હાથથી બેરોઓએ
 બેગાં ચઢને ફોગટચંદને ધબેડી નાખ્યો...ઉપરો
 બનાવ બન્યો તેને બીજેજ દિવસે ફોગટચંદને
 નિયામમાંથી રખસદે પાનદાન મળી ગયું.”

“ગરમી અને બકારો સખત દત્તા હતાં બાઈ
 ફોગટચંદ ઓવરકોટ પહેરીને સ્ટેશન પર લટાર મારી રહ્યા
 હતા. તે દેખાવમાં બન્ને અચાણાની બરણીને કાળુ છુગક
 બાંધ્યું હોય તેવા દેખાતા હતા.”

એમની ઉપમાઓ પણ એમના હાસ્યરસની સ્વચ્છંદતા અને
 બેપરવાઈ સાફ બતાવી આપે છે. માત્ર એક દ્રષ્ટાંતથી બસ યશ:

લેખના મેમોર

આ નવજન પુસ્તક માટે મારા મનથી હું પ્રતિજ્ઞા કરી
આપના નથી. આ મારા મનથી અને મારી મનથી આ
દિન દિન વિશે મારા મનથી મારા મનથી મારા મનથી
કેવળ મારા મનથી મારા મનથી મારા મનથી
મારા મનથી મારા મનથી મારા મનથી
મારા મનથી મારા મનથી મારા મનથી

વિદ્યા વાંચો: આ પુસ્તક હાથમાં લેતાં એ વાત સમજામાં રાખે
કે પત્રાલિપિમાં લખવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તકમાંની તમામ
વાર્તાઓ લખાઈ છે. વર્તમાનવારની કારો: ભરવા લખાણ નોંધો,
પાપખાનાના પ્રિંટરો અને કોપીસ્ટરો લખાણનાં પાના મેળવવા
મામાપર ઉભા હોય. સેમજની ક્ષમ કારણપર વિગળની ક્ષમ
વાળી શોષ એ સંબોધમાં મહુ ઉંઠા ઉત્તરારા વિવેચનાની મરાણપર
પાત્ર સો સંબોધ કમાનો ઉત્તરારા મહુનો ક્ષમની તૈયાર થાય ?

આ મામાપર એમ ખૂબખૂબ સમય લઈ નીરતિ આરસના
પાનામાં ક મારી આપિને ઉડીને વળે એવી પત્રિકા તૈયાર કરે, તેજ
મામાપર મમાપમા પમા ખૂબખૂબ સમય અને મહેનત સહ ઉત્તરારા
મામાપર મમાપર હો એ જમા હું માવું છું. પણ અસોસા એટલો સમય
મામાપર મમાપર મમાપર મામા હું એ કંઈ લખું
મામાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર
મામાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર મમાપર

મારી આ વાનાઓને પુસ્તકારે સ્થાયીરૂપ આવવા અદલ મારા સ્નેહી 'નાગર-ઓનિ'ના તંત્રી બાઈ ડાહ્યાલાલ મહેતા કે જેઓ આ મંથાવલીદ્વારા મુંદર પ્રકાશનો ગુજરાતની જનતાને ચરણે ધરવાની અભિલાષ મેરી રહ્યા છે તેમનો તથા મંથાવલિના અન્ય અવરોધાપક મિત્રોનો દુઃ અત્યંત દિવસારી છું.

અનુભાઈ મુન્શા મંથાવલિના જીલ્લ પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક પ્રગટ થાય છે. તેના પ્રકાશકો શ્રી. ડાહ્યાલાલ મહેતા અને શ્રી. દત્તરથ-લાલ જલ્દાએ માગી આ કૃતિને મુંદર અને મુખક રજરંજમાં જે રીતે જાનના આમળા રજુ કરી છે તે જેનાં મને આશ્ચ છે કે જાનના મનો ધોમ્ય પ્રાપ્તુતર આપી તેમના આ અદમને રીપરવે.

પ્રકાશકોએ આ મંથાવલિમા દરે ૪ઠી ગુજરાતી મંદિતના શિષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ લખકોની કૃતિઓ કમરુ પ્રજ્ઞ હરને જે અત્ય રાખે છે તે જુલ્ય છે.

કોંપોઝર

અન્નારૂદીર.

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ	પાન
૧ કેળાવાળી	૧
૨ વાધરણ વીરી	૧૬
૩ દાદાગીરી શીખવા મડિા	૩૩
૪ હોગટચંદ હડહડીયા (૧)	૩૬
૫ હોગટચંદ હડહડીયા (૨)	૭૭
૬ પ્રમુખ	૧૧૪
૭ પાનવાળા	૧૨૧
૮ રૂઠવા ફૂટવાનો રિવાજ	૧૨૫
૯ રસોઈયા વિશે કાંઈક	૧૨૬
૧૦ દીખળી તસકચંદ	૧૩૭
૧૧ હેરકડીંગ સમુન	૧૪૪

કેળાંવાળી.

[૧]

કેળાંવાળી દલી એક કવીશ-રંગને આ નામ કે નીવડ્યું
 કેળાં વેળાંવાળી દલિયાળી એક અમર કરેલ, એમ ને
 અમરે રંગે એકો અમરે એકો દલિયાળી અમરે જા

સમય નમરના પિતી કરવાપર કદ અમરે એ નમર અમરે, એ અમરે
 અમરિયુ દલી

કરીને નામ કરે કરવાપર રંગ અમરે, એ કરે કરે
 કરે, કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે
 કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે
 કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે
 કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે
 કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે
 કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે
 કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે

કરી કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે
 કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે કરે

ખાટિલું હતું. માયનિ અંબોડો ભરાવદાર હતો, અને તેમણે ત્યારે કાંઈ કાંઈ વખત તેની પાસે નાણાંની જોગવાઈ હોય તે વખતે મોગરા કે ગુલાબની વેણી બાંધતી ત્યારે રાજ રવિવર્માનું જાણે કાંઈ ચિત્ર જુવતું થઈ આ અવનિ વિષે વિચરવા લાગ્યું હોય એવો ભાસ જોનારને થતો.

મેં તેનું નામ રસ્તાની રાણી પાડ્યું હતું. કારણ કે રાજમહેલમાં કાંઈ ખુબસુરત રાણીની તહેનાતમાં જેટલાં માનવરૂપી પતંગિયાં મરી શીટ તેજ પ્રમાણે રસ્તામાં ભટકતાં અને વિચરતાં માનવ પરીનાં એ કેળાંવાળી રૂપી પ્રકાશ આગળ પહેાંચી જતાં, તેની ખુબસુરતી ઉપરાંત તેની હાજરજવાબી અને તેની મોટી અને કાળી કાળી આંખોના અણીઆણાં જોનારને ધાયલ કરે તેવાં હતાં. તેનું જોખન તેના અંગોમાંથી ફાટફાટ થતું હતું.

લાંચિયા સિપાઈઓ બીજા મુકલિસ ફેરીયાજોને ઘોલ મારી પોલીસ આવડીપર ધસડી જતાં, પણ એ પોલીસદાદાએ આ લક્ષ્મી નામધારી કેળાંવાળી આગળ આવતાં પેલી હસીને “ મી તુમચી સંગની ચેઉ કા ? ” એમ મીઠા અવાજે બોલતાં સિપાઈદાદા પાણી પાણી થઈ જતા, અને તેને આવડીપર લઈ જવાને બદલે તેની ટોપલીમાંથી એકાદ કેળું કે તરણુની ચીર ઉપાડી તેટલાંથીજ સંતોષ માની આલતી પકડતા.

કામ ન હોય ત્યારે પોતાની હેલ લઇ જવાની પાટી ઝોશકે મૂકી ફૂટપાથપર નીરતે ઘોરનાર દેલકરી સ્વવારમાં એ રસ્તા પર પહેલવહેલાં આવતાં કેળાંવાળીની ખજરઅંતર પૂંછી જતો અને પેલી આસા કરે તો બાલુની હિન્દુ હોટલમાંથી પોતાની જોગવાઈ પ્રમાણે એકાદ સિંગલ ચાહ કે બે પૈસાનાં ભજ્યનિ નાસ્તો કેળાંવાળીને આપી જતો. રસ્તામાં જાડ કાદનાર ટેડો હંમેશ કેળાંવાળીની ખજર-અંતર પૂંછી જતો, અને પોતા તરફથી એ રૂપની રાણીની સેવામાં ફૂલ તરીકે જે જગ્યાએ તે બેસતી તે જગ્યા અને તેની આલુઆલુની જગ્યા પસીપસીને વાળી નાખતો.

હાથમાં પકડાવી દેતી, કોઈ ગદરથ અને મોંપરથી બલેલો અને રિહા દેખાતો પુરુષ તેની પાસે કદગોફન લેવા જાય ત્યારે લક્ષ્મી જ સરખી પણ આઠકલાઈ બતાવ્યા વગર જરા સાડીની કોર માર્યા સમી કરી એવાં ધરાકને માનથી કેળું આપતી. કોઈ મીયાંસાઈ કોઈ રસિક શીખ કે પારસી મોટરસોફર લક્ષ્મી પાસે કેળાં ખરીદ આવે ત્યારે લક્ષ્મી મીઠકું હસી, પોતાની કાતિલ નગરથી ધરાકે ધાયલ કરી પોતાની કોમળ આંગળીઓનો તેને સ્પર્શ કરાવી, પેલે બદનમાં ઝલુઝલાડીની અસર ચાય કે દુરતજ દુઝકારથી તેણે આપેલાં કેળાંની કિંમત રૂગાવી હર્ષ તેની પાસેથી આકંઆના કે રૂપિઓ પાડવતી. દૂંકમાં મેં તેને જે રસ્તાની રાણીનું નામ આપ્યું હતું તેને યથાર્થ કરતી.

[૨]

લક્ષ્મી જેવી ખુબસુરત અબળા કેળાંવેચનારી કેમ બની ? તે પુરુષ વર્ગ જોડે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને મુંબઈ શહેર જેવા નગરના પણ જોડે પુરુષ જોડે નખરાં અને લાડ કરે છે તો તેની શું દશા થાશે ? તે દસાઈ તો નહીં જાય ? તેનું ગૃહજીવન કેવું હશે ? તે વિધવા હશે કે પરણેલી હશે ? એવા એવા વિચારો મને આવતા, હું કોઈ કોઈ વખત એની પાસેથી રૂગા લેતો, પણ એ હમેશાં માનવૃત્તિ લાખવી મને અને મારી ઑફિસના સાથીઓને કેળાં આપતી હોવાથી તેના દિલની વાત જમારાથી જાણી શકાતી નહોતી. તેમ તેનાં ગૃહજીવન વિશે તેને મોડે મોડે પૂછવાની મારી કિંમત આલવી નહીં, પણ તેનાં વ્યક્તિત્વે મારી કેળું દક્ષરતિ જે જરા ટીખળી તો છે તે ઉચ્કેરી મૂકી હતી. અને ઑફિસમાં આવનાં કે ઑફિસમાંથી જતાં લક્ષ્મી પાસે કેટલા બિટ્ટુઓ ઉભા છે ? આજે એ કોની સાથે ઘેર જાય છે ? આજે હર્ષ ઑફિસવાળાએ તેને ઉપર બોલાવી ? એ વાતો મને જાણવાની ઇતેજારી થતી.

એક રાતે લેમીન્ટેન્સ આગળ આવેલા એક સિનેમા આગળ દૂં રૂનો હોતો, ત્યાં ચિએટરના દરવાજા આગળ એક મોટર બાવીને

પર ઉભા થઈ જમણી, ડાબી અને પાછળ ફરી સિફતથી દિવેલ
ખીરાજેલી સૌન્દર્ય મૂર્તિનાં દર્શન કરી લે છે.

પણ કોઈની જ્ઞેન, પત્ની કે માતાનું સૌન્દર્ય એવાં જાહેર સ્થાનો
ટીકી ટીકીને નિહાળનાર વ્યક્તિની પોતાની મા, જ્ઞેન કે વડુ કહે
કોઈ જુએ ■ ત્યારે તેની આંખો ગુસ્સાથી અને અદેખાઈથી ચારે
છે, અને ત્યારે પહેલીજ વખતે તેને સમજાય છે કે કોઈ સ્ત્રી તે
ટીકી ટીકીને જોતું એ અવિનય છે, એ એક જાતનો દષ્ટિઅભિચાર
અને એ દેવમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર માણસની મનોવૃત્તિ કાંઈ કહી
મહિન બની જાય છે. પોતાની સ્ત્રી જાતિને પડદામાં, ઓઢણમાં
રાણીવાસમાં ગોંધી રાખનાર જાતેજ પારકાની વડુ બેટીઓનાં
જુખ્યા બિલાડાઓની મારફત નિહાળ્યા કરે છે. સુધારા અને સમજાવે
દાવો કરનારી ગોરી પ્રજાઓ જોટલા આ વિષયમાં આપણે હીંદીમાં
નીચે ઉતર્યા નથી, મિસ મેથોના દેશ અમેરિકામાં અને પારીસ
ઇંગ્લાંડનાં યિએટરોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીજાતિ રોજ પર પ્રવેશ ન બળવા
હોય ત્યારે બાઈ નોકમુલરથી એક બીજાની સામે પેટ ભરીને જો
કરે છે.

અવિકારી દષ્ટિથી માનવ કુળનાં સૌન્દર્યનું પાન કરનારી વ્યક્તિઓ
પણ આવે છે. કવિઓ, ચિત્રિપણ અને ચિત્રકારો આવી સ્વ
નજરથી કોઈ સ્ત્રીનું રૂપ જોવા લગ્નચામ છે, પણ તે તો માત્ર સૌન્દર્ય
રેખાઓ જ નીરખી ખુદાની કૃદરત પર આક્રિંત પોકારે ■ અને મુખમાં
ઉદ્ગાર કહાડે છે કે:

“કથા અદા પાંઉંસે, શીર તક છાત્ર રહી;
ઉફ! તેરી કાનિલ જવાની, જોશમેં આતી રહી.”

જેયાર વખત સિફતથી મેં લક્ષ્મી તરફ જોયું. મારી
તેની આંખો એક વખત અચાનક મળી. તે જાગે અને બીજાકુલપિ
નની ન હોય અને તેની સામે જોવાની મારી મૃદુતાથી ગીઢાઈ હો

હશે એ વિચાર હું કરતો હતો, અને ઉપર શું બહાનું દ્વારો
જનું તેનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં મુંઝવણ એક ત્રીમંતતા પુત્રને...
બાપની તથા લાખની મિત્રકત માત્ર દોઢ વરસની દૂંક મુદતમાંના
કંપની અને નામકાઓ પાછળ ઉડાવી દેવાનો રેકર્ડ કર્યો હતો, કે
મોટર પર માંગનારાઓની ટાંચ લાગેલી હોવાથી ભાડુની વિકેટોરીયામાં
જ એ રથને આવી પહોંચ્યા. એમની બાપી વધેલી દોઢ બે લાખની
દોલત એમનાં દુરઅદિશ પત્નીશ્રીએ હાઇકોર્ટની મદદ માર્ગ પેતાની
હાથમાં લેવાથી એ શેઠ તદ્દન બીખારી થતા બચી ગયા હતા. કહી
પત્નીએ ધીમે ધીમે શેઠની બીજી કુટેવો છોડાવી દીધી હતી પણ હજી
એમનો ગાનારીઓના ઉગરા ભાગવાનો શોખ સદંતર નિર્મૂળ નહોતો
થયો એટલે એ ભાઈ મિસિસે એમને આપેલી હાથ ખરચીનો સફાવો
કરવાને એ રથને ભારતી ગાડીએ આવી પહોંચ્યા હતા.

મને જોઈએમણે શુભ મારી કે “ઓ હો! ફકીર તમે અહીં આ”

“ઉપરથી સંગીતની રમઝટના સર કાનને અચાયા એટલે કે
અહીં થંબી ગયો. બાણમાં એક સ્નેહિતે મળવા આવ્યો હતો.”
મેં કહ્યું.

“ત્યારે મારી સાથે ઉપર ચાલો. એક બહુ સરસ ગાનારી
દિલ્હીથી આવી છે.” શેઠના સુપુત્ર બોલ્યા.

“એટલામાં દિલ્હીની પેલી દોલતગ્ગન તો હતી.” મેં કહ્યું.

“હા ઉપરથી દીવાનખાનું એજ દોલતગ્ગનનું. પણ તેને ત્યાં દિલ્હીથી
બીજી એક દક્ષિણી ગાનારી આવી છે તે અત્યંત રૂપાળી છે, અને
કંઈ પણ ધણેજ મધુર છે. વળી તેજે દિલ્હીના પ્રખ્યાત ઉસ્તાદ તાલ-
તોલમાં પાસેથી સંગીતની તાલીમ લીધી છે, એટલે હમણાં તો દોલતગ્ગન-
ને ત્યાં મુંઝવણ મોટા મોટા અને જાગૃતા આસામીઓને ડાપરો
જામે છે.”

“હીક ત્યારે ચાલો હું પણ ઉપર આવું છું.”

એ નવી ગાનારી દીવાનખાનામાં આવી ત્યારથી એકીટશે તેની સામે હું જોઈ રહ્યો હતો. આ લક્ષ્મી કે કાંતા ? મને કંઈ સમજ પડી નહીં. તે લક્ષ્મી જેવીજ લાગતી હતી, મારી તો ખાત્રી હતી કે તે તો પેલી કેળાંવાળી જ હતી, ત્યારે દર રાતે આવી રીતે જોતા ચરણમાં રૂપિયાનો ઢગલો થાય એ બપોરે કેળાં વેચવા કેમ નીકળતી હશે ? આ કદાચ કાઈ બીજી તો નહીં જ હોય !

પેલા સિનેમા ચિત્રેટરના અને ગોવાલિયા તળાવ આગળનાં મકાન પરના જલસાના અનુભવ પછી કોટમાં મારી ઑફિસની ગલીને નજીક હંમેશા બપોરે આવતી લક્ષ્મી કેળાંવાળી તરફ હું જુદીજ દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો હતો. મને ધણી વખત એમ થતું હતું કે પેલી કેટલીક બેઠી છૂપી પોલીસની વાર્તા કે ફિસ્મની વાર્તાઓમાં આવે છે તેમ લક્ષ્મીનાં શું બે સ્વરૂપ હશે ? દિવસે નિર્દોષ ફળ વેચનારી ગરીબ બાઈ અને રાતે બલબલ્લા શ્રીમંત ખુતોના મસ્તકે પોતાનાં ચરણમાં નમાવનાર મનોહર નર્તકી અને ગાયિકા ? બેત્રણ વખત તેની પાસેથી કેળાં લેતી વખતે મેં તેની સામે તાકીતે જોયું. અર્થશૂન્ય નગરે તેની સામે ધણીએવાર મેં દીકરી દીકરીને જોયું, પણ મારી ધારણા ખોટી હતી, મેં ધાયું હતું કે પેલી રાતના જલસા પછી જ્યારે બપોરે લક્ષ્મી અને મારી આખા એક ઘરે ત્યારે તે મને જોઈ ઝંખવાણી પડી જશે, મારી અને તેની નજર મળતા એ લેવાઈ જશે, તેનું મ્હે સિવાઈ જશે, તેણે એણે માલખર શરમના શરણ પડશે, અને શરમી દગીથી તે માયું નીચું નમાવી પમના અંચુડાથી બોળ ખોતરવા માંડશે પણ બેચાર દિવસ સુધી તેની સામે જોવા છતાં તેની હંમેશા રીનખાનમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો મેં ન જોયો ત્યારે હું થોડું અકળાયો.

એક દિવસે લક્ષ્મીએજ સ્વીકાર્યું અને પૂછ્યું કે “ શંકર ! મેં કાંઈ દિવસથી મારી સામે બેઠી નજરથી કેમ જુઓ છો ? ”

તેના ઓચિંતા આ પ્રશ્નથી હું ચમક્યો અને જરાવાર તેની
મે જોઈ રહી બોલ્યો કે “ એ રાતે પેલા જલસામાં તારી વાગેશ્વ-
ની ચીજ મને ધણી પસંદ પડી હતી, ”

જલસા અને વાગેશ્વરીની વાત સંભળી લક્ષ્મી શુન્યવાર્ધ.
ની સમશેર જેવી બે વાંકડી ભમરો કપાળની નીચે અને નાકના
પરના ભાગમાં એકત્ર થઈ, તેનો બ્રહ્મીભંગ કોઈ ચિત્રકાર કે કવિની
સ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરે તેવો હતો તે સ્હીડાર્ધ હતી પણ ગુસ્સા
અને રોષમાં તેનું સૌન્દર્ય ઓર ખીલતું હોવાથી મને થયું કે બન્ને
મે સ્હીડાર્ધ.

થોડી વખત એ રીતે બંન્ને ચડાવી એ મારી સામે જોઈ રહી.
મધી કંઈક સમજ પડવાથી તેની કપાળ અને ભમર પરનાં ગુરસાનાં
પાદળાં વિખેરાઈ તેના આખા મુખડા પર હાસ્યની વાદળીઓ ઊવાઈ
રહી, રૂપાંતરી ઘંટડી જેવું મીઠું દસી એ બોલી કે “ શેઠ તમારી બૂલ
યાય છે, જેને તમે માતાં સંભળી હશે તેનું નામ કાંતાબાઈ હતું ને ? ”
મે કહ્યું “ હા, એજ નામ હતું. ”

“ ત્યારે તે હું નહીં પણ મારી બહેન. ”

“ તારી બહેન ? લક્ષ્મી ! અને તે પણ એવે સ્થળે ? ”

“ હા મારી માનીજણી સગી બહેન અને તે પણ જોડે બહેન,
તમે બૂલ આવ એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. પણ હવે તેનું નામ
કરી મારી આગળ લેતા નહિ. મારે મનથી એ મરોજ ગઈ છે. ”

“ તમારા જેવી સુંદર અને ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે જાહેર રસ્તો
એ સલામતી બધું સ્થળ નથી એમ તને નથી લાગતું લક્ષ્મી ? ”

“ જેનું મન મજબુત હોય તેવી બાઈને ક્યાંય પણ બંદીવા
જેવું નથી. ”

લક્ષ્મીએ જવાબ આપ્યો. અને થોડી વાર વિચાર કરો કહ્યું કે “અમારો બંનેનો છતિહાસ હું તમને દ્વંકમાં કહું, અમે બંને મોટી યતાં મુખર્ષ આવી પરણી, મારાં સારાં નસીબે મને એક અમારી જાતનો મદદ ભરથાર મળ્યો, એ મોટર ડ્રાઈવર હતો, અને તેના કાકે સ્વભાવને લીધે અમે જ્યાં રહેતાં ત્યાં એનો પ્રભાવ પડતો, મારા ધણીની ધાકને લીધે મારું કાકા નામ નહોતું લઈ શકતું. અને આજ પછી મારા ખાવિંદ પોધ્યાવડીવાળા સમયંદ્ર અખાડાખાજનું નામ સાંભળી મુખર્ષનો ગમે તેવો મવાલી મુજે છે. કાંતાને કમનસીબે મુકલીસ પતિ અને દરામખોર સાસુ મળી. તેના ધણીની સાથે એ મિલમાં કામ કરવા જતી, ત્યાં તેના ખાતાના માસ્તરથી માંડી તે મેનેજર અને મિલપર ચોક્કી કરનાર ચોક્કીવાન સધળા એક સાથે તેના પર આશક પડી ગયા. તેની બદમાસ સાસુએ પૈસાની લાલચે કાંતાને અવળે રસ્તે જાણીજોઈને ઉતરવા દીધી અને આખરે પરિણામ એ આવ્યું કે એ મિલના શેઠનો મુસ્લીમ મોટર ડ્રાઈવર તેને લખ્ખનો ઉઠાવી ગયો; અને બેચાર મહિના પોતાને ત્યાં રાખી પછી બિચારીને કઢાડી મૂકી. મુસલમાનો જોડે નાસી જનાર નખખા મનની એરતોની હંમેશાં એજ દયા થાય છે. આખરે બીજને કંઈ હિપાય ન રહ્યો ત્યારે એ લખ્ખનોની એક માનારીના ઘરેળે ગઈ અને સંગીતવિદ્યામાં પાવરથી બની. આજે સમસ્ત પુરુષ જાનને પાપમાલ કરવાની બિબ્મપ્રતિજ્ઞા તેણે લીધી છે. મુખર્ષ આખ્યા પછી બેચાર શીમંત ગૃહસ્થોને તેણે ખરાબીના ખાડામાં ઉતારી પાપમાલ કર્યા છે. તમે મિનેમામાં તેની સાથે જે રોક જોયા એ તેની આગલી મિલના માલેક. કાંતાના દંડામાં દસાઈ એ મિલ વેચવા નીકળ્યા છે અને તમે પોતેજ જોઈ શકશો કે થોડા વખતમાં એ બૂખ બેચા થઈ જશે.”

“તું પણ કાંતા જેવીજ મનોદર છે, છતાં કેમ ખવો?”

“રોક વાન એમ છે” લક્ષ્મીએ દસીને કહ્યું “કે પદેતું પગ થીયું લપટે એ એકદમ નીચે જખવા મડે છે. આમલે બલે મેં કે

જ્યા હશે તે ધણી સારો મળ્યો. તે મારા દરેક કાડ પુરા કરતો. સાસુ સારો પણ સારાં મળ્યાં. એટલે જીવાનીની શરૂઆતના જોખમ બરેલા વિસો વખતે હું મારું ઘર સાચવીને બેસી રહેતી, અને મુંઝવે ઘડે-ની લાક્ષણિકતા જાણી ગઈ.”

“ત્યારે હાલ આ કેળાં વેચવા કેમ બહાર ફરે છે? ” મેં પુછ્યું.

“કારણ એટલું જ કે મારો ધણી પડાઘાતના રોગથી પીડાઈ બાજુ માર વરસથી બિઝાને છે. અને તેથી ધરખર્ચ મારે પેદા કરવો પડે છે. અને તેથી કોઈ કારખાનામાં મિલમાં જવાને બદલે આ સ્વતંત્ર વંધો મેં પસંદ કર્યો છે.”

“તને હાલ પ્રસોબનો નથી મળતા? ”

“મને છે પણ તેને હું પહેળી વળું છું. વળી તમે મને દર માંજે મોટરમાં જતી જોતા હશો. એ શોફરો મારા દિયેરો છે. મારા ધણીનું કુટુંબ બહોળું છે, અને તેના ધણાખરા પિત્રાઈઓ મોટર લાઇ-નમાં છે. મને અહીં નિશ્ચિંત રાખે છે. બાકી હું આજ ૭ છોક-રાની મા છું. મારી ઉંમર ત્રીસ વરસની છે. ફુનીઆ મેં જોઈ લીધી છે, મને કોઈ ફાસાવી શકે તેમ નથી. મારી બહેનની હાલત જોઈ પગ અને ડાયાં ઉપરથી હું માણસને પીઝાની લઉં છું, અને કોઈ મર્યા-દાની દૃઢ જરા સરખી ઓળંગનાં મારા હાથનો તમારો પણ ખાય છે અને મારામારી વધી પડે તો આ ગણીમાં જોટલી મોટરો ઉભી છે તેના શોફરો મારી બહાર ફરવા તૈયાર છે. કારણ એ સધળા મારા ખર્ચિદને જાણે છે. જેને બડ લાયકાનો ઓથ હોય તે ખર્ચનું રાત્ર નામ ન લઈ શકે.”

કેળાંવાળાએ આ રીતે ટૂંકમાં તેના જીવનની રૂપરેખા મને દેહી અને તેની વાતનો વિચાર કરવો હું આશ્ચર્યમાં ગયો.

વાધરણુ વીરી.

[૧]

તેનું નામ વીરી. હતી તો બંને વાધરણુ પશુ દાતણ વેચવામાં
એકો હતી. જે પરામાં હું રહેતો તેજ પરામાં એ રહેતી.
બપોરે એક બે વાઘ્યાની ગાડીમાં એ મુંબઈ દાતણ વેચવા આવતી અને સાત
આઠ વાગે પાછી ઘેર આવતી. તેનું કુટુંબ મોટું હતું, એક અંધળો દાંડો
હતો જે ઘેરજ પડી રહેતો. એક મીંચરેહાલ મા હતી, જે નજીકના
પરામાં સ્થવાર સંજી બર્ષ દાતણ વેચી આવતી. વીરીનો બાપ ભારે
નટખટ હતો. તેને કેટલાંક ભગનો મોડે હતાં. થોડા કાઠિયાવાડી
દુદા પશુ એ લલકારી બાળતો. પોતાની એ કળાનો સદુપયોગ કરી
એ સોઢલ ટ્રેનોમાં બીખ માંગતો અને રાત પડતા સુધીમાં આ
બાર આનાની કમાઈ કરતો. તેનાં સૌથી ન્હાનાં છોકરાં છ વર્ષનો
છોકરો અને આઠ વર્ષની એક છોકરી એ બાપવાળી ટ્રેનમાં
બીખ માંગતાં કરતાં. જુદી અને છોકરાં જુદાંજ ભટકતાં
નેથી કાઠને વ્હેમ ન પડે. જુદો ઉતાવળને સલામ કરતો તેની
આગળ ભગનો જાતો અને કચ્ચિન કાઈ તેને બીણા આપે તો
અલકમચકની વાતો કરતો. છોકરાં બાપે સીખવ્યા પ્રમાણે નાકમાંથી
ફીમ રોચતો અચાજ કાઢી ટ્રેનના ડગ્ગાઓમાં ભટકવા કરતાં

છોકરી બીખ માંગવામાં પાવરધી યર્ષ મર્ષ હતી. ચાલુ દરબજાવ ઉત્પન્ન કરે એવો મુંઝવણતો અવાજ ઠાટતી હતી. અને ડબ્બામાંના ઉતાડ્યો દડધૂત કરી આગળ જવાનો દુકમ ન કરે ત્યાંગુંડી માખીની માફક તેમના આગળ મળુગવ્યા કરતી. છોકરો કોઇ વખત પોતાની બીખ માંગવાની ફરજ બૂલી ડબ્બામાં રમવા મંડી જતો અને છોકરી પેલા છુટ્ટા આગળ ચાડી ખાય તો તેના હાથનો મેથીપાક ખાતો. વીરીનાં મોટા ભાંડુઓમાં એક ઉંટ જેવો શામળો કરીને વાધરી હતો. એ પરજોડો પણ હતો. અને કુટુંબનાં અડધા ડઝન જેટલાં માનવીઓ મારે રોટલા ટીપવાનું કામ તેની વડુ કંકુડી કરતી હતી. આલુઆલુના પ્રદેશમાં ખાવગનાં ઝાડો ઈર્ગરે રાખી મળ-રકામાં વહેલો ઉડી દાતજી કાપી લાવવાનું કામ તે કરતો. કંકુડી જોડે તેનાં લમ થયા પછી તેના સસરાએ આખું મુશુંદ ગામ તેને આપી દીધું હતું એટલે તેને એ ગામનો રાજા બનાવ્યો હતો એમ નદીં સમ-જવાનું, પણ મુશુંદની આલુઆલુનાં જંગમોમથિ દાતજી કાપવાનો ઈર્ગરો જે પહેલાં કંકુડીના ખાપ પાસે હતો તે કંકુડીના શામળા જોડે લમ થયા પછી શામળાને મળ્યો હતો. શામળાના સસરાને કુટુંબખીલા અને ફરજંદમાં એ કંકુડી એ એકની એક દીકરી હતી. ખીજાં બધાં મરી પરવાયાં હતાં. કંકુડીને ઠેકાણે પાડી, ખાવગનો ઈર્ગરો જમામતિ સોંપી બૂરીએ બાબો બાવો યર્ષ નીકળી ગયો હતો. મુંઝર્મમાં આવતો ત્યારે જુલેશ્વર આગળ આવેલા એક ખાવાના અખા-કામાં યા તો મુંઝાદેલીના મંદિરના ઝોટલાઓપર પડી રહેતો. ગાંતે અને બાંગ ઉડાવતો, ફરાશની મોટી મોટી માળા ફરવતો અને બોલવામાં મરો દોષ એ રથજે બટકયા કરતા સટોડિઆઓને આંક ફરકની ટીપ આપી તેમની સેવાઓ સ્વીકારતો અને બેરીકરી આનંદી છંદમી માગતો.

મોટો બાઇ દાતજી કાપીને લમ આવતો, એટલે ત્યાં પોતાનું કામ પૂરું થાય છે એમ માનતો. એ દાતજીની સેલિંગ એજંટ કુટુંબ

વીરીને નીમી હતી, અને એ ઊકરી બપોરે દાતણનો ભારો લઈ મુંઝવેયવા જતી અને સાંજ સુધીમાં બાવળની એકે એક સોડીનાં કાંડિયાં ઉઘાં કરી ઘેર પાછી ફરતી. દાતણ વેચવાની તેની અસાધારણ કુશળતાથી વીરીનું માન ઘરમાં બહુ હતું, અને એ કાંઈ મોટી શોધ હોય તેમ ઘરનાં દરેકે દરેક માણસ વીરીનો પડયો બોલ ઉચકતાં.

વીરી હતી તો બીને વાને પણ તેનાં અંગિા ધાટિલાં હતાં, અંગિા કાળી કાળી હતી. દાંત તે કાળજી રાખી મોતીનાં દાણા જેવા સ્વચ્છ રાખતી, પણ વીરીનાં વ્યક્તિત્વમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારું લક્ષણ હોય તો તે તેનો છકકટાટ, તેની હિંમત, તેની હાજરજવાબી, અને તેનો નિરંતર હસતો મહેરો અને તોષાની સ્વભાવ હતો.

અમારા પરામાં તો તેણે સ્ટેશન પર મોટા સ્ટેશન માસ્તરથી માંડીને રેલ્વેના હમાલ સુધી સધળાઓને ઘેર મક્ક દાતણ પહોંચાડી સધળાને મારી મૂક્યા હતા. અને મુંબઈમાં જે સ્ટેશને તે ઉતરતી ત્યાં પણ કોઈ એનું નામ નહોતું લેતું, અને કોઈ તેને અટકાવે અને ટિકિટ કે દાતણના ભારાના પૈસા માગે તો “માળા નવો આવ્યો લાગજી” એમ બોલી છલકા કરી મનમાં આવે તે પૈસા સ્ટેશનના ટિકિટ કલેક્ટરના હાથમાં મૂકી બેઘડક બહાર નીકળી જતી; અને પેસે સ્ટેશનમાં પહેલ વહેલોજ આવ્યો હોય, અને કાયદેસર બાકું લેવા એ તેની પાછળ પડે તો તેના કોઈ એડીદારમાંથી કોઈ બોલે કે “જીવણુભાઈ ! જવા દો, એ રોજનું ધસક છે.” અને બીજે દિવસે જીવણુભાઈને ઘેર મુંઝલીમાં પેન્સીયની સાઈકલનાં ચરખાં કાપેલાં લીલાં દાતણની ઝૂંડી પડે ત્યારેજ જીવણુભાઈ સ્વમજી ચોકે કે, સ્ટેશને આવતી વાપરણોને જવ દેવામાંજ માત્ર છે.

વીરી મોટે ભાગે બૂલેશ્વર ચાક મારફ્ટ આગળ ઉભી રહેતી એક તો એ સોજ વર્ગની ઉગની યુવાનીમાં હતી, તેમાં આનંદી અને મસ્તીભર સ્વભાવ, એટલે તેની પાછળ પગાંબિઆ ઉડ્યા કરે તેમાં

નવાઈ જેવું નહીં. વીરી દાતણ પણ કંઈક ઝોર કળાથી વેચતી. મારકીટમાંથી શાક ખરીદી બહાર આવતાં ધરાકોની આગળ સૌથી પહેલાં ધસી જઈ એમનાં નાક આગળ દાતણ ધરતી. અને એવી આંખ અને મોઢું કરી દાતણ વેચવાની ઝોર કરતી કે ધરાકનાજ ન પાડી શકે. ખીજ ચીંચરેલા અને મુઠ્ઠીસ વાધરણે જ્યાં વીરી હોય ત્યાં કદી શવતી નહીં. એ બિચારી ધોયેલ મૂળા જેવી એમની એમ હાથમાં બાવળની સોડીઓ સાથે ઉભી રહે ત્યારે વીરી પોતાની આગળનો આખો ભારો ને ભારો દાતણ વેચી નાંખતી. ખીજ વાધરણે વીરી પર મનમાં બળતી, પણ તેને ગાળો લાડવાની હિંમત કરી શકતી નહીં. વીરી જરા ધીરારે કરે તો તેને ગાળ દેનારની સખત ખબર લે એવા વડઓ વીરીએ આગળથીજ તૈયાર કરી રાખ્યા હોય, પોતાની પાસેના દાતણ ખલાસ થયા પછી વીરી દયા કરી ખીજ વેચનારીઓનાં દાતણ પણ વેચી આપતી એટલે એ લોક તેની ઝાશીયાળા રહેતી.

વીરીનાં દાતણ વધારે વેચાતાં તેનું એક ખીજનું કારણ એ હતું કે કંઈ કંઈ ગીનની લીંટીઓ બોલી તેમજ કંઈ કંઈ ગમ્મત કરી એ દાતણ વેચતી. કાઈની મળક ઉઠાવતી અને દેરમાં આવી રસ્તામાં જરા નાચતી પણ ખરી. લોકો તેની મસ્તી જોવા ટોળે મળતા તો થોડીવાર એમને રીઝવી ઉભા રહેલામાંના દરેકને પરાણે એક એક દાતણની સોડી વગગાડતી.

કાઈ મોટરવાળું મોટું માનવી મારકેટ આગળ શાક લેવા આવે ત્યારે વીરી મોટરની બારી આગળ પહોંચી જતી, અને અંદર બેઠેલાં બાઈ કે શેક આગળ મીઠી જીમે બે વાત કરી બેચાર ઝૂડી મોટરમાં પધરાવતી.

બુલેથર આગળ ભટકતા દેરીલાલાઓ અને દડદડતા સટોડિયા ધળાખળા ને વીરી નામથી પીળાનતી અને કાષ્ટ બેગલોર ટોપીવાળા કાશ્મીર ઈર્લાંડવાળા યુવાન શાક લઈ મારકેટમાંથી બહાર પડે કે, ગુરતજ

વીરી તેની આગળ પહોંચી જઈ બોલતી કે ચીમનભાઈ આજે મારાં દાતણુ થયો. થયો આ તણુ સોટીઓ. આજે જરૂર તીયો આવશે.”

આ જનની અપિલની અસર મરોડિઆ મગજ પર હંમેશાં થાય છે. વીરી એ લોકની આ નજગાઈ જાણતી.

ભુલેશ્વર આગળથી નીકળું ત્યારે વીરી ત્યાં ઉભી છે કે કેમ તે હું હંમેશા જાનો, પણ એક દિવસ તેને નહિ જાનાં મેં પડપૂછ કરી તો ખબર પડી કે વીરી ગૂમ થઈ હતી.

[૨]

વીરી દાતણુવાળી વિષે મેં ભુલેશ્વર આગળ દરરોજ જે જાણાવે તે ઉભી રહેતી ત્યાં તપાસ કરી તો ત્યાં કોઈને પણ ખબર નહોતી કે વીરી ક્યાં ગઈ હતી. બીજા દાતણુવાળાઓ જેને વીરીના નામની કંડક હતી તેમણે કહ્યું કે “ એ તો કોઈને ઊપાડી ક્યાંય દાકી ગઈ હશે ? ભારે નટખટ હતી, આદારમાં ઉડતાં, પારેવનિ આંખના આગામાં નીચે પાડે ત્યાં બિચારા ભોળા મરદ માણસનું શું ગતું ? ”

આ જાતના અભિપ્રાયો વીરીની ચતુરાઈ અને તેના દેખાવથી બળતી વાધરણોના હતા, જ્યારે તેના તરફ દિલસોજ માણસો એમ માનતાં હતાં કે વીરીનાં રૂપને લીધે અને તેની આજ્ઞાકીને લીધેજ એ ફરી ગઈ હતી, જરૂર કોઈબદમાસો એને ઉઠાવી લઈ ગયા હોવા જોઈએ.

જે પરંમાં એ રહેતી એ પરંમાં મેં તપાસ કરી તો તેનાં ધરનાં માણસો વીરીનું નામ સંભિગતાં રડી પડ્યાં. તે ક્યાં ગઈ હતી તે વિષે તેમણે કશો પણ ખુલાસો આપ્યો નહીં, જે કે મને વહેમ પડ્યો કે વીરીનું શું થયું હતું એ વાત તે લોકો બરાબર જાણતાં હતાં. વીરીના આજે મારો આગળ એટલોજ ખુલાસો કર્યો કે વીરી અમારે મનથી હંમેશાંની મરી ગઈ છે.

આ વાતને પચીસ વર્ષ વીની ગયાં અને હું પોતે પણ એ વીરી વાધરણુ નામની હોકરીની વાત જૂની ગયો, પણ ૭ મહિના પહેલાં કલિયાસનાં એક નાનાં સામમાં ફરતા સામ જદાર ભાગેજ

આગળથી એક બાઈને લેસને દોરી જતાં જોઈ, તેનું મ્હોડું જોતાં એને મેં આગળ ક્યાંક જોઈ દોય એવો મને ખ્યાલ આવ્યો. હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. બાઈ લેસને નદીએ લઈ ગઈ, લેસ પાણીમાં તરવા પડી, અને પેલી બાઈ નદી કિનારા પર એક મોટી પત્થરની શીલાપર બેસી કંઈ કાઢિયાવાડી ગીત ગાવા લાગી. હું તેની આગળ ગયો. બાઈ ચમકીને ઉભી થઈ ગઈ. મર્યાદાથી સાડકાનો ઉડો માથા પર સમો કર્યો, અને પૂછ્યું કે " બાઈ ! તમે અહીં ? "

" હા, આ ગામના ફાજદાર મારા સગા થાય છે તેમને ત્યાં કામ પ્રસંગે હું આવ્યો છું. તમારું નામ વીરીને ? " મેં પૂછ્યું.

" હા હુંજ વીરી. " પેલી બાઈ બોલી. " મુંઝા પાસે તમારા પ્રાંમાં રહેતી અને ઘાતલુ વેચવા જતી હતી તે. "

" તને તો મુંઝાનાં લોકો ગૂમ ગએલી કે મરી ગએલી માને છે. " મેં કહ્યું.

" હા, બાઈ એમજ છે. મુંઝાનાં મારાં સગાં વહાલને મનથી તે વખતે હું મરી ગએલી હતી, પણ મારો પ્રભુ પાધરો તે હમણાં સદુ સારાં વાના છે, અને મારા બાપ તો મરી ગયા પણ બાઈ જોગનધને અને ખીજ લાંડુઓને મેં અહીં બોલાવી લીધાં છે, અને મને ઈશ્વર દાગ રોટતો આપે છે તેમાં દિવસો ગૂમરીએ છીએ. "

" તું હમણાં સુખી છે એ જાણી મને આનંદ થાય છે. પણ મુંઝામાંથી તું કેવી રીતે ગૂમ થઈ એ વાતનો તને વધિ ન દોય તો મને કહે તો મને ધણે આનંદ થાય. "

" જલે આજે સાંજે વાણુ કરી માઈ ઘર પાવન કરજે. ગામની પેલી જાણુ છેક છેઝડેના ઘરમાં હું રહું છું. અહીં મને પાનબાઈના નામથી બધાં જોગબે છે, તમે મુંઝાની વાત ન છેડના અને માઈ આગળું નામ યાદ ન કરના જરૂર સાંજના આવો. " અને પડી જતા તેના મૂળ મસ્તીબેર સ્વભાવ પર જઈ તેને કહ્યું કે " જોઈએ તો વાણુ મારે ત્યાં કરજે. "

હું તેની સામે ચોંકીને જોઈ રહ્યો એટલે એ બોલી કે “ અરે બૂલી, તમે તો ભરામણ કહેવાઓ, અમારાં જેવાનો પાણીનો છડિ પણ તમને ના ખરે.”

સાંજે વાળુપાણીથી પરવારી હું વીરીને એ ગામમાં પાનખાઈના નામથી ઓળખાતી હતી તેને ઘેર ગયો. ધર નહાતું પણ સાંજ હતું. હું તો માટીનું અને ગારવાળું પણ વીરીએ જાડી બૂડીને તેને સાંજ રાખેલું હતું, અને બારણા પર ચંદરવા વગેરે બાંધીને શણગાર કર્યો હતો. ધરમાં એ ઓરડા હતા. એક મોટી ઓશરી હતી અને ધરની આજુબાજુ પથરની પાકી વંડી બાંધી દીધી હતી. વીરી તેનો ભાઈ, તેની ભાભી અને હું ફળીયામાં ખાટલા દાળાને બેઠાં અને અલકમલકની વાતો કરવા લાગ્યાં.

તેમની વાત પરથી જણાયું કે એ ગામમાં તેમની હાલત સારી હતી, ધરનું ખર્ચ વીરીજ ચલાવતી. તેનો ભાઈ આ ગામમાં પણ દાતણનોજ ધંધો કરતો. બ્યારે વીરી અને તેની ભાભી પાણીમાં વણવાનું કામ કરતાં હતાં. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં હિંદના ગામડાઓમાં એ પ્રવૃત્તિ આણું ચર્ચ હતી. અને વીરી અને તેની ભાભીએ તેમાં બૂઝાવું હતું. જે કે મુંબઈમાં દાતણ વેચી નેટલી કમાણી વીરી કરી નેટલી તે ગામડામાં માત્ર ખાદી તૈયાર કરી ચકતી હોય એ માટે મને શંકા હતી, પણ મારી એ શંકાને મનમાં દબાવી દષ્ટ મેં વીરી પાસે તેની વાતજ જણાવવા માગી.

રાત પડતાં વીરીનાં ભાઈભાભી અંદરના ખંડમાં વાળુ કરવા ગયા પછી વીરીએ મને પોતાની વાત કરતાં કહ્યું કે “ ભાઈ મારી વાત દહાણી-દિસ્ટાને વિસરાવે એવી છે. તમે જાણીને અજમ થશો કે મુંબઈમાંથી હું ગૃમ ચર્ચ તેનું કારણ એ હતું કે હું વેચાઈ ચર્ચ હતી.”

“ વેચાઈ ચર્ચ? મેં અજમનીથી જુમ મારી.

“ હા, ભાઈ વેચાઈ ચર્ચેલી. ખર્ચ કરું તો મને પરાણે મારા ખાખા ઘેરથી ઉઠાવી જઈ વેચી નાંખવામાં આવી હતી અને માર

મારાં નસીબે પહેલીવાર મને ખરીદનાર મરદમાટી નીકળ્યો, આજ દેન કાણ જાણે કેટલે ઠેકાણે વેચત. ”

“ આમ તારી ગોળ ગોળ વાતથી મને કંઈ સમજ પડતી નથી. જરા માંડીને પહેલેથી શું જન્યું તે વાત કહે તો સમજ પડે. ” એ કહ્યું.

“ હો ત્યારે સાંભળો, મારો આ મોટો બાર્ષ આ કંકુડીને પરણ્યો ત્યારે મારા બાપને એક પકાણુ પાસેથી ૨૦૦ રૂપિયા ઉછીના લેવા પડ્યા હતા, અને તે દિવસથી અમારી કમળખતી બેડી, ચાર વરસ સુધી તો એ પકાણુનું બ્યાજ ભરી ભરીને અમે હેરાન થઈ ગયાં. દિંદમાં ગરીબોને કાણુ સુખે જીવવા દે છે ? નાણાં ધીરનારાઓ, મારવાડિઓ, શાહુકારોનો ગરીબો પર ઝાણો જીવમ નથી હોતો. એ પકાણુ એને દેશ ગયો ત્યારે તેણે તેનું લેણું એક બીજા દિંદુ શાહુકારને વેચ્યું, અને પછી એ દિંદુ શાહુકાર અમારે ત્યાં બ્યાજ લેવા આવતો. આ દેશમાં જે માણસ બ્યાજે નાણાં લે છે તે જીવતો નરકમાં ધોકાઈ જાય છે. ધણાએ બાપડા બેસતો મજૂરો, ટેડ, વાધરી, બંગિયા અને અમારો એક વખત મારવાડિ શાહુકાર કે પકાણુ પાસેથી બ્યાજે રકમ લે છે તે હંમેશને માટે-લગભગ આખી જીંદગી સુધી પૈસા આપનારનો મુલામ થઈ રહે છે, એટલુંજ નહીં પણ એવાં નાણાં લેનારની વધુ બેડી જો જરા દેખાવડી હોય તો બિચારીને એમની આબર જાળવવાની જારે ચિંતા થઈ પડે છે. અને કેટલાક મિત્રોવાળાં ગામડાંમાં અને ધીરધારનો ધંધો ન્યાં ધમધોકાર ચાલતો હોય ત્યાં નાણાં આપનાર અને નાણાં લેનાર વર્ગ વચ્ચે કોઈ કોઈ દાખલામાં લમ સંબંધ જેવો સંબંધ બંધાતાં નવીજ જાતની ઓશાદ ઉત્પન્ન થાય છે. બાર્ષ દુ બાર્ષ માણસ હોવાથી વધુ ખુલાસાથી બોલી શકતી નથી, પણ તમે થોડું કદો સમજી જાવ એમ હો એટલે આટલા ધિયારાથી સમજી જાઓ. દુકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે અમારો પૈસો દિંદુ માનનાર પૈસા મુસલમાન માનનાર કરતાં વધારે બપંદર,

કઠોર અને નીચ નીકળ્યો. એ મોટું ટોણું તાણતો, મંદિરમાં રે
જતો પણ અમારાં જેવાં ગરીબ માણસ પાસે ઉધરાણી કરવા આવ
ત્યારે એક પાઈ પણ છોડતો નહિ. સરકાર માઆપની ધરમાલ કંઈ
કાટો અને બેલીફો ભગવાને જાણે આવા વ્યાજખાઉ શાહુકારો માટે
ખાસ ધડી હોય એમ મને લાગે છે. એ વખતમાં મારા બાપ માં
પડતાં ઘરમાં પૂરતી આવક થતી નહીં એટલે એ શાહુકારનું વ્યા
ન ભરી સકાયું. એટલે એક દહાડો એ પીટયો આવ્યો અને મા
આપને કહે કે આ છોકરીને આપો, નહીંતર તમને બધાને કેદમાં
મોકલાવીશ.

મારા બાપનું લોહી ઉકળી આવ્યું. અને વાધરીઓ મૂ
લનારી જાત, તેણે ઉભા થઈ પેલા વાણિયાને બે લાફા ખેંચી કઢાડ્યા
ને તેને ત્રણ ગડથોલાં ખવડાવી નાંખ્યાં. પણ સત્તા અને પૈસાના
જોર પર અમે ગરીબ ક્યાં સુધી ટકી સકીએ ? મારા મોટાભાઈ
શામજીને જ મદિનાની જેલ મળી, અને મારાં છુદાં માઆપને એ
હેરાન ન કરે માટે હુંજ તેની જોડે ચાલી નીકળી અને વડવાણમાં
તેણે મને વાણિયાણીના પોવાક પહેરાવી એક સુરતી વાણિયા જોડે
પરણાવી દીધી અને મારી કિંમત તરીકે મૂજાનાં પતીલા જેવ
ખાસ્તા ૨,૦૦૦ રૂપિયા લીધા.

[૩]

“ શું પારખી છોકરીઓને એમ પરણાવી દેના દુરી ? ”
મેં પૂછ્યું.

“ તમને ક્યાં ખબર છે બાપ કે આપણા મલકમાં તો છોક
રીઓનો મોટો વેપાર ચાલે છે. ” વીરીએ કહ્યું. “ હું પણ આ વાત
મુજબમાં રહેતી ત્યારે નડોની જાણની પણ વડવાણમાં પેલા અમારા
માનવરની ટોળીમાં ફસાવા પડીજ મને ખબર પડી કે આપણા
રેલમાં છોકરીઓ વેચવાનો ધંધો ધંમે ધમધામ ચાલે છે. દરિયમાં

તા અને કાન્હાપુર શુદ્ધામાં એક બે ટોળાઓ કામ કરે છે. એક ટોળાઓ કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં કામ કરે છે, અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં દરદાર આગળ પણ એક ટોળી છે. ”

વીરીની આ માહિતીથી હું અજ્ઞ થયો. મારી અજ્ઞતાથી હું વીરી બોલી કે “ભાઈ એમાં અજ્ઞમ યત્ન જેવું કરું નથી, ને મને કહેનાં ધણી ચરમ આવે છે, પણ વાત ખરી છે કે આપણાં કાઠિયાવાડમાં હોકરીઓને વેચનાર કન્યાવિક્રય કરનાર લોહીનો વેપાર નાર માવનરો ધણું છે. અને તેથી ગુજરાતના જે વાણિયા, હાથજીને ગુજરાતનાં તેની નાતનાં તડમાંથી કન્યા ન મળે તે સીધો કાઠિયાવાડ આવ્યો આવે છે. એવો મૂરતીઓ જલજીર માણસોને રનજી ઓળખાઈ જાય છે. લાલ ચટકદાર જરીની તોરાવણી પાધડી અને કપાળમાં કંકુનો ચાંદલાવાળો કાઈ આચાખરો મુચાન, પીઠ કે કાને ટ્રેનમાં ગુજરાત તરફથી આવતો જુએ તો વીરમગ્ગમ અને કાણુથી હોકરીઓના દલાલો તેની પાછળ લાગે છે. અને લાકડે કાંકુ ગોઠવી દે છે. પછી જેવો મૂરતીઓ અને જોટલું એની તથામાં જોર. ”

“ પોલીસ આવી ટોળાઓને પકડવા કાશીસ નહીં કરતી હાય ! ” મેં શંકા કરી.

“ પોલીસ અને સરકાર આ હોકરીઓ વેચનાર દલાલો પર ચારીક નજર રાખે છે. ” વીરીએ કહ્યું પણ ઉમેર્યું કે “ એ પીટયાઓ એવી મુશ્કિલી કામ કરે છે કે પકડનાજ નથી. પૈસા લઈ હોકરીઓને પરજાવનાર માળાપો દોષ ત્યાં મુઘી આવ્યા દલાલોને ફાવતું થાય છે. હા મારે કહેવું જોઈએ કે તમારા મુજબનાં અને અમારૂં રાજપુરનું “સૌરાષ્ટ્ર” જાણું આ વાતમાં દમણાં જનમતું થયું છે, અને આવાં લખોની વાત એકદમ જાપે ચડાવે છે, તેથી કન્યાવિક્રય કરનાર માળાપો અને દલાલો મોકિના રહે છે જ્યાં દજ એવું એવું બદલે છે. ”

“બધીજ છોકરીઓને પરણાવવામાં આવે છે કે ?” મેં પૂછ્યું.

“નારે ભાઈ,” વીરીએ કહ્યું. “એ તો મારા જેવી જેનું નથી. સાઈ હોય તેને આવાં લગ્નમાં સારો મર્દ લાયકો મળી જાય છે. બાકી તો ઘણી બિચારીઓને કાઈ હરામખોરો સારાં ઉંચી નાતનાં વેશમાં અહીં કાઢિયાવાડમાં આવી પરણી જઈ, પછી મુંબઈ કે બીજાં મોટાં શહેરમાં લઈ જઈ એ બિચારીઓને અનીતિની છાંડગીમાં નાંખે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ટોળીઓ કલકત્તાના શ્રીમંત અને જમીની વારંગનાઓના ઘરો માટે દર વરસ નવી નવી છોકરીઓ રૂપી ‘માથ’ ભેગો કરે છે. કેટલીક છોકરીઓ વેચનાર ટોળીમાં ફસાયેલી બાળાઓ અનુભવે રોડી બની મુન્દા કરતાં શીખે છે. ટોળીવાળાઓ એવી છોકરીઓને જુદા જુદા વરરાજા જોડે પરણાવી ખુબ નફો કરે છે, અને પેલી છોકરીઓ પણ નવા વરરાજાને ત્યાં બેચાર દિવસ રહી દાગીના ઉઠાવી પદ્માવન કરી જાય અને પરણવા નીકળેલો પેલો વરણાગિએ હાથ ધસતો રહે. ઘણા દાખલાઓમાં તો એવા વરરાજા ફરિયાદ પણ નથી કરતા. પોતે ગામમાં અને નાતમાં ઉત્કૃષ્ટ કેપાશો, એમ ધારે મનની વાત મનમાં જ રાખે છે. કાઈ માથનિા મળે અને પોલીસ કોર્ટમાં ખર્ચવાના પૈસા તેની પાસે પુરુષ હોય તો એવી ટોળીને આજ્ઞા સંપાડાવે છે, બાકી કેટલાક બિચારા પરણવા નીકળેલા વરરાજાએ માંડ માંડ બેચાર દળર રૂપિયા ખર્ચો બાવડો ભેગવી હોય છે તે પરદા પછી એવા તળીયા ઝાટક ઘર્ષ ગયા હોય છે કે વાત ખબર પડી જાય છતાંયે ટોળી સામે પગલાં લેવાના તેની તાકાત રહેતી નથી અને તેથી આવા બદમાસો નચિંત પોતાનું કામ કરે છે.”

“હીક ! ત્યારે શું ચયું એ વાત તો કર.” મેં પૂછ્યું.

“મને પરણનાર શેડ સુરના એક ચાક્રમ જનના શેડ ૬૧ તે દના તો પચાસની બરતીમાં પણ જુવાન જેવી તેમનામાં ખુબ અને જોર હતું. મને તેમની જોડે પરણાવ્યા પછી પાંચમે દિવસે

મારે તેમને ત્યાંથી દાગીના ચોરી નારી આવતું એવી મને મારી ટોળીવાળાએ તાકીદ કરી હતી. અને જન સુરત ગયા પછી પેલા ટોળીમાંના એ જણા સુરત ગયા હતા; અને સુરતમાં જે શેરીમાં મારા ધણીનું ઘર હતું ત્યાં ભટક્યા કરતા હતા. અને હું બારીએ કે ઓટલા પર દેખાઉ ત્યારે મારો આગળ આવી ચોરી કરવા મને ઉશ્કેરતા હતા.

“હું ધર્મસંકટમાં આવી પડી હતી. મારો ધણી એવો ખાનદાન અને ઉમરાવ દિલનો લાગતો હતો તે તેને છેતરી તેને ત્યાં ચોરી કરવા મારો જીવ ચાલતો નહોતો. વળી પેલા ટોળીવાળાપર મને બારે તિરકાર હતો. તેમને પકડાવી દઉં તો મારાં જનાવડી લખતો પરપોટો ફરી જાય તો મારી અને તેમની શી વસ્તે થાય !

આખરે બહુ મુંઝાણી ત્યારે મારા વરને આંખમાં આંસુ લાવી મેં બધી વાત પહેલેથી છેલ્લે સુધી—અમારું કરજ, મંજિનારની હલકાર્ષ, મને વઢવાણુ લઈ ગયા અને પરણાવી ત્યાંથી તે હવે એ ટોળા શું કરવા મારે છે એ બધું કહી દીધું.

મેં તો આશા રાખી હતી કે, મારી વાત સાંભળી રોક મને હાથૂન કરી ધરમાંથી કઢાડી મૂકશે. તેને બદલે તેની ઉદારતા અને ખાનદાની જોઈ હું પોતે પણ હજી થઈ.

તેજે કંથુ કે તારી આખી વાત સાંભળ્યા પછી મને તારી દયા આવે છે, હું પણ એવો માણસ છું કે અમિ અને સુર્વદેવની સાક્ષીએ એક બાંધતો મેં હાથ પરજોતર ગણી લીધો તો તેનો હું કદી ત્યાગ કરી શકું નહીં. તારે તું જનની વાધરણુ છે એ વાત બૂલી જ જતી. અને જે ચપગાછથી થોડા દિવસોમાં તું વાણિજ્યબૂતીની રીતબીત શી ની મર્ષ છે તેવી જ રીતે તારે ધરમાં અને નાતજનમાં જન્મ્યે ત્યારે સંભાળથી રહેવું. પેલા ટોળીવાળાને હું દેડાણે કરીશ. ”

શેઠ સુરતમાં ઘણા વગવાળા હતા. પોલીસ પટેલ તેમનો ઓળખાઈ હતો, તેમની મારફત એ ટોળીને બહારો બહાર બીજા જ કોર્ટ ગયો. માટે પકડાવી તેમણે તેમને ગામ બહાર કાઢી, અને એ ટોળીને આગલી પાછલી કંઈક એવી શોધાવી તેનો પીછો પકડ્યો કે ટોળીવાળા પોતાની મેજે જ સુરત આવવાનું ભૂલી ગયા.

મને પણ કાઠિયાવાડમાં રહેલાં પોતાની જાતનો કોર્ટ નુખત્તે ઇતિહાસ પડાવી એવી પાવરધી કરી દીધી કે હું વાણિયાણી નથી એમ કોઈને કંઈપણ પણ જાણ નહિ, અને હું પણ નહાવા ધોવા અભ્યાસવિચારમાં નામરાણીઓ, બ્રાહ્મણીઓ મારફત રહેવા માંડી. નહા ધોવા અને પાઠપૂજામાં એવો રસ લેવા માંડી કે શરૂઆતમાં શેઠ કોઈ કોઈ નાતીલાને જરાતરા વહેમ ગએસો તેનો વહેમ પણ મારે આચારવિચાર જોઈ ચાલી ગયો, અને શેઠની પણ હું એવા ભાર્યો સેવા કરતી કે શેઠ પણ મારે માટે ગ્રાણ્ય પાથરતા.

[૪]

શેઠ જોડે મારો સંસાર નિર્વિધે અત્યાર સુધી ચાલ્યો જાય. પણ એક દિવસ અકસ્માતથી હું કોણ છું એ વાત બહાર પડી ગઈ. પણ એ વાત હું તમને કહું તે પહેલાં સુરતમાં વાણિયાની નાતમાં હું કેવી રીતે એક પંચમમાં જઈ જમી આવી તે વાત હું તમને પહેલાં કહું. પીરીએ કહ્યું અને ઉમેશુ કે, મારા વર યુસ્ત વેખા હતા. અમારા ઘરમાં હકોરજીનું એક નાનું ચરખું મંદિર હતું, તેની પૂજા હું જ કરતી. ચર ચરમાં હું હકોરજીને અડતાં અચકાતી, મને ઘણીએ વખત મનમાં ચર્ચુ કે દુશ્મનની વાધરખ પીરી ! આ ઉપરાંત મનીષ વાણિયાના ઘરમાં આવી એમની બેગી ખાડ પીડ તે કે નીક પણ એમના હકોરજીને પણ અડીને અજગાનું !

મારી મુઝવણ એક દિવસ ઠળી જતાં શેઠ બોલ્યા કે “ વીરી તું વાધરણ છે. એ વાત જ હવે તું બૂલી જા. તું મારી પત્ની એટલે ધણિઆણીજ. તમે અદ્ભુત અને પહાત વર્ગોં જ્યાં સુધી તમારી જાનને દલદરી ગણ્યા કરશો ત્યાં સુધી હિન્દુ સમાજ તમારી જોડે સારી રીતે નહીં વર્તે. તમે પોતેજ ક્ષોભ પામી ઉજળા વર્ગથી દળાઈ આપાં રહો છો એટલેજ એ વર્ગ તમને હલકાં ગણી શકે છે, તમે તમારે સાદસુદ રહો અને વધારે સ્વમાનવાળાં થાવ તો ખીજજોાં મને માન આપે.”

“ ખીજું હું પોતે ચુરત વૈધ્યુવ છું ” શેઠ બોલ્યા “ પણ હું ખરો વૈધ્યુવ ધર્મ સમજું છું. દોકારજની જે પૂજા કરે, જેનામાં પ્રેમભક્ષણા ભક્તિ હોય અને જે કંઈ પહેરે તે વૈધ્યુવ કહેવાય. વૈધ્યુવ ધર્મમાં નાતજાતનો તકાવત છે જ નહીં એવા પણ દાખલા નોંધાયા છે કે જેમાં કૃષ્ણના ઇસ્લામી ભક્તોની વૈધ્યુવમાં ગણતરી થઈ છે. વર્ણાશ્રમનું લાકડું તો પાછગથી બાલણેએ અને સ્વાર્થી ઉજળીયાત વર્ગે નાંખ્યું છે. માટે વીરી તારે જરા પણ સરમાયા કે સંકાય પામ્યા વગર દોકારજની સેવા કરવી. ”

શેઠના આ પ્રોત્સાહનથી હું ધણાજ બાવપૂર્વક દોકારજની સેવા સદાય સારંગ કરતી હતી, અને તેમાં મન પરાવ્યા પછી મને લાગ્યું કે મારું જીવન સદંતર બદલાઈ ગયું હતું.

હવે પેલી નાતની વાડીની વાત હું તમને કહું. “ શેઠે મારા જન્મદિવસને પ્રસંગે એમની નાતની વાડીમાં ઓગળવ દરાવેલો. મારા ધણીના સદવાસમાં આવેલાઓની તો ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે હું વાળિઆણીજ હતી, પણ નાતમાં કેટલાંક એવાં પણ માણસો હતા કે જેને મારા માટે શંકા રહ્યા કરતી હતી, એ લોકો શેઠ આમજ મારા વિષે કદી વાન કરી શક્યા નહીં, અને વાત કરવા

જતા તો શેઠ ડોળા કદાડી એમને તતડાવી કદાડતા. નાતમાં શેઠ તોફાન ન કરે માટે ઝોચવના જમણવાર વખતે મારા વરે નાનની વાડીમાંજ ચારપાંચ અઘમસ્ત લેવાઓને મોટી મોટી ડાંગ્રી સાથે બેસાડ્યા હતા, એટલે વાણિયા ભાઈની જાત એટલે ગામના જાત વાણિયાઓ મુંગા મુંગા ધારી અને દૂધપાક મીયાંની મીંદડીની માફક જમી ગયા અને કાઈ ચું કે ચાં ન બોલી શક્યું. અમારા વાઘરીઓમાં આતું ન બને, આતું હોય ત્યાં કતિ લાકડીઓ ઉડે કે કતિ ધરીઓ ઊડે.

“વાર, વીરી, તારી વાત મહુ મજની છે, પણ તું વાપર્યો છે એ વાત ક્યાંથી ફૂરી ? મેં પૂછ્યું. “એ મારા કાકાની ડોળી કંકુડીની મ્હોંકણ” વીરીએ હસીને કહ્યું. “વાત એમ બની હતી નાતની વાડીમાં શેઠ જઈને આવ્યા હતા, અને અમારાં ધર આગળ બેચાર નાતિલાઓ નેડે ઉભા ઉભા વાત કરતા હતા ત્યાં કંકુડીને સુરત મુનિસિપાલિટિમાં ઝાડૂ વાળનારી તરીકે નોકરી રહી છે તે શેરીમાં ઝાડૂ કાઢતી કાઢતી અમારા ધર આગળજ આવી પહોંચી અને મને નોંધને ચમકીને ઉભી રહી ગઈ અને એકદમ બોલી કે “બહી વીરી ! તું આંહી ક્યાંથી ? ” હું પણ આ નવી આંતરવાળી બાન બૂલી અને ધરમાં નાડી અને બારણાંની અડાશે છૂપાઈ મેં કંકુડીને નાક આગળ આંગળી કરી મુંગા રહેવાની ઈચ્છા રત કરી.

કંકુડી સમજી ગઈ. પેલા વાણિયાઓએ તેને ધણુંએ પૂછ્યું પણ તેણે માફ નામ દીધું નહીં, તેમ એ મને આજખતી હતી એ વાત પણ કાંઈને ન કરી. પણ એ દેખાવ નેજે નેજો હતો તેમના વસ્ત્રા નાનીલાઓનો વડેમ મજબુત થયો અને નાતમાં ફરી પાછો ચક્રવાર ચર થઈ. આખરે ન છુટકે શેઠે મને આંહી મોકલી આપી.

“ત્યારે તો તારો મદંશક ગભરાઈ ગયો. ” મેં જરા ટોચ કરી.

“મારા વરનો વાંક તમેન કદાડ્યો. ” વીરી બોલી “કંકુડીને પ્રસંગ જનનાં નાનની અંદરના શેઠના દુરમનોનું ચડી વાગ્યું. શેઠે

હેવટ મુધી મને હોડવા તૈયાર નહોતા પણ સામે વાળાઓએ બદ્ધ હિંમત લેવાથી શેઠને એ બધી પંચાતમાંથી બચવાને મેં પોતેજ મને મોકલી દેવા સમજાવ્યા, મેં બધી આજીજી કરી ત્યારે શેઠ માન્યા. ત્યારથી હું આ ગામમાં રહું છું. શેઠ મને મહિને ૫૦ રૂપિયા મોકલે છે. તેમાં અમારું સંવર્ધન આરી રીતે મુજરાન આવે છે. મારો શેઠના પેટને ડેરો મોટો થતાં શેઠ સુરતમાંજ પોતાને ત્યાં એને રાખશે અને બહુવાળી ગણાવી દુસિઆર કરશે. જરા મોટો થયા પછી અહીંથી પાંચ ગાઉ પર એક ગામ છે. ત્યાં શેઠનો એક મિત્ર રહે છે એને ત્યાં હું એને મૂકી આવીશ. એ ગામમાં નિરાળ છે ત્યાં બે ચાર વરસ બહુશે અને પછી સુરત જશે. ” વીરીએ કહ્યું.

“ વાર શેઠ હવે તને કાઈ દિ મળે છે કે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ હાજરો. ” વીરી જરા શરમાઈ ગઈ પણ બોલી કે શેઠનું અને માઈ દિલ મળી ગયું છે. નાતના ત્રાસથીજ તેમણે મને અહીં મોકલી છે. બાકી એમનું દિલ મારામાં ચોંટી રહ્યું છે. એમણે પોતે એક વખત મને કહ્યું હતું કે એમની આગલી ધણિઆણી કરતાં હું એમની સેવા વધારે પ્રેમથી કરતી. એમણે પેલાં બાલુનાં ગામમાં એક ઝૂન લીધું છે, પેલો મિત્ર મારો અને શેઠની બધી વાત જાણે છે. ઝૂનની તપાસ લેવાને બદલે શેઠ બહુ સચ્ચાર મહિને સુરતથી કાઠિયાવાડની સડેલ કરે છે, અને એ જોવા આવે કે સુરતજ હું અને મારો ડેરો એમની આગળ હાજર થઈ જઈએ છીએ. શું કરીએ દુનિઆને હેતરવા એવાં જાનાં હપટિઆં કરવાં પડે છે, પણ ત્યાં દિલ મળ્યું હોય તે કેમ ભુલું થાય. ઉલટું ભુલ રહેવાથી અમે જ્યારે એકબીજાને મળીએ છીએ ત્યારે વધુ ઉમંગદાયી મળીએ છીએ અને એકબીજા તરફ આકર્ષણ વધારે રહે છે. ” વીરીએ હસીને કહ્યું.

વીરીની વાતથી હું ધણી વિરમય પામ્યો. ખરેખર કાઈ નરકાચનું પાનું વાંચનાં હોઈએ એવો તેણે ચિતાર ક્યો દેતો.

તેની રજા લેતાં પહેલાં મેં તેને એક વાત પૂછી અને તે
કે વાણિયાઓની સાથે રહેતાં વાણિયાણિઓ માટે તેણે શું
પ્રાય બાંધ્યો હતો.

મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં વીરી બોલી કે “હું સુરત
નહોતી તે પહેલાં ઉજળા વર્ગના લોકો કેવું જીવન ગાળે છે એ
ખ્યાલ સરખો નહોતો પણ ત્યાં રહી આવ્યા પછી મને જણા
ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા છે. અમે વાધરણો ગરીબાં અને
મેલીઘેલી ફરીએ જ્યારે વાણિયા બ્રાહ્મણ સાધન સંપન્ન હોય
તેમાં પણ ફૂલ ઝીંચો હોય છે. બીજું મેં એ જોયું કે વાણિ
અને એવા ઉંચી જાતોનાં ઘેરાં જરા ચરીરમાં બળાં ખરાં અને
ગરીબની માફક બદન રગડવાનું ન હોય એટલે નવરા મગજને
કરવાનું બહુ સુગંધ. વાણિયાણિઓની જલ ! બાપા ! તોખા સ્વ
મોદાની દાગડી ઉપડે તે રાત સુધી બંધ ન થાય, અને કેટલીક
રાતે વર આવે ત્યારે પણ બોલ બોલ કરી તેનું માથું ખાંધ જાય
વખત બહુ થઈ મએલો હોવાથી વીરીની રજા લઈ ફે
ઉતારે મયો.

DOORCHAND BHAIKODAN SHINHA
JAIN LIBRARY
BIKANER, RAJPUTANA.

દાદાગીરી શીખવા માંડા.

શ્રી વિઓ અને ચિત્રકારો માટે દાદાઓ પણ જન્મે છે. કેટલાક માણસોનું વ્યક્તિત્વજ એવું હોય, આસિયત અને મગજનો દિમાકજ એવો હોય કે, જમનમાં એ જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં ખીજા માનવ જન્મુઓપર ઉપરવટપણું કરી પોતાનું ધાધું કરે છે. એવાજ માણસો ખરા “દાદા” કહેવાય છે. મગપણના દાદાઓ એટલે કે આપના આપણી ડોસા, ડમરઓનો અદી આપણે વિચાર કરતા નથી.

સિંકો વાગે

અદી તો આપણે એવા “દાદા” ની વાત કરીએ છીએ કે જેમનો તેમના ધરમાં સિંકો વાગે, માળામાં જેમની દાક ખોલે, મગીમાં જેમના નામથી લોકો ત્રાસે અને ગામમાં દરેક દરેક ઓળખીના પાળખીનામાં જેમની આજુ વર્નાય એવા મજપર લીંબુ લટકાવનારા બદાદર અને જર્વામદ દાદાઓનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ.

મવાસી ધમ જાય

અસમત! આજ “દાદા” ઓ રાજકુટુંબમાં જન્મ્યા હોય તો પોતાના બાદુબગથી નવા રાજ્ય સ્થાપે, ધનીક વૈશ્ય કુટુંબમાં જન્મ્યા

હાના માણસો થરથરે એ વાત ખરી, છતાં પણ જેમ અસહના વખતના રાત્રીઓ પોતાની રેયતપર કોઈ બહારનો માણસ જૂઠ્ઠામ કરે તો પગવાર પણ ન સંખી શકે તેમ મોટા શહેરોમાં કેટલાક એવા પણ દાદાઓ આવે છે કે જે પોતાની શેરીમાં કોઈના ઘરપર દાંચ આવે, કોઈ આફતમાં આવે તો તેમાં પોતાનું નાક જાય છે એમ ગણી તેની બ્હાર કરે. તેમ એજ પ્રમાણે પોતાની શેરીના કોઈ માણસને બહારનું કોઈ માણસ આવી મારી જાય તો દાદો હોરપી-ટક કે જેલમાં જવા સુદાનું જેખમ ખેડી ધીંગાણામાં જરૂર વચમાં પડે. કેટલાક દાદાઓ મિત્રો માટે માથા આપનારા હોય છે. એક વખત કરેલો ઉપકાર કદી ન જૂલે એવા હોય છે. અને કેટલાક તો એવા મદદ અને સાચા હોય છે કે, ખુદ સત્તાધીશોના સન્માન ખેંચી લે છે. ખીજા અર્થમાં દાદાઓ કુટુંબથી નહીં પણ ખાસીયત, દિમાગ અને દિંમતથી શરીરના બની ખેડેલા તાજ વગરના રાત્રી હોય છે.

દાદાગીરી શીખો

છવનમાં શાંતિથી રહેવું હોય, અને કોઈના ટપલાં ન ખાવા હોય તો સમય પરત્વે કામ આવે એટલી થોડી ધણી દાદાગીરી કરેકે શીખવાની જરૂર છે. જે જે કરતા રાંક બકરાનો સા કોઈ કાન જાણે, જ્યારે જંગલના દાદા વાધનો સામનો કરવા જતાં બસબસ બંદુકડી-વાળા શીકારીઓને પણ ઉઘા જાડપર માળા બાંધવા પડે. રાંક અને શાંત ગરેજને સૌ કોઈ ડંજાં મારે જ્યારે ચનગનાટ કરતા તેજદાર પોતા પાસે તેના માત્રેક શિયામ કોઈપણ જઈ શકે નહિ, રાંક છોકરો નિશાળમાં બધાના ટપલાં ખાય જ્યારે દાદાગીરી કરનાર છોકરો ખીજના ખાવામાંથી ભાગ પાડે.

ધડો ન થાય

કોઈ બિદિગમાં તમે રહેતા હો, અને સ્વભાવે તેમજ દેખાવે રાંક-દાંત અને ભલા હો તો જાણો એવા ભલા આવે છે કે તમને પાપીનું પગલું સુદાં નગપરથી લેવાની મુશ્કેલી પડે. હાથમાં પંચીયુ

અને દુવાલ લઈ બે કલાક એ નળરૂપી વહી રહેલી જળની ધા
આગળ ઉભા રહો તો પણ કેઈ તમને આમદ કરો નવરાવે નહિ
રાંક માણસને માળાનો ભાડું ઉધરાવનાર લેયો દયાવે! પાડોશી
તેની મરકરો કરે અને છોકરાઓ તેની પીઠ પાછળ હુરીઓ કરે પણ
ને તમે “દાદા” બની જાવ, દાદાગીરીની એકટિંગ તમેને બરાબ
આવડે અને એ એકટિંગ નીલાવી રાખવા જેટલી સુધિ અને શરીરમાં
તાકાત તમારામાં હોય તો માળામાં તમે જ્યાં વિચરો ત્યાં પહેચેથી
તમારો માર્ગ સાફ થઈ જાય! તમારું ડોલસુ બરો આપનાર તાં
દાર સેવકો તમને નળપર મળી રહે! તમે નળ નીચે ન્હાવા બેસે
અને સ્નાનવિધિમાં ગમે એટલો સમય લ્યો ત્યાંસુધી કેઈ એ સ્થળે
કરકે પણ નહિ. તમને બદનપર સાથુ લગાડી આપનાર કદાચ ન
મળે પણ તમારા બીના થયેલા ધોતીયાને સાથુ નાખી આપવા કેઈ
ધાટી જરૂર તૈયાર થાય! તમે દાદા હોતો માળાનો લેયો “ભાડું
આપો!” એમ ધડ દબને તો નજ કહી શકે. પણ વિનયથી “તમે
નામદાર! એ સગવડ ક્યારે કરી શકશો.” એ બાથુવા મગિ!

નાટકની દુનિયામાં

નાટકની દુનિયામાં પણ જેનામાં લેખન કે કવિત્વ સંકિત હોય
સુધી હોય છતાં જે મુન્દીજી રીતસર રવાબ કરી શકે, એક્ટરો સમક્ષ
પ્રભાવથી અને માલેકો સમક્ષ મીકું મીકું બોલી શકે અને રિદસંભમાં
બેવકુદાર્થ છતાં પણ દાદાગીરી કરી શકે એ મુન્દીઓ કદાચ પ્રજા
નહી પણ થોડો વખત માલિકના તો જરૂર માનીતા થાય. તેજ
દાદાગીરી કરી શકનાર એક્ટરોજ અપરેક્ટર અને માલેકનું ખૂબ
એવી સારી ભૂમિકાઓ મેળવી શકે. જ્યારે ખરી શકિતવાળા છતાં
રાંક અને ચરમાળ એક્ટરો વરસો સુધી એકજ પથારમાં કંપની
ખીચી ખાધા કરે!

કોર્ટમાં

મુંબઈની રમોલ્ડોગ્રીસ, પોલીસ કે હાઈકોર્ટમાં જઈ નિરિક્ષણ કરે. તો જણાશે કે, કાયદાના જ્ઞાન કરતાં પણ જે વ્યક્તિઓ નામદાર ન્યાયાધીશ સમક્ષ હાજર દાદાગીરી કરી શકે, સામા પક્ષના વકીલને પોતાના સ્વાખયીજ આંજી નાખે અને ઉઘટ પાલટ તપાસ લેતી વખતે પોતાની ચક્રા જેવી આંખ અને કરવત જેવી જીભથી હરિષ્ પક્ષના સાક્ષીને થથરાવી નાંખે—કાપી નાખે એજ વકીલ કહે. અને તેને ત્યાંજ વધુ પ્રાદેશ મંજૂરની માફક ઉભરાય. આ જમાનામાં લોકો ન્યાય મેળવવા વકીલ ખેરીસ્ટરો રોકતા નથી. ધણી વખત તો પોતે ગોટાળો ક્યો હોય ત્યારે જગત અને અદાલતની આંખમાં ધૂળ નાખવા કોઈ ચીવટાઈથી લઢનારા પ્રાણીને પોતાના તરફથી ઉશું રાખે છે, દાદાગીરીવાળો વકીલજ સાફ લઢી શકે છે.

સાહિત્ય અને સમાજ

સમાજમાં તમે દાદા થાવ અને પોતાની જાતને આગળ વધાવવાનું પ્રચાર કાર્ય જરી રાખો તો ઘણા નજદીકના અવિધ્યમાં ન્યાતના શોક ખની શકે. ન્યાતના ફડોનો દિસાળ તમારી પાસે રાખો પણ જે તમે દાદા હો તો કોઈને બાર નથી કે તમને કોઈ ફડો દિસાળ પૂછે. ન્યાતમાં અને જમાતમાં જે પટેલીયાઓ હોય છે તે મુખ્યત્વે દાદાગુલુથી ભરેલા હોય છે “સાહિત્ય” માં પણ શકે ખની ભણે ખૂબ ભાવથી સેવા ક્યાં કરશે તો કોઈ દીવો લઈ તમને નમન કરવા નહિ આવે. પણ દાદા બનશો, સાક્ષરપદનું પૂજન તમારા નામની આગળ કોઈને પણ પૂજવા વચર એવડક લગાડી દેશે, કવચ દાથમાં પકડી ‘સાહિત્ય’ના દરેક ક્ષેત્રમાં તમેજ પારંગત હો, તમેજ વિદ્વાન હો, તમેજ અચાટવિમાં ભમી રહેડી જનતાને જમાડવાર હો એમ માની કવચ હાંકે રાખશે તો લોકો

પણ તમને સાક્ષર અને વિદ્વાન તરીકે પૂજશે. રાજકારણમાં પણ મુત્સદ્દિઓ મોળા ગણાય, દેશની દાઝ દેડે હોય છતાં સમજુતી અને સમાધાનના માર્ગે કામ કરનાર તરફ જનતા શંકાની નજરથી જૂઠે. પણ સામા પક્ષ તરફ જાહેર સભામાં ગમે તે વિશેષણો વાપરનાર અને દાદાગીરી કરનાર માણસ જરૂર નેતા થઈ જાય ! અલગજ અલગ રાજદ્વારી દાદાઓને કબ્જે સંહન કરવા પડે ! પણ એ કબ્જની કસોટીમાંથી જો એ પસાર થાય તો દેશના રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ પણ નોંધાવી જાય. માટે દાદા બનો !

તેવું છે. દીકરા હમણાં તારી વાતોઓનો તારા લેખોનો હું અભ્યાસ કરું છું પણ જાણું નકામું. માણસ જેનાથી ચગી જાય, જેમાં આવી ખીસામાંથી દોઢિયાં કાઢે, તેવું કરું તું લખતો નથી. તું કોઈના પ્રેમ પ્રસંગો અને તેમ ચિતરી મારે, ગમે તેની વાત ગમે તે રીતે મને તેમાં કંઈ મારો અને તારો શુક્રવાર નહિ વગે, જેને રાજા, મારી જીંદગીની કહાણી લખ. તેમાં ઘણા પૈસા કમાશે. એ જીવનચરિત્ર ગુજરાતીમાં બહાર પાડીશું, તેની કોપી રાષ્ટ્રના પૈસા કોષ્ટકસેક્ષરને આપશું, તો સીધા આપણને મળી જશે. મદ્રાસી બાપામાં, બંગાળીમાં, હિંદીમાં, મરાઠીમાં તેના તરજુમા કરાવશું તેના કોપીરાષ્ટ્રના પૈસા પણ આપણને મળશે. કોઈ જાપાવાળા જેડે ગોઠવણ કરી મારી જીંદગીનું વૃતાંત તેના અંકમાં કટકે કટકે જાપાન તેવી ગોઠવણ કરી શકીશું. એ પુસ્તક ઉપરથી ફિલ્મ ઉતારાય તેની પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે. મારા જીવનના કેટલાક પ્રસંગોને લઈ, જે જેતાં પ્રેક્ષકો ખુશી પર ચોંટી જાય તેવા એક બે નહિ પણ ડઝન નાટકો તૈયાર થઈ શકે. અને જેની રાજા, દીકરા ફકીર, એક વર્ષમાં ખાસ્સા પચાસ હજાર રૂપિયા આપણે ભેગા કરી શકીએ.

આટલું બોલી ફોનટયેકે ટેબલ પર એટલા જોરથી મૂકી મારી કે, યાદીનો ખડીઓ દળી પડશે તે ખડીકથી ટેબલ આગળથી ખુરશી મેં જરા પાછળ ખેંચી લીધી. અને અગ્નિચીથી તેની સામે જોઈ પૂછ્યું કે “એટલા જાણા રૂપિયા ?”

“હા રાજા, પણ જે સંમિત દીકરા, મારે તને જરા ખાનગી વાત કરવી છે. આપણે જુના દોસ્ત છીએ. તું જાણુ સાવકે માનુષ્ય છે. તો કંઈ નહિ ને હું તારા પર એક મદદગારની કૃતિ છું. મારા એ જીવનચરિત્રની મદદ અને બંગાળી આરુત્તિના કોપીરાષ્ટ્રના ના હું તને એ રૂપિયામાં આપી દઉં છું.”

“પણ સો રૂપિયા કહાડવા કયા ચૂકામાંથી ? ” મેં કહ્યું.
 હીક સારે, પચાસ રૂપિયા આપ. તો તને હિંદી કોપી
 રાઈટ આપું છું.”

“અરે પણ હેસ ભાગોળે જાણ જાગોળે જેવી વાત કરે છે.
 હજી તો તારું જીવનચરિત્ર લખાય, તે જપાય, લોકોને તે પત્રક પડે,
 પછી પૈસાની વાતને ? ” મેં કહ્યું.

“અરે પૈસા પૈસા શું કરે છે ! ” ફોગટચંદે ચિદાઈને કહ્યું.
 “તારામાં મારા જેવી દૂર જોવાની કલ્પનાશક્તિ જ નથી. એક
 ચીજે ને એક ધરેક પર લખ્યા કરે છે. કંઈ નવું બિઝનેસ, નવા
 સાહસો, કંઈ નવી યોગના તારા લખોટા જેવા બેનમાંથી બહારજ
 નથી પડતી. જ્યારે મેં તો રાજ, કંઈ કંઈ નવું જૂનું કરી નાખ્યું.”

હું મને તેવો છું પણ ખુરસી ટેબલ પર વર્ષોથી બેઠો છું, અને
 મુંગો મુંગો મારું માકું મળાડાવ્યા કરું છું. મેં કહ્યું.

એવા ગાડા મળાડાવનારા કદી આગળ ન વધે. ફોગટચંદે બોલ્યા.
 અને થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું કે “ચાલ બધી વાત જવા દે.
 મારા જીવનચરિત્રની ચોપડી જાપવાનો બધો કોપીરાઈટ, બધા હક,
 જુદી જુદી ભાષામાં તેના તરજુમા કરાવવાનો પણ હક, નાટકસિને-
 માનો પણ હક જા હું તને પચાસ રૂપિયામાં આપી દઉં છું.”

“નહિ બા. એ સાહસ મારાથી માથે નહિ ઉપડાય. તું પોતેજ
 તારું જીવનચરિત્ર લખી નાખી જપાવી પચાસ હજાર રૂપિયા મેળવ.
 હું તેમાં રાજી છું.”

“હીક, કંઈ નહિ, તું હમેશા જેવો મૂઝાજ મુલો છે. ” ફોગ-
 ટચંદે ચિદાઈને કહ્યું; અને ઉભા થતાં, અને મારી એમ્બરમાંથી
 બહાર જતાં ફરી પાછો મારી ખુરસી આગળ આવી બેઠો કે “ચાલ
 રાજ, ખીજ બધી વાત જવા દે. મારે કોર્ટમાં જવું છે. મારે પાવલી
 ઉઝીની આપ. ” મેં પાવલી કાઢી આપી, એ લઈ ફોગટચંદે ગયા
 તે મથાજ.

મારા જાની મિત્ર ફોગટચંદ ફડફડિયાનું જીવનચરિત્ર લખવા માટે, તેની અજળ મજબ અને ચિત્રચિત્રિત જીવનકથા જાહેર પ્રજા સમક્ષ મૂકવા માટે, કોઈપણ માણસ સૌથી વધુ લાયક હોય તો તે હું છું. ફોગટચંદ અને હું પેલાઓ કહે છે તેમ લંગોટિયા દોરતાર છીએ. ન્હાના હના ત્યારે એકજ નિશાગમાં જતા. એકજ બાંકડા પર સાથે સાથે બેસી એક બીજાની સ્નેહમાંથી લાખલા અને ડિકે-શનની કોપી કરતા. બપોરની છૂટીમાં નિશાગની બહાર સાથેજ લાલાને બેગ, કે બોરવાળીના બોર લાગ શવે તો તફાવત. નહિતર બેઉના બીસામાંની અકબીઓ બેગી કરી તે વસ્તુ ખરીફતા. ફોગટચંદને નિશાગમાંથી ઝાડુ મળ્યું. એટલે કે તેને ચંબીર તોફાન કરવા માટે નિશાગમાંથી ડિસમિસ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે સૌથી દિલગીર તોફાન થયેલો. મને લાગેલું કે “અફસોસ મારો દોસ્ત ગયો. હવે લખા મેંતાને બોરના ઠગિયા કોણ મારશે? મોટા માસ્તરની ખુરસીમાં મારી સાથે ટાંકણી બેરવવા કોણ આવશે? બપોરની છૂટી પછી સ્કુલમાંથી પોખારા માપવામાં મારી જોડે સાથીદાર કોણ થશે?” એવા એવા વિચારો મને આવેલા.

નિશાગમાંથી જે કાચલુમ્બર તેને રજા આપવામાં આવી હતી, તેમાં તેણે અજળ કામ કયું હતું. અમારી નિશાગની બાજુની પોળમાં વાણિયાઓની ન્યાતિ જમની હતી, અને પુરપોના જમી રયા પછી બેરબોની પંચત બેડી હતી. તે વખતે માથે દુર્ગી ટોપી પહેરી બનાવડી દાડી મૂજ લગાવી, બનાવડી નાક ચોટાડી, લાથમાં એરમન લઈ, બગામ કરતો એ પંચત આગળ પડેલો ગયો હતો. અને રમાજમાં “દુમ મોક કાવકુ ખાનેકુ બેલા. ચલો ફોગદારસા’બ જુલાતે” હેં; સજ બાધેલોક ઉક જનર.” એમ જૂમ મારી તેણે પેટી એરમનમાંથી મોઝાક બગામ ક્યાં હતા. તેની ધામધૂમથી બેરબો જાદી ગયાં હતાં. કોઈ વિચારમાં પડી ગયાં હતાં. જે તબુ જુલાન ડોકરોઓ વાડીમાં

બાપડાએને બોલાવવા ગઈ હતી. આવો મહારાતનો દેખાવ ફોગટચંદે ઉભો તો કર્યો હતો, પણ તેની પોતાની બૂલથી તે આબાદ બીલાઈ-પકડાઈ ગયો હતો. આટલો બધો વેશ કાઢવા છતાં તેની ચોપડીઓનું ઘરતર તેના ગળામાં લટકતું રહી ગયું હતું. તે જોઈ બે ત્રણ ચાલાક સ્ત્રીઓ “આ તો કોઈ નિશાળીઓ મશ્કરો કરવા આવ્યો છે.” એ સમજી ગઈ હતી. સ્ત્રીઓએ દોડી ફોગટચંદને પકડી લીધો. તેના ખોટા દાંતીમૂઠા ખેંચી કાઢ્યાં, અને જેમ પુરીના લોટને ગુદે છો તેમ બબ્બે હાથથી બેરોઓએ બેગાં થઈ ફોગટચંદને ધબેડી નાંખ્યો. અને એ બેરોએ અમારા હેડમાસ્તરની નાતના નીકળતા ફોગટચંદના પરાક્રમનો વરધોડો ઠેક હેડમાસ્તર આગળ પહોંચાડ્યો. અને મારા એ જાની દોસ્તને ઉપસો બનાવ બન્યો તેને બીજેજ દિવસે નિશાળમાંથી રૂબસદે પાનદાન મળી ગયું.”

×

×

×

×

ઉપસો બનાવ બન્યા પછી કેટલાક વર્ષો સુધી અમારો મૈત્રીમાં અંતરાય પડ્યો. હું અમદાવાદથી મુંબઈ વિસ્સન કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા આવ્યો, અને મુંબઈ શહેરના જુદાજુદા વાતાવરણમાં ભ્રમવા શરૂઆત કરી. જ્યારે ફોગટચંદ તેના કવચિત મારાપર આવતા પત્રોપરથી અને અમારા બન્નેની ઓળખાણુચાળા કોઈ કોઈ મળી જતા તેમના રિપોર્ટો અને વાતોપરથી, એ મુરબ્બી આ જગતને વિશે રજા છે એમ હું જાણ્યો. તેઓથી અનેક ઠેકાણે ભ્રમરડાની માફક બમ્બા કરતા દોષ, કોઈ તેને કલકત્તામાં મળતું તો કોઈ વખત એ નામદાર અમારા કોઈ મિત્રને મદ્રાસમાં નજરે પડતા. તેની નાનતા એક બે જણાઓએ તેને રંગુનમાં જોએલો. દિલ્લીથી આવેલા મારા એક બે કોલેજીઅન મિત્રો આમા તાજમદાજ જોયા જએલા, ત્યારે તાજમદાજના બાગમાં એ લોકોને ફોગટચંદ મળેલા, અને મારા નામથી પાંચ રૂપિયા તેમની પાસેથી ઉઝીના લઈ ગએલા.

કોલેજ છોડી દુ પવગારિત્વના વ્યવસાયમાં રિયર થયો, પછી એક દિવસ એચિતો ફેગટચંદ મને પ્લેઢાહિસ આગળ મળી ગયો. અને અમારો મૈત્રી સંબંધ ન્યાંથી તૂટ્યો હતો ત્યાંથી પાછો સંપાદ ગયો. જુની દોસ્તીઓ, જુના સંસ્મરણો બહુ મજાનુત હોય છે. તેનું કાઠું મારા જેવુંજ હતું. મારા ખમીસ અને કમલા તેને બરાબર ફીટ થતા. એ કારણને લઈને તે મારા અતલગના સમાગમમાં આવવા લાગ્યો.

એ પછી ફેગટચંદ ફરી પાછો અગ્રોપ થઈ ગયો. તે ઉપર જણાવ્યું તેમ મારી ઓફિસમાં આવી પૈસા કમાવાની યોજના મારી આગળ રજુ કરી પાવલી લઈને ગયો. તે બરાબર એક મહિના પછી તેના ખજર અંતર મને મળ્યા.

મારા સ્નેહી વસંતરાય દેસાઈએ એ ખજર આપ્યા હતા. હું અને ફેગટચંદ ન્યારે અમદાવાદ બચ્ચતા હતા; ત્યારે વસંતરાય પણ હમારો સહાધ્યાયી હતો. કલાસમાં હંમેશા પહેલો નંબર રાખતો અને હમારો મોનિટર હતો. એ વખતમાં તેણે તેના વિશે અમારા માસ્તરશાએ અને અમે તેના મિત્રોએ જે આશાઓ બાંધી હતી, તે તેણે સફળ રીતે પરિપૂર્ણ કરી હતી. અત્યારે હમારો એ દોસ્ત મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીએટમાં આરા ઓફિસર છે. સારો પગાર મળે છે, અને ઓફિસમાં તેમના ઉપરીઓ, અને બીજા કામ કરનારાઓમાં તેમનું માન થતું છે. વસંતરાય બહુ બધા છે, અતિબધા કહીએ તો યાત્રે. તેમના વિશાળ લેવકમાં બીજાઓની ચિંતા અને મુશ્કેલી ધણીવાર સ્થાન લે છે. કેટલીએવાર વસંતરાયે મારી આગળ જાણે તેને પિતા હોય, તે રીતે અમારા મિત્ર ફેગટચંદ ફેગટચાના હંમેશા વચરના જીવન વિશે બગાવો કર્યો છે. પણ જે પ્રસંગની દુ વાત કહી છું, તે દિવસે વસંતરાયે જાનંદ સાથે ફેગટચંદ જાણે સુધરી ગયો હોય, અને ઠેકણે પડ્યો હોય એ બાબત મારી આગળ વાત કરી.

“ ફેગટચંદની વાત તેં સાંભળી કે ? ” વસંતરાયે અને પૂછ્યું મેં માથું ધુણાવ્યું.

“ તે આખરે ઢેકાણે પડ્યો. ” એ તેની એક માસીની સાથે વાલકેશ્વર રહેવા ગયો છે. લેમીંચન રોડ પર પેલા ધરિની હોટેલ આગળ જે મે.ટા ચાર મકાનો છે તે તેની માથી ગુલાબ શેઠાણીના છે. ગુલાબ શેઠાણી પાસે પુષ્કળ પૈસા છે. અને બહુ આનંદ થાય છે. આપણો એ ચક્રમ દોરત હવે જરૂર સુધરી જશે, અને પોતાનો ધાધણીઓ સ્વભાવ છોડી જીવનનું નવું પાનું ઉઘાડી, માથીઆની આગા પ્રમાણે વર્તી ઠાલો કમરો થઈ એક માણસ બનશે.

વસંતરાયની વાત સાંભળી અને આનંદ તો થયો, પણ તેની સાથે એમ લાગ્યું કે ફેગટચંદ ફક્કડિયા જેવા રોમાંચક જીવન જીવનારા, જીવનને રમતનું મેદાન માનનારા, ધામધુમીયા સુવાનને એક માત્રેગુનર છુટી માથીના તાબેદાર લાણીયા થઈને રહેવું પડે, એ તેના જેવા માણસ માટે ધણી શાયનીય પરિસ્થિતિ હતી. જરૂરે એક આવાડિયા પછી મેં તેને જોયો ત્યારે તેના દિદાર પરથી તેની પ્રત્યેની દયાને લીધે મારા જીગરને ખેદ થયો.

x x x x

ફાઈફ્ માઈન્ટ આગળ એક સવારે આઠ વાગે મેં તેને માઈન્ટની ફૂટપાથરી ઉપર આઠ દસ પોપટ અને કાકા કીઆઓના પાંગરાની વચ્ચે ઉભેલો જોયો. એના બંને હાથોમાં કેટલાક ખંડો હતા, ફૂટપાથની સામેજ એક મોટી લાલ રંજની મોટર ઉભી હતી. તેના ઘસા ઉપરથી એ ખુબ ખુબ અકળાતો દોડ્ય એવો લાગતો હતો. તેને એ વખતે ફેમ એવો તો બપોલખંડ પડેલો હતો કે પડેલા તો મેં એને ઓળખ્યો નહિ. અમારો ફક્કડ ફેગટચંદ જે અમાઉ મેરે બાને હાથ કેટ, ખમીસ ને પાટણન સાથે, તેમ કોઈ વખત ફેરેપીઅન ફેમમાં, તો કોઈ વખત વાગવાળી મુમલમાની ટોપીમાં

ફક્કડ લાલ્લાની માફક ફરતો. તે તે દિવસે ઢાઈના લમના વરધોડામાં જવાનો. હોય, તેમ માથે જરીવાળી સુરતી લાલ ચટકદાર પાધડી, બંધ કોલરનો કાળો લાંબો આલપાકનો કમીસો, ખમે ખેમ, મોટી લાલ કિનારનું નાગપુરી ધોતીયું, મોળ અને પગમાં વાનિસના ખૂં સાથે ઉત્તો હતો. એ ખૂં ટાઈટ વધારે હશે તેથી તેને કંખના હોય એમ લાગતું, અને પાધડી વારંવાર જરા ટૂંકી હોવાથી માથા પરથી ખસી જતી અને તેને દાબીને પહેરવી પડતી. હું તેની પાસે ગયો. મારાથી હસતું ખાળી રાકાયું નહિ. મેં તેને પૂછ્યું કે “અત્યા ફોજ ઢોના વરધોડામાં જવાનો છે ?”

માઈટના દાર તરફ ડોકી ફેરવી, કટાણું મોં કરી, ડોકી ફેરવતાં માથા પરથી ખસી ગયેલી પાધડીને સીધી દાબીને માથા પર ગોઠવતાં તેણે કહ્યું. “પેલી મારી; મારી આ મને પરાણે પહેરાવે છે.”

“પણ દીકરા તને તો હવે મોળ હશે. વાલકેશ્વરના બંધલામાં રહેવાનું, મારી જોડે મોટરમાં ફરવાનું, બૂલેશ્વર દેવદશને જવાનું અને બધા નવા નવા અનુભવો તને મળતા હશે.”

“અરે દીકરા ખાવાનું તો ઠીક છે પણ ખઈ કહું છું રાત્રી, ફૂતરાની છંદગી થઈ ગઈ છે. આલ આલ પેલી આવશે તું મારી જા, એક તો આપણી કીર્તિ ચોગરદમ ફેલાએલી એટલે આ છુટી મને નગરોદ્ધની માફકજ રાખે છે.”

“ત્યારે દીકરા ફોમટચંદ ઢાઈ વખત તું મને મગચા આવડો હોય તો મજા પડે.” મેં કહ્યું.

“મને રાત્રીના બદારજ નીકળવા દેવામાં નથી આવતો.” ફોમટચંદ નિમસો નાખી બોલ્યો.

“ત્યારે હું તને મગચા આપું ?” મેં પૂછ્યું.

મારો આ પ્રશ્ન સાંભળતાં ગભરાટથી એ બબડ્યો. તેની સુરતી પાંચડી માથાપરથી પડી ગઈ, તે પાછી જરાજર તેણે માથાપર દાબીને મૂકી, અને બોલ્યો કે “મને મથવા આવવાની વાત ના કરતો રાજા, તું મારો માણસ છે. મારો જીનામાં જીનો દોસ્ત છે, પણ તું મારી માથાને ત્યાં નજરે પડે તો મારી કંઈ પણ આબર ત્યાં રહી છે તે ધૂળમાં મળી જાય. કારણ કે ગુલાબ માથી તારો ચહેરો જોનાંજ તને દુનિયાદારીના માણસ તરિકે ઓળખી કાઢે.”

“હું દુનિયાદારીવાળો નથી.”

“નથી એ ખરી વાત પણ તારો ચહેરોજ ખંધો લાગે છે.”
તું વાંકી વાળવાળી ટોપી પહેરે છે, કાંટ પાટલુન અને ધુરેપીઅન રૂંસ પહેરે છે, નાકે ચરમા ચઢાવે છે; એટલે તને જોઈને કાંઈ પણ સમજ જાય કે તું દુનિયાનો ખાધેલ અને પુરેપુરે ગઠિઓ દરો.”

x x x x

એક દિવસે સેન્ટલ્સ રોડ પર બીજો માણે લાડે રાખેલા મારા વિચનખાનામાં હું જતો હતો. ત્યાં નીચે મકાનના ઉંમરા પરજ માળાના લેવા માતાદીને મને ખજર આપી કે “સાહેબ આપની બોલીમાં આપના કોઈ મિત્ર બેઠા છે.”

પોસ્ટની ટિકિટ લેવા માટે હું ઝીરડીને તાણુ માર્યા વગર માત્ર ખમીસનેર નીચે ઉતરેલો, અને ત્યાં અકસ્માત નાક પર એક મિત્ર મળી જતાં ઈશાનીની દોડેલમાં તેની સાથે આ અને પાંડને ઈસાફ આપવા બેઠી ગયેલો; અને વાતમાં ને વાતમાં અડધો કલાક ચર્ચ થયો.

લેવાને મેં પૂછ્યું કે “એ શેઠનું નામ શું છે?”

“શેઠચંદ હરીને કહે છે.”

શેઠચંદ નામ માંમળી હું હતો અજળ થવાની તૈયારી હતી તે પહેલાં ઉપર બીજો માળથી ઓટરના બૂંચળા જેવો શેઠચંદનો

અવાજ સંભળાયો. કે “અરે માતાદીન, બંમ મહાદેવ જામરજી અને મીરચી લાયા કયા !”

અમારા માળાનો માતાદીન લેયો અગાઉ લરકરમાં હતો. અને ત્યાંથી રિટાયર થઈ માળાના શેઠ તેને ઓળખતા હોવાથી અમારા માળાના ચોટીદારોનું તેણે કામ ઉપાડ્યું હતું, પણ સાકપાંડાની બરતીએ આવેલો લેયો થયા છતાં પણ તેનો લરકરી દોરદમામ અને ઠસો ઓછાં થયાં નહોતાં. પોતાની મૂળને વાંકડીજ રાખતો, મિલિટરી ઢબેજ હંમેશાં સલામ કરતો અને કોઈને તુંકારે બોલાવતો નહીં, તેમ કોઈનો તુંકારો સહન પણ કરતો નહીં. તેને ફોગટચંદ ઉપરથી આ રીતે છુટ લઈ “બંમ મહાદેવ” એમ સંબોધન કર્યું એટલે મને લાગ્યું કે જરૂર કંઈ ધરતિકંપ થવાનો. માતાદીનનો મિત્તજ જવાનો, અને ફોગટચંદને કંઈક સાંભળ્યું પડવાનું તેને બદલે ‘અળીલાયા સાબ’ એમ નરમાસથી માતાદીનને પ્રત્યુત્તર આપતાં સાંભળી હું અજાણ્યોમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

માતાદીન બજારમાં જામરજી અને મરચાં લેવા ગયો. અને હું બબ્બે પગથિયાં કુદતો મારા દીવાનખાનામાં પહોંચ્યો ત્યાંથી દીવાનખાતું પક્ષીઓનો સમુદ્દ હોય એમ લાગ્યું. પોપટ, મેના, અને કાકાકૌઆઓના અસંખ્ય પાંજરાઓનું ત્યાં જાણે પ્રદર્શન બધું ન હોય! એમ લાગવા માંડ્યું. જરા નજદીક જતાં એ પાંજરાઓની સંખ્યા માત્ર ઊની લાખી એવી પ્રતીતિ થઈ.

ઔરઘમાં ચારે બાજુ પાંજરાઓ મુખી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એક બાજુ મારી ચોપડીના કચ્છાટપર, બીજું અબરાઈપર, ત્રીજું પાણીઆરા આગળ એમ મુકવામાં આવ્યાં હતાં.

બધા પોપટો અને કાકાકૌઆઓ જાનજનના અવાજ કરી રહ્યા હતા. અને ફોગટચંદ તેમના મૂળ દૂસમાં દોરચી દીંચરી રહ્યા હતા. “મુપ રદો” તેને પેલા પક્ષીઓ તરફ નજર તાળી હતી. અને એક

એક પક્ષી તેના પાંજરામાં મૂકું મંતર થઈ ગયું. ફોગટચંદમાં મેં
જેવું કે માતાદીન જેમ લેવાઓથી માંડીને પણ પક્ષી ઉપર મેરમે-
રીકમ કરવાની અદ્ભૂત ક્ષિતિ હતી. મને જોતાંજ ફોગટચંદે કહ્યું કે
“મેં મુકુન્દમાં એક નાનકડો ગંગો લાડે રાખ્યો છે, અને થોડી-
વારમાં ત્યાંજ જાડું છું.”

“તું મુકુન્દજ રહેવાનો છે ?”

“હા.”

“તો તારી માસીનું શું ?”

“મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે.” ફોગટચંદે રજાગથી બોલ્યા.
છંદગી આપણા માટે છે. માસીના ગુલામ બનવા માટે નહિ. પક્ષી
બંધેને માસી મમે તેટલી માસેતુજાર હોય. મને લાગ્યું કે જો મારે
દોષન મેળવવી હોય, પેસા કમાવા હોય, તો વાલકિશ્વરની મારી નજર
કેદમાંથી નાસેજ છુટકો.

“કેંક નવું જીવું કર્યું હશે દોશા !”

“હા. માસીએ મને કહ્યું કે તાર્કે કાળુ કર.” બસ એ અપ-
માનથી જેમ નાટકમાં કેટલાયે રાજકુમારો નવી માતા પમસાથી
રાજપાટ હોડી જંગલમાં ચાલી જાય છે, એમ નરતજ હું તેના બધાં
લુગડાં ત્યાં ત્યાંજ ફેંટી જમવાનો ટાઈમ થઈ ગયો હતો જતાં રસો-
દામાં જવાની પરવા કર્યા વગર નીકળી આવ્યો. અમે વાતો કરતા
હતા ત્યાં માતાદીન જમકળ અને મરચાં લઈને આવ્યો અને જામે
ફોગટચંદનો નોકર હોય એમ દરીને એકેએક પક્ષીને જમકળ અને
મરચાં આપ્યાં. ફોગટચંદની આ પ્રમાણે એટલી ફરજ બગતરી માતા-
દીન નીચે ગયો. ત્યારે ફોગટચંદે કહ્યું કે “તારો આ લેવો. મને
પણ મમે છે. તેની એક મખી તો લખનૌની એક જાનીની માનારી
હ. અને તેની એક કાંઈ ગિંદીમાં તબોલખું છે.”

“આ બધી વાતો બધાએ મને કદી નથી કરી” મેં કહ્યું.

“બંદા ક્યાં ક્યાં ફરેલા છે તે તને ક્યાં ખબર છે. હું લખતો અને દિલ્લી જઈ આવ્યો છું. આ માતાદીને જ તેની ઠાકો પાસે મને પાન અપાવેલું. એ લશ્કરમાં સિપાઈ હતો.”

“હા. એ બધી વાત ખરી પણ વાઘસોની માથેક બધા પછીએ શા માટે ભેગાં કર્યાં છે?”

“અરે ભોની રાજા! હું પક્ષીઓમાંથી મહિને હજાર રૂપિયા પેટ કરવાનો છું. પોપટ પાઠ્યાગા, મેના મંદિર, કાકાકીઆ કાલેજાં જોલવાનો છું.”

શું? શું? શું? મેં પૂછ્યું.

“અરે ખાસ તાલિમ આપેલા પોપટો તૈયાર કરવા માંગું છું.”

“શું કયું?” મેં પૂછ્યું.

“હું પોપટો તૈયાર કરવા માંગું છું.” પોપટ મેના અને કાકાકીઆઓને કેળવી લોકોને હજી કરી નાખવાનો મારો વિચાર છે. આજે ગુજરાતભરમાં પોપટ પાળનારાઓને કાંઈ મોટામાં મોટા આપદા હોય તો તે પોપટોને કેમ શીખવું તેની હોય છે. પોપટના પાંજરાવાળાઓને ત્યાં ધરધણીની ગેરહાજરીમાં તોફાની છોડા રાઓ અને છુઆ રામાઓ પોપટોને ગાળો દેતાં શીખવે છે, ધરધણી પોપટ પાછળ દરેકજ સવારે કલાક બે કલાક ન ગાળે તો પોપટ માત્ર જિજ્ઞાસીના અવાજની નકલ કરતાં ચાલે ધરમાં ધણિઆપો લગનાં હોય તે વખતના કજીઆના ચબ્દો મોટે કરી લે છે. એ જણને ત્યાં “ગેર મૂચ” એ શબ્દ બોલવો પોપટ મેં મારી સખ અખિ નિહાળ્યો. અને તેથી દરેક વર્ષ, જાન અને ફામને માથે આવે એવી રીતના પોપટો હું તૈયાર કરવા માંગું છું. દિંદુ ધરોમ પોપટ સંસ્કૃત શ્લોકો બોલે, રામ કૃષ્ણના નામ લે, મુસ્લીમ ધરોમ અલ્લાહો અકબર; અને મુસામ આલેકુમ બોલે, તથા હૈં બર મુસોમા ગાય તેમ પોપટો મારે તૈયાર કરવા છે. પારસી ધરોમ

પોપટોને હું ખાસ પારસી સજ્જ પ્રયોગો શીખવીશ “ ચાલોજી, સાહેબજી, આવો માંવ, કેમ બાવા સારી કાની ” એ શીખવીશ. ઉપરાંત કે ખાસ પોપટોને નાટક સિનેમામાં કામ કરી શકે તેવી જાની ખાસ તાલિમ આપવાનો મારો ખાસ ઇરાદો છે. હિંચકા પર હિંચકા ચડાવી કે ફેરવી શકે. સરકસના જેઠાડીની માફક પુટ-બોલ પર કુદી શકે અને ધાતુની નાનકડી તોપને જામગરી લગાડી ફેંડી શકે એવા પોપટો મારે ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન કરવા છે. એક વખત મારી આ પોપટોની કળા જાહેરમાં આવશે તો થોડા સમયમાં લાખો રૂપિયા ઉત્પન્ન થશે. “ પોપટ લેવો તો ફોગટચંદનાં ફોલોજનો જ લેવો. ”

x x x x

“ અત્યારે તો હાલ તુરત આ ચાર પોપટ, એક કાઠાકૌઆ અને એક મેનાને તૈયાર કરવા માંચું છું અને તે તૈયાર થઈ જશે તે પછી તેના વેચાણમાંથી જે કંઈ પૈસા આવશે તેમાંથી બીજા પોપટો અને પક્ષીઓ વેચાતા લેણનો મારો વિચાર છે. આ બધાને ‘ મથુરા, સમુદ્ર ’ મેં કથું કારણ કે ફોગટચંદની વાત સાંભળી માર મગજ ચક્ર ચક્ર કરવા લાગ્યું હતું. આખા મુંબઈમાં ચારે બાજુ દરેક દરેક ધરતી બારીએ વાલેશ્વરના બંગલાઓથી માંડીને છેક બૂનેશ્વરની ટોકામીડીમાં દુકાને, મંદિરે અને જાહેર સ્થળોએ પોપટો ઉગમસંજ્ઞા જતા હોય એવું ચિત્ર મારા મગજમાં ખડુ થયું. પણ ત્યાં તો મારી વ્યવસ્થા શુદ્ધિ વચમાં આવી, મેં ફોગટચંદને પૂછ્યું. “ આ બધા પોપટો વેચશે ક્યાં ? ”

“ અલબત્ત, હું વેચી રાખીશ. તને ખજાર ક્યાં છે. આજકાલ મુંબઈમાં પોપટો અને એવા બીજા પાણી ચક્કાવ એવા પક્ષીઓની માગ જરૂરજરૂર છે, અને એ માગથી તો એટલી બધી નેડી થશે કે મેં પુરી પાડવા મારી પાસે પુરનો માલ નહિ હોય હું એમ

કહેવા માયું છું કે પુરતા પોપટ નહિં હોય. બહુ બીતાં બીતાં
ગણતરી કરે છું તો પણ હું ધારૂં છું કે એક વર્ષમાં ખાસ્સા પાં
દળર પોપટો હું વેચી શકીશ. "

x

x

x

" અહો એટલું બધું ! મારાથી અનન્યબીધી ઉદ્યોગ નીકળ
પડ્યો. "

" અરે વાહ ! શું કરે છે રાજા ! " ફોર્મટચંદ જોખારે મારી બોલ્યા

ન્યારે મારી પોપટ કોલેજ જરાબર લાઈન પર આવી જતી
ત્યારે મારા હાથ નીચે મારે ડઝન જેટલા તો મદદનીશ રાખવા બેઠી
અને ત્યાર પછી એજ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી મુબઈના માસેતુમ
શને એ બાબતમાં હું પકડવાનો છું. મારે સ્વપ્ન તો એ છે કે
મુબઈના કોર્ટ પરામાં મોટી વિશાળ જગ્યા લઈ ત્યાં પોપટો મારે
એક જગજગસ્ત કોલેજ ઉઘાડવી. એમાં જુદા જુદા કલાસો હોય
અને દરેક કલાસમાં જુદો જુદો અભ્યાસક્રમ ગોઠવી રાખવામાં
આવેલો હોય. દરેક એસિસ્ટન્ટના હાથ નીચે એકસ સંખ્યામાં પોપટો
તાલીમ લેતા હોય, અને હું તો એ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકે,
કોલેજમાં દેખરેખ રાખું. અને એક વખત આ મારી યોજના
ખગમર ઘણે આગળ ધપશે એટલે મારે બીજું કશું કરવાનું નહીં
રહે. ફક્ત મારી ઓફિસમાં એક મોટા ટેબલની પાસે બેઠી હું માન
ચોં પર સહિ કરીશ, રાજા. "

" અરે વાહરે ! ફોર્મટચંદ, તારી યોજના તો કંઈ અજબ છે ! "

મેં કશું-પણ મારા મનમાં ઉઠા ઉઠા એની ખોપરીના ઘમ-
તોલપણા વિશે ધીમેધીમે વ્દેમનો મંચાર થવા લાગ્યો. મારા મુખ
પરનો સંકાશીલ ભાવ એ કળા ગયો.

એટલે બેઠ્યો કે " શીશર નહિ દરને રાજા, એકલા મુબઈ
ઈશ્તાનેજ હું પકડી રાખવાનો નથી, પણ દિલ્લા બીજા પ્રાંતમાં

પણ પોપટો નિકાસ કરવાનો મારો ધરાણ છે. મારી ખાત્રી છે કે બંગાળથી મને ઘણા ઓડરો મળશે. હું હિંદમાં બધે ફરી આવ્યો છું. અને મેં જોયું છે કે આપણી ગુજરાતણો કાઠકજ પોપટ પાળે છે પરંતુ બંગાળમાં ઘેર ઘેર પોપટ મેના કે કાકાકૌવા હોય છે. બંગાળમાં પડો બહુ સખત હોય છે. આપણા ગુજરાત અને કાઠિઆવાડની માફક બેરાંઓ છૂટથી ફરી ફરી શકતા નથી, તેથી આ બંગાળી અગ્રગાનો આધાર પોપટ હોય છે. બંગાળી બાલુઓ આફ્રિકામાં જઈ વેનફ કરે અને સંજો કલ્પમાં, નાચમુજરામાં જાય, અને બંગાળની સ્ત્રીઓ પોપટની જોડે વાર્તાલાપ કરે, વખત વિતાડે. અસ્તાબાદ, હિન્દી, અને લાહોરમાં પણ પોપટ પાળવાનો લોકાને શોખ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. મદરાસ, મદ્રાસ, ત્યાં પણ પોપટોનો શોખ ફેલાવી શકાય. વળી સરકસને લાયક પોપટો હું તૈયાર કરીશ. તેની મદદથી ઈલાકામાં તો શું પણ દેશઝરમાં પોપટના મદારીઓ પેદા થશે, અલારે મદારીઓ માત્ર સાપ, શીંછ અને કોઈ કોઈ દાખલામાં બકરાંઓને કેળવી રસ્તામાં તેના ખેલ કરી પેટ જોડી મેળવી લે છે પણ કોઈ મદારી મારી કાલેજના પોપટ ગ્રેન્યુએટને ખરીદી ચોખ્ખા જાહેસાત કરી, યુરોપ અમેરીકાની ફેશનથી કોઈ ઢેકાણે, પોપટના બરનું પડકા વિંગ વાળુ નાનકડું રંગ ઉછું કરી, પોપટ, મેના અને કાકા કૌવાના ખેલો કરશે તો તેને ત્યાં રૂપિયાનો વરસાદ વરસશે રાજા ! જોની દીકરા, મારો આશય એ છે કે આ પોપટનો વેપાર એક હાથ કરવો, અમેરિકા, આફ્રિકા અને ખુદ ઈંગ્લાંડ પણ, જેને જોઈએ તેને પોપટો પુરા પાડવા. અને એવો વખત આખા દેશમાં આણવો કે પોપટનું નામ લેતાં ફોગટચંદ અને ફોગટચંદનું નામ લેતાં પોપટનું નામ વાદ આવે. જેમ મોટરોનું નામ લેતાં રોડ અને રોડનું નામ લેતાં મોટરોનું નામ વાદ આવે. હિંદરા, તું જરા થોડી થાપણુ રોકે તો તારો ખી તેમાં થોડાક જાય રાખું. ”

“ નહીં મદેરગાની રાખેતો જાય છે. જાગ નહીં જોતો. ”

“ ઠીક, જેવી તારી મરજી પણ યાદ રાખજો કે મોટાં સાદસો, નાની મોજનામાંથીજ યાચ છે. મુંઝવણનો અસારનો એક લાભોપતિ મોપાટી ઉપર ચણા મમરા વેચતો. એ ભેગ અને ચણા કે મમરા વેચી, તેણે આજે મુંઝવણમાં ચારમાળા બંધાવ્યા છે. આટલું બોલી તેણે મારી ધડિઆળ તરફ નજર કરી અને પૂછ્યું કે દીકરા ધડિઆળ બરાબર છે કે ? ”

“ કેમ શું છે ? અરે, મારે સાડા પાંચે મુકુંદની ગાડી પકડવી છે. ” અને હું તેને રોકુ તે પહેલાં તો લેખા માતાદી મારફત વિક્ટોરીયા બોલાવી, તેમાં પેલાં છ એ પાંગરાં ગોઠવાઈ માફે એક ખમીસ, ઘોતીયું અને ફુવાલ પોતા માટે માગી લઈ ફોગટચંદ નીચે ગયા. વિક્ટોરીયામાં સ્વાર થયા અને બોરીવલી રોડ તરફ ઉપડી ગયા.

x

x

x

x

ઉપલા બનાવને છ અઠવાડિયાં વિત્યા હશે ત્યાં મુકુંદની ફોગટચંદનો મારા ઉપર તાર આવ્યો. એ તાર તેણે જાણે બહુ દુઃખ હૃદયે લખ્યો હતો તે જાણે લખંદર આફતના બોમ્બ નીચે ચમકી ગયો હોય, તેવી ભાવામાં તેમાં લખ્યું હતું કે—

“ દોસ, જલ્દી મુકુંદ આવ. જીવન અને મરણનો સવાલ મામતો મંબીર છે. જો આ અણીને વખતે મને લટક ન આપતો.

ફોગટચંદનો દિલભેદક તાર આવતાં બીજાં બપોં કામ પકડી, હું સીધો બોરીવંદર રોડને દોડ્યો. અને મુકુંદની ટિકિટ દોડી

મુકુંદના રોડને ઉતરી બહુ સદેલામથી મેં ફોગટચંદ મકાનમાં રહેતા હતા તે મકાન શોધી કાઢ્યું. રોડ પાસે ફોગટચંદ એ જાણું હતું. બેડી બાંધણીમાં બંધાવાના અ બંધો જિરમાર હાથનામાં આવી ચડેલાં દોઢ તેનું નામ ‘ ધાઈવિસા ’ હતું. ફરજી બંધ

ખ્યાલ આવ્યો કે આ એજ મકાન છે જે લવિષ્યમાં ફોગટચંદ ૬૩-૬૩આની જગમથદુર ફોલોજનું કેન્દ્ર બનશે અને હિંદભરમાં દરેકે દરેક પોપટ પર પ્રીતિ રાખનારા માનવીઓનું યાત્રાધામ બનશે. એ બધાં મારાં કલ્પનાનાં ચિત્રો અને સામે ઉભેલું મુઝલીસ મકાન, એ બે વચ્ચેનું અંતર મને સાલતું હતું.

ફોગટચંદનું ઘર મને જે સરજતાથી મુલુન્દ ગામમાં મળી ગયું તે પરથી મને લાગ્યું કે તે નવાપરામાં મી. ૬૩૬૩આએ ધણા થોડા વખતમાં નામના, લોકપ્રિયતા, મેળવી હશે. અને નહોતર પોતાનું નામ જરૂર જાણીતું કયું હશે. કારણ કે મુલુન્દ સ્ટેશનના સ્ટાફથી માંડીને રસ્તે ચાલતાં મજૂર જેને મેં ૬૩૬૩આ માટે પૂછ્યું તે બધાએ તેનું નામ સાંભળતાં એક આંખ મીચી જરા મોહું વાંકું કરી જવાબ આપ્યો હતો.

કંપાઉન્ડ વટાપી હું ફોગટચંદના ઘર આગળ ગયો. બહારના ઢોલનું બારણું બંધ હતું. તેને મુડીઓ મારી ખખડાવ્યું. કંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહિ. એક મિનિટ સુધી બારણાને મેં ખખડાવ્યાજ કયું. વચમાં દાઝ ચઢી એટલે બે હાથની મુડીઓ વાળી જતો ઢોલકું વગાડનો હોલ તેમ બારણા પર ટોકરા માર્યા પણ અંદરથી કશો જવાબ મળ્યો નહિ. એટલે ફોગટચંદ બહાર ગયો હશે એમ ધારી, હું સ્ટેશન પર પાછો ફરવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં બારણું ઓચિંતુ ઉઘડ્યું અને ફોગટચંદની શ્રતિનાં દર્શન થયાં.

“મારું કરજો રાજ, મને ખજર નહિ” કે તું આવ્યો છે. જોની, જાન એમ છે કે ગામનો મોટો અરજજી રામજી વારેલડીએ ઘેર ઉપ-શય્યામાં પંદર ધણા ખાવ છે. એટલે એવા માગનારાઓરથી મગન-રમિની પીડા દાગવા મારે મુખ્ય દાર બંધ રાખવું પડે છે.

“હું તારી મુઝલી સમજી ચકું છું.”

મને પોતાને હોશમાં લઈ જતાં એક ઉડા નિસાસો ખાત
ફોગટચંદે ઠલું કે “ એક પાંચ રૂપેડીનો માત્ર આપ્યો છે તેની ઉપ-
રાણી કરવા એ દુષ્ટ દાણાવાળો સવાર, બપોર અને સાંજ ત્રણ ત્રણ
વખત મારે ઘેર ધડકા ખાય છે. ખરું કહું તો રાત્રી, આપણા લોકોને
સાદસીકિતીની કદર નથી. મુઠુંદ ગામની વચ્ચે રહી, હું, એ ગામમાં
એક નવી યોગના પગભર કરવાના પ્લાન ઘડી રહ્યો છું. મારી
પંખી કોલેજ પગભર ચતાં આ ગામનેજ નામના મળે એમ
છે. અને મારી યોગના સરળ યાચ અને હું પૈસા કમાઉં તે
મુઠુંદ ગામના રહેવાસીઓનેજ લાલ છે પણ આ લોકોને કદર નથી.
જે માણસ તેમનો ઉદ્ધાર કરવા તેમની વચ્ચે આવીને રહેશે છે
તેમનેજ બટકાં ભરવા આ દુકાનદારો અને વેપા-
રીઓ તૈયાર થયા છે. હું આવી જનના મામતારાઓને લોહીપુટ
ગણું છું. હું તેમની પાસે એટલુંજ માગું છું કે મારા પર જ્યાં
વિશ્વાસ રાખે, મારી યોગના તરફ જરા દિલસોજી બતાવે, જરા
બાંધછોડની અને આપનેની બાવનાથી કામ કરે. એ લોકો દિયાળ
પેટે મારી પાસે પૈસા માગે છે. હું કેવી મુશ્કેલીમાં મૂકાયો છું તે
આ ગામના માણસો જરા પણ સમજતા નથી. હાલ તુરન હું તેમને
પૈસા આપી શકું તેમ નથી. એ લોકો જરા ધીરજ ધરે અને મો
મારી યોગના પાર પાડવા દે તો તેમની તરફથી રકમ પાંચમળી
થૂકવી શકું તેમ છું. તે આ લોકો સમજતા નથી. હજી મારી
યોગના પગભર ચર્ચ નથી. મેં અરજણ રામજીને ઘણું સમજાવ્યું.
તેની સાથે દાંડલ કરી કે જે રાત્રી હું ઘણા કામના બેઠા નીચે
જાણેતો માણસ છું. અડધા કાન પાપટ, મેંચ અને કાકાકોનાને
નાટકના રોજ માટે તૈયાર કરી રહ્યો છું. એ પદ્ધતિ પાઠગ ફ
મારું બધું ખાત આપી રહ્યો છું. ત્યાં દિયાળ માગવા આવી એ
લોક મારું મનજ બગાડી નાખે છે. આપણા લોકોમાં આ જનની
જાવના દોષ ત્યાં કરી પણ કેઈ સુદય શાવે નહીં. એવા સંજોરેમાં

દી પણ દેવત એકડી થઈ શકે નહિ. કાંઈ માણસ નવું સાહસ
જાહેર ત્યારે માથ વસ્તુ અને જે કંઈ જોઈએ તે ઉધાર આપી
મેલા સાહસીકને તેના નવા સાહસને ટેકા આપનારા આપણામાં છેજ
યાં? આ લોકો આખો દિવસ મારે ત્યાં આવી મને કંટાળો આપે
એટલુંજ નહિ બસ, સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર કે રસ્તામાં જ્યાં બી
નજરે પડે ત્યાં મારી સાથે આવી ઉધરાણીની વાત કરે છે.
માની સ્થિતિ કેટલી ભયંકર છે તેની તુંજ કલ્પના કરી લે રાજ,
તું કામ માથે ઉપાડ્યું ત્યાં ગામના લોકોજ જંપલા ન દે અને
જે છેલ્લું શું બન્યું તે તને કંઈ ખબર છે કે ? ”

“ શું બન્યું છે ? ”

“ પેસા પોપટો. ”

“ શું ઉડી ગયા ? ”

“ ઉડી નથી ગયા. ઉડવા કરતાં પણ વધારે મારો બનાવ
બન્યો. મારા ધરવાળા ધારસીએ તેના ચઢી ગયેલાં ભાડા પેટે એ
પોપટો જામીનગીરી તરીકે મારા ધરમાંની તકડાવ્યા છે. તું મારી
સાથ સમજ્યો કે રાજા! મારા ધંધાનું સ્ટોક એ ચોરી ગયો છે.
મારી ધરકપાગતને બાંધી િધી છે. અને આ જાતનું વર્તન ચલાવી,
આ દુષ્ટ મકાનવાળાઓ મારા નવા સાહસ અને મારી નવી યોજનાને
સરઆતમાં લંગડા કરી નાખ્યું છે. આના કરતાં વધારે નીચ
અને ખરાબ વર્તન તેં ક્યાંઈ સંભળ્યું છે કે ? ”

“ પણ તું નિયમિત ભાડું તો આપતો હતો ને ? ” મેં પૂછ્યું.

“ અરે હા, દર મહિને નિયમિત ભાડૂ આપવાનું મેં કબુલ
કર્યું પણ એક જે મહિના ચઢી ગયું તેમાં શું થઈ ગયું! સમજ્યોને
રાજ, મારા જેવો એક માણસ જેણે દિલ્લસરતા પોપટોને કેળવી
નાખવાની જંગી યોજના હાથમાં ધરી દોષ તે આ જુઓ ભાડા
જેવી વાત પર ક્યાંથી સજા આપી શકે. ”

“જેની આ બધી વાત મેં મારા મકાનવાળાને સમજાવી
પણ એમની જડ ખોપરીમાં એ વાત ઉતરીજ નહિ સારે મો
તને તાર કરવો પડ્યો.”

“એમ કે ?” મારાથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો અને થોડી
પછી સુધી અમારા બંને વચ્ચે અર્થસચક રીતે સુપડીદીતું વાતો
વરણુ છવાઈ રહ્યું.”

“મેં ધાધુ” કે, “ફોગટચદે કહ્યું. “જેની પાસે પૈમા માત્ર
શકાય એવા કેઈ માણસનું નામ તું સચવી શકશે અને તેથી તને
તાર કરીને બોલાવ્યો.” ઉપલા શબ્દો ફોગટચદે સદજ રીતે બોલા
હતા. પણ એ બોલતી વખતે તેમની આંખો મારા તરફ તકચેલી
રહી હતી અને એ આંખોની નેમમથી દૂર થવા હું તો એક માનેશ
માણસ હોઉં એવા ભાવથી મ્હોં ફેરવી લેતો હતો. એ માટે મારી
આર્થિક સ્થિતિ જરા નબળી પડી મચેલી હતી, અને મુશુન્દ આજ
વાને આગતે દિવસેજ એક ઘોડા પર બેટિંગ લગાવતા અને ભણુય
પ્રમાણે તે વિન નહિ આવતાં મારા પચીસ રૂપિયા પાણીમાં ગળ
હતા અને તેથી ફોગટચદેને બીજા કેની સાથે વગમાડી ફેરા એ
વિષે કું મંબીરતાથી વિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં મને એક નમ
ચાહ આવ્યું. અને મેં જીમ મારી કે “વસંતરાય દેસાઈ
પાસે માંગ.”

“વસંતરાય દેસાઈ !” ફોગટચદે પડ્યો પડ્યો જેમ સર્વજ્ઞ
તાપથી બરફ ઓગળી જાય, અરણ્યનો ઉદય થતાં રાત્રિનો અંધાર
ઓસરી જઈ ચારે બાજુ પ્રકાશ જનમે તેમ વસંતરાયનું નામ સર્વજ્ઞ
ફોગટચદેના મ્હાન વદન પર દાસ્તનાં અજ્ઞાતાં ઉડ્યાં. તેને મારા
બરડાપર ધણે મારી ક્યું. “આખા માણસ બતાવ્યો શબ્દ
અજાણ જેનું તો એ છે કે બે મણુ દિવસથી કેને પકડે દેને
વિચાર કરે છું પણ કેઈ માણસ દેખાનુંજ નથી. તારી વાન બરજા

છે. વસંતરાય છે ઉમદા જીવનનો માણસ. આપણી સાથે સ્કુલમાં ભણતો. મુંબઈ સેક્રેટરીએટમાં સારા પગારથી નોકરી પર છે. પાંચ પચાસ આપવા તેને મન કંઈ દિસાજ નથી. આવા અમલદારો પુષ્કળ પૈસા પેદા કરે છે. જાહેર પ્રગ્નનો પૈસો ગમે તેટલો તફાવત કરો. જો રાત્રી, માઈ માન, વગતી ટ્રેનમાં પાછો મુંબઈ જા, બોરી-બંદર ઉતરી સીધો વિક્ટોરીયા કરી સેક્રેટરીએટમાં પહોંચી જા અને વસંતરાય દેસાઈને બાજુ પર બોલાવી તેના કાનમાં મારી મુસ્કેલીની વાત કર અને પચાસ રૂપિયા તેની પાસેથી માગી લાવ. જેથી ભવિષ્યની પોપટ કાલેજનો માલમસાલો અને મૂડી જેવો સ્ટોક જે કહો તે બધું દુષ્ટ ધરવાળાના હાથમાં પડ્યું છે તે ઊગાવી શકાય.

દોગડચંદને ઘેરથી નીકળી હું વગતી ટ્રેનમાં મુંબઈ આવ્યો. અને બોરીબંદરે ઉતરી વિક્ટોરીયા કરી સીધો સેક્રેટરીએટમાં વસંતરાય આગળ પહોંચી ગયો. મારી તો ખાત્રી હતી કે વસંતરાય ના નહી પાડે. અને ખરેખર તેણે મિત્ર ધર્મ આબાદ પાળ્યો. જરા પણ બડ-બગાડ કર્યા વગર એણે પચાસ રૂપિયા કાઢી આપ્યા એટલુંજ નહી પણ તે દસીને ઉઘટથી મને આપ્યા. નિશાળમાં હતો ત્યારથીજ વસંતરાય ગદૂજ દયાળુ હતો. દર શનિવારે કુતરાને રોટલા નાંખતો, રસ્તામાં તે કોઈ બૂખી ગાય મળે તો તેને ઘાસ લઈ ખરાડતો, મંદિરે જતો અને ત્યાં સાધુ બાવા અને બીખારડાને પૈ પૈ આપી નવાજતો. અને મરમરી અમલદાર બન્યા પછી અને સારી સ્થિતિએ આવ્યા પછી તેને ઉંચાર સ્વભાવ તેણે ઊડ્યો નહોતો. દોરિપટલો, કેળવ-ણીની મર્યાબો, નાનનાં ફૂડો કોઈ પણ જાતની પરોપકારી ચળ-ચરના મદદ કરનારાઓના લીસ્ટમાં વસંતરાયનું નામ હંમેશાં આવ-ડું તેની પાસેથી ચારંચાર લાડુ ખાનારાતેના કેટલાક મિત્રો તેની ફાંદાનેપરીની સાથે મરખામણી કરતા.

મારી વાત વસંતરાયે સરકારી અમલદારો, જેમ કોઈ મલિ મહત્વની વાત કે કોઈ અરજદારની અરજી મંજીરતાથી સાંભળે તેવ શીરાઆંચ ડાચું કરી, અમારા મિત્ર ફોગટચંદ ફડફડિઆ અને તેની આર્થિક આપત્તિની વાત જ્ઞાનથી સાંભળી અને હજી તો મારી વાત પૂરી થઈ નહોતી તે પહેલાં ખીસામાંથી પાકીટ કાઢી દસદસના પાંચ નોટોના ટૂકડા તેણે મારા હાથમાં મૂક્યા. ફોગટચંદ ફડફડિઆની આપત્તિથી તેને ઘણું લાગી આવ્યું હોય એમ જણાયું.

“બહુજ ખરાબ.” નિસાસો નાંખી વસંતરાય મારા તરફ લેખે બોલ્યા. “તું ત્યારે આપણા ફોગટચંદે પોપટ કેળવવાની યોજના ઉપાડી છે? જ્યારે તે આપણે મિત્ર હરીદામ થઈ એક નવી યોજના ઉપાડી દુનિયામાં કંઈ કામ કરી બતાવવા માગે છે ત્યારે શરૂઆતમાં જ તેને આવી આર્થિક મુશ્કેલીઓથી પીડાતું પડે એ દીક નહિ આપણે તેના મિત્રોએ તેને માટે બબ્બે પગલાં ભરવાં જોઈએ આ પચાસ રૂપિયા ઉછીના આપવાથી ફોગટચંદની સ્થિતિ હંમે માટે સુધરી શકે એમ નથી.

“આ પચાસ રૂપિયા તમે ઉછીના મળ્યુતા હો તો તેમાં તમાર જરા ભૂલ થાય છે.” મેં વસંતરાય તરફ જોઈ અર્થસૂચક હસી જવા આપ્યો. પણ એ બસા માણસને ફોગટચંદની આર્થિક મુશ્કેલીથી એટલું બધું લાગી આવ્યું હતું કે ફોગટચંદને મૂડીની જરૂર છે. પૂરતી થાંપણ મૂડી વગર કોઈ પણ સાદસ માથે ઉપાડી શકાય નહિ.

“ફોગટચંદ પણ એજ વિચાર ધરાવે છે. અને મુશ્કેલ મામતો ફોગટચંદનો મોડો અને ધરવાજો પણ એજ મૂડીની અગત્ય પીઠને છે.”

જાણે કોઈ મંજીર રાજદ્વારી વિષય તિલે અભિપ્રાય આપતા હોય તેમ ભરત ચંદની કપાળપર કરચલી પાડી વસંતરાય મંજીર તરફ બોલ્યા કે સાદસ મારે શરૂઆતમાં થાંપણની જરૂર રવજા છે

! મિત્ર ફોગટચંદ ફડફડિઆ મારે મૂડી જોડી શી છે

‘એકાદી બેંક લૂંટીએ’ મેં સૂચના કરી.

“જરૂર એવી વાત નહિ કરીએ. અને તે પણ સરકારી એક્સિઝમાં મને એક પ્લાન આજ્ઞાદ સુઝયો છે. હું આજે રાત્રે વાલેશ્વર ફોર્મટચંદની માર્શીને બંગલે મળવા જવા માગું છું.”

મેં કહ્યું—“પણ વસંતરાય, તમને એક વાતની યાદ આપું કે ફોર્મટચંદ એની માર્શીને આખના કણા જેવા ખુંચે છે, માર્શી બાણેજનો સંબંધ બગડ્યો છે. મને તો લાગે છે કે તમારો ફેરો ફોર્મટ જશે.”

“કદાચ માર્શી બાણેજ વચ્ચે થોડા વખત માટે આ ચક્રમક જરી હશે. પણ એ ડાકીને, ફોર્મટચંદની સ્થિતિ વિશે બરોબર વાકેફ હું અને તેમને સમજાવી શકું કે એ છોકરો લાઈન પર ચઢી ગયો છે, અને પ્રમાણિક મહેનત કરી, અને સાદચ ઉપાડી પોતાની દાગ રોડી પોતે જાતેજ રંગવા મગિ છે તો જરૂર એ થીમંત ડાકી પીમળે ખરા.”

“જાણે, ત્યારે તું મહેનત કરી જો.” મેં કહ્યું. “પણ તેની માર્શી પાસે જતા ફોર્મટચંદની બાજી ધૂગમાં ન મળે એ જોજો.” “અથવા, મારે જરા મુસદ્દાગીરીથી કામ લેવું પડશે અને તને પણ હું મુલાકા આપું છું કે હાલ તુરત હું તેની માર્શી પાસે જવા માગું છું. તે વાત ફોર્મટચંદને તું હમણાં કરતો નહીં કારણ કે એક કામ પુરેપુર પાકુ થયા વગર આપણા હોસ્તને ખોટી આશાને તાંતળે લટકાવે એ ઠીક કહેવાય નહિ.”

બીજા સવારે મુલુન્દ રેલ્વેને પ્લેટફોર્મ પર દૂરથી ફોર્મટચંદને લઈ ચલકદાર મુરતી પાપડી પહેરેલી જોઈ મને એ મુરખીની દાગરીની પ્રતીતિ થઈ. આશ્ચર્ય સ્વરૂપ હતું, તડકો પડી રહ્યો હતો, ચરમી અને બકારો મખતબ હતો છતાં લાઇ ફોર્મટચંદ આવર પોટ પહેરીને રેલ્વે પર લટકાર મારી રહ્યા હતા. તે દેખાવમાં જાણે બાણેજની બરખીને કાચું સુઝડું બાખું દોય તેવા દેખાના હતા.

જ્યારે એકલા હોવા છતાં પ્લેટફોર્મ પર ફોમટચંદનું વ્યક્તિત્વ બહાર આવતું હતું. એ પોતાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં મૂકેલી દોઢિયાની દસવાળી બીડી ચેતાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા અને એક શીક્ષા ચહેરાનો માથે મખમલની ટોપી પહેરેલો અને લીલી પોતડી અને બાંડીઆવાળો માણસ, ફોમટચંદની સાથે કંઈક બહુજ મહત્વની વાત કરી રહ્યો હોય તેમ લાગતું હતું, અને વાતચીત કરતી વખતે પેસો જે રીતે હાથ ઉઠાવી નીચા કરતો હતો અને તેના મોં પરના ભાવમાં જે જાતના ફેરફારો થયા હતા તે પરથી લાગતું હતું કે તે કંઈજ બહુજ ઉંડી લાગણીથી વાત કરી રહ્યો હતો. જ્યારે ફોમટચંદ કંટાળેલા દેખાતા હતા. અને હું ફોમટચંદની નજીક ગયો ત્યારે પેસો આગળ બેસતા તેમનો છુવંદ સ્વર યંત્રનાથો કે “મારા સાહેબ, મારા બાઈ, મહે” તમને કેટલી વખત કશું કે તમે જરા કદાપણ રાજો, અછલ રાજો, અને જરા વિદ્યાળ દર્શિનિદુ કેળવો, હંગેરાં એકની એક વાત શું કર્યો કરો છો ?”

દૂનમાંથી મને ઉતરતા ફોમટચંદે જોયો, તે એકદમ ઝડપથી મારી પાસે આવ્યો અને મને હાથથી પકડી પ્લેટફોર્મના બીજે છેડે લઇ ગયો; અને પેસો મખમલની ટોપીવાળો માણસ, અનિશ્ચિત મનથી અમારી પાછળ પાછળ આવતો હતો.

“કેમ દીકરા પેસુ લાગ્યો છે કે ?” ફોમટચંદે મારા કાન પર પડી ધડકતે દેવે પૂછ્યું.

“હા આ રહ્યા તે.” હું મારા ખીસામાં હાથ નાખી જોયો પેસો તોટનો ચોંટાળેલ બહાર કાઢવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં ફોમટચંદે સુમ મારી કે “પાછા મુક, પાછા મુકી દે, તને ખબર છે કે હું કોની જોડે વાત કરી રહ્યો હતો ? આ મખમલની ટોપીવાળો એ મારો મેટી છે.”

“તેના પેશા એના માગામાં માર અને તેનું વિચારી રાખું” હતું કરી નાંખ.”

કેળાંવાળી અને ખીછ વાતો.

“અરે રાજા ! વાત શું લાગ્યો છે ?” ફાગટચંદે કહ્યું. “મારા કિંમતી નાણાં આની રીતે આંખો મીંચી નાંખવાના નથી. એ નાણાં તો મારા મકાન ધણી વાનાં છે.”

અમે જેવા ચાલવા માંડ્યા અને રોશનની બહા ત્યાં પેલો મખમલની ટોપીવાળો માણસ અમારી પાછ આવવા લાગ્યો.

“પેલો આપણી પાછળ આવે છે જો ?” મેં ? ખ્યાન ખેંચ્યું.

“જોની રાજા, જરા લાંબી લાંબી ફસાગો બરી મ તારી ચાલવાની ગતિમાં જરા ઘોટરની રપીડ આશ જોડિયા દાખાવાવાને ખજાર પડશે કે આપણી પાસે દસક કટકા છે તો તે છવ પર આવી આપણા પર તૂટી પડશે.

ઉંટની મારફ લાંબી લાંબી ફસાગો બરી ફાગટચંદે લાગ્યો તેના ટાંડીયા લાંબા હોવાથી તે વધુ ઝડપથી ચાલતો હતો. જ્યારે તેની સમાંતર રહેવા માટે મારે મુઠીં ઝપાટાખંધ દોડવું પડતું હતું. મુલુન્દના પરામાં ધોરી માર્ગમ ફંટાર્ક ખેતરો અને બગીચાની વાડો કુદાવી તે મને આગળ લઈ ગયો. અને અમે એટલા તો ઝડપથી ચાલતા હતા કે ફાઈ જાલીને એમ લાગે જાણે ફાઈ ખીરમુ કાં દોષએ. દોડનાં દોડનાં ફાગટચંદે મને કહ્યું કે “એન્જન સીચો દોડ્યા કર. ઉંટ કે ઘોડો દોડતી વખતે પોત ફેરવવા કરે તેમ ટોપી ફેરવ્યા કર. પાછળ જોવા કર મ રાખ કે આપણી પાછળ પડેલો માનવાર રપી યા પડેલો છે કે કેમ ?”

ફેટલોક વખત આમ લાંબી લાંબી ફસાગો બરી મ મેં જોયું કે ઘણી જવાથી પેલા દાખાવાવાએ અમ

હોડ્યો હતો. માર્ગમાં તેની દુકાન આવતાં તે તરફ આગે ફંટાર્યો ગયો હતો. મેં ફોનટ્યંદનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે— “લાઈન ક્લીઅર થઈ ગઈ છે. આ તડકામાં રેસના ઘોડાઓની માફક આપણે બન્નેએ વધુ વખત દોડી શકિત, અને દમનો વ્યય કરવાની જરૂર પડે જરૂર નથી.

મારો ખુલાસો સાંભળી ફોનટ્યંદ છૂટકારાનો હમ ખેંચતા ઉભા રહી ગયા અને મારા હાથમાંથી તરફની લીંચેલો રમાલ પોતાના વિશાળ બાલ પ્રદેશ લગાડી ત્યાં જતમેલાં પ્રસ્વેદબિંદુ છુટ્યાં, અને બોલ્યા કે—“પ્રજુનો પાડ માનો રાજા ! આપણે પેલાને આબાદ હાથ તાલી આપી, એ મોદી માણસ તરોડે મસો છે, પિના તરોડે એ નમુનેદાર છે, દર સનિવારે હનુમાનને તેજ ચઢાવે છે. પચ્ચ આનામાં મોટામાં મોટી એક ખામી છે અને તે ખામી એ ■ કે તેનામાં ઉદાર દષ્ટિબિંદુ અને વિશાળ દિલસોજીની લાગણી નથી. તે એમ નથી સમજતો કે દુનિયાનાં જોડલાં મોટાં સાદસો બેઠાં છે તેમને જો હતેહ મળી હોય તો તેમના શરૂઆતના તબક્કામાં તેમને શાખ આપવી જોઈએ, આ મોદી એટલું નથી સમજતો કે ઉદાર આપવું. અને કોઈની શાખ જાળવવી અને દેવાદાર પાસે વધુ ઉપ-શણી નહિ કરતાં તેને નિરતિ રહેવા દેવામાં જ વેપાર ધંધામાં બર-કતી છે. શાખ એનો વેપાર ઉદ્યોગને ટકાવી રાખનાર આબાદ વસ્તુ છે. શાખ વગર, ઉદાર માલ આપ્યા વગર વ્યાપાર અને ધંધામાં સ્થિતિસ્થાપકતા ન આવે અને વેપારમાં જો સ્થિતિસ્થાપકતા ન હોય તો પછી એ વેપારજ શા કામનો ? ”

“તારી દલીલો અને કંઈ સમજાવી નથી ” મેં કહ્યું.

“મને કાંઈ નથી સમજી રહ્યું. રાજા ! આ ફોનટ્યંદને સમ-જવા માટે તો તારા જોડાને તો આજ અરનાર લેવા પડશે, પચ્ચ

વાર, પેસો પૂઠે ટળ્યો છે, એટલે હવે મને પેસા પેસા આપી દે. હું એમ પૂછું કે વસંતરાયે એ પેસા કાઢી આપતા પહેલાં મ્હોડું કઢાણું કયું હતું કે ?”

“ નહીં ! બહુ આનંદથી હસીને આનંદથી આપ્યા, તેને તો તારે મારે ધણી લાગણી છે.”

“ હું તે જાણું છું દીકરા ! વસંતરાય જેવો ખાનદાન માણસ ક્યાંય પાક્યો નથી, અને પાકવાનો નથી, આપણી ટોળાંમાં એ સારામાં સારો માણસ છે, પહેલેથી મને એના તરફ લાગણી છે તેના ઉપર તો મેં આધાર રાખ્યો છે, લિડમાં હોખએ ત્યારે ગમે ત્યારે તેની પાસેથી ઉઝીના પેસા મેળવી શકાય.”

“ જે દિવસે મારી યોજના મોટા પાયા પર આવવા માંડશે ત્યારે આપણા વસંતે મને આ કરેલી મદદનો બદલો હું સો ધણી આપીશ રાત્રી ! ”

“ મેં આપેલી નોટો ગણી લેતાં ફોગટચંદ બોલ્યો કે- “સારું થયું કે પચાસનો આખો દુકાનો લાવવાને બદલે તું દસ દસના પાંચ દુકાન લાવ્યો ! ”

“ કેમ ?

મારે મારા ધરમાલીકના ટેજલપર આ નોટો આમ રચ્યાં પર ફેંકવી છે, જે પેંચુ સામે લાલ પર દેખાય છે ત્યાં મારો ધરવાળો પારશીબાર્ડ રહે છે.”

“ પેસા લાલ મકાન આગળ જઈ ફોગટચંદે રચાજમાન બારણું ખખખાતું અને જે નોટર ઉપાડવા આવ્યો તેની આગળ ખુંખરો મારી હતું કે “ જી, અંદર જી અને તારા ધારથી મીને કદે કે મેટા મી! ફોગટચંદે ફરિયાદ તમારે અગિયે પધાર્યાં છે અને આપથી જોડે જરા વાતચીત કરવા માગે છે.”

નોકર અંદરના ઓરડામાં ગયો અને બે ત્રણ મિનિટમાં એક આધેડ ઉંમરના કચ્છી ગૃહસ્થ હોલમાં આવ્યા. તેમની આંખ અને તેમના મોં પર એવી જાતનો ભાવ ચિતરાયો હતો કે તેમને જોતાં કોઈપણ કહી શકે કે તે માગનાર હતા. દુનિયામાં દેવાદારના કે લેણદારના મ્હેરા કદી છૂપા રહી શકતા નથી. તેમણે ધુવડ જેવી અખિયાઈ ફેગટચંદ સામે પીઠ મારી અને તેમના વર્તન અને દેખાવ પરથી લાગતું હતું કે તેને તેમના જીવનમાં ફેગટચંદ માટે પ્રેમ, માન, સ્નેહ કે મમતાની લાગણી લગીરે નહોતી.

“કેમ !” એ સજ્જનો ઉચ્ચાર કાઢી તેમણે જરા તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

“હું તમારા ભાગ સંબંધમાં વાત કરવા આવ્યો છું.”

“ઓહો !” ધારશીભાઈએ અન્યમણી બતાવી.

“ભાડું આપવા આવ્યો છું રાજા !” આંખ મારી રહ્યા-
બધી કહ્યું.

“ભાડું આપવા અને તે પણ તમે ?” જાણે વાતજ સમજ ન પડતી હોય તેમ ધારશીભાઈ બોલ્યા.

“આશ લે !” નાટકના કોઈ એક્ટરની અદાથી પેલા નોટોના પાંચે કટકા ધારશીભાઈના મોં તરફ ફેંક્યા.

ફેગટચંદે છુટા છુટા કટકા શા માટે માથા દના તેનું રહસ્ય હું સમજી શક્યો. એક તો તેનાથી પેલાના મોં ઉપર પેલા છુટા ફેંકવાનો દેખાવ કરી શક્યો. વળી ઓરડામાં પવન સુગવતો હતો અને પવનમાં ઉડી જતી દસ્તકની નોટોને નીચા વળી ધારશીભાઈને લેવી પડતી એ દેખાવ કૌમિક હતો; ફેગટચંદ પોતાના એ વૃથાખી ધરણાને પોતાની સામે નમાવવા માગતો હતો, એ નમ્યો એટલુંજ નહિ પણ દર ખુબીમાં ઉડે ત્રણેવી એક નોટને લેવા જતાં જાણીન

માપી ગયો અને બધી નોટોના કટકા ગણી લીધા પછી ફાગટચંદ પાસે આવ્યો અને તેનું મ્હોડું હસું હસું થઈ રહ્યું હતું, અને નાતના કાર્ધ જોર આશીર્વાદ આપે એવી દગથી ફાગટચંદ સામે જોઈને એ બોલ્યો કે:

“મારું કરજો ફાગટચંદભાઈ! મનમાં લગીરે આપું ના આણુતા, ધંધો રહ્યો એટલે ઉધરાણી કરવીએ પડે.”

“અરે કંઈ નહિ રાજા! હોય, ફુનીયા છે ધંધો છે.” એમ બોલી ફાગટચંદ તેની ખુરશીપર બેસી ગયા. અને પોતાના વિજય અને વિવેકની વાટ જોયા વગર તેનો પાનનો ડાબસો ઉપાડી, પાન બનાવી મ્હોડામાં મૂકી બોલ્યા કે:—

“ધારથીભાઈ! બીજા બધી વાત પછી પણ પેલા મારા પોપટ ભાઈ પાછા આવ્યો, એક દિવસનો તેમનો અભ્યાસ પડ્યો, એ વાત મને બહુ સાહે છે.”

ગગગગા થઈ એ બોલ્યા કે “ભાઈ ફાગટચંદ!”

“કેમ રાજા.”

“અરે પેલા તારા પોપટો?”

“વાઈ.”

“એ બધા પંખીયો?”

“કેમ એનું શું છે?” ખુરશી પર ટટાર બેસી ફાગટચંદે પૂછ્યું.

“એ બધા ઉડી ગયા.”

“ઉડી ?.....”

“હા ખરેખર ઉડી ગયા. એ જે પતરાની રમમાં રાખ્યા હતા ત્યાં તેમના પાંજરામાં તે પડ્યાં નથી. એારડીનું કાર્ધ પત્રી મુઠું પડી ગયું હોય તેમ લાગે છે. અને પડ્યાં પોતાના પાંજરામાંથી

બહાર નીકળી એ પતરાની ફાટમાંથી બહાર નીકળી ઉડી ગયાં હોય એમ લાગે છે. ”

ધારશીની આ વાત સંભળી ફોગટચંદ ખુરશી પરથી ઉભો થઈ ગયો, ગુસ્સાથી તેના ગાલ ફૂલી ગયા, છાતી ઉંચી થઈ દાંતીયા પીશી તેણે પોતાની મુછી ટેબલ પર નોરથી પછાડી અને બરાડ મારી કે “ ધારશીભાઈ બહુ બોલું થયું. ”

“ ફોગટચંદભાઈ હું બહુ દિલગીર છું ” ધારશીભાઈએ ઢીલા પડી જઈ મારી માંગતાં કહ્યું.

“ ધારશીભાઈ ગળબ થયો ” ફોગટચંદે કહ્યું અને પછી મારી તરફ ફરીને બોલ્યો કે “ રાત્રી ખરેખર આફત આવી, ગળબ ઘર્ષ થયો હું આ ગામમાં એક મહાન સાહસ ખેડવા આવું છું. ગામ આબાદ થાય અને ગામના લોકોને નવો ઉલોગ મળે તે માટે પોપટ ફાલેજની જગી ચોળના હું તૈયાર કરું છું. પણ હજી તો હું ઠરીકામ થતો નથી તે પહેલાં તો આ ધારશી આવી મારી ચોળનાની મૂળ મુડી મારા એ પોપટો ચોરી જાય છે. અને હવે વાંદરી જેવું મોડું કરી મને ખબર આપે છે કે—”

ધારશીભાઈ જે તદ્દન જંખવાણા પડી ગયા હતા તેમણે ફરી ખુલાસો કર્યો કે “ ફોગટચંદભાઈ, પોપટો ક્યાં ગયા તે વિશે હું કશુંજ જાણતો નથી. ”

જેમ જેમ ધારશીભાઈ ઢીલા પડતા જતા હતા તેમ તેમ ફોગટચંદને વધુ અને વધુ ચર ચડતું હતું. તેમણે ડોળા કાઢી બરાડ મારી પોતાનીજ વાત આગળ ચલાવી કે, “ આ માણસ મને અત્યારે કદેચા આપ્યો છે કે એ પંખીયો ગર્વા, કર્વા ગર્વા, ફાળ ઉપાડી મરું ? અરે મારાં અડધાં ડગ્ગન દિમતી પંખીયો જેમને મેં તાતીમ આપી તૈયાર કર્યાં હતાં અને તેને જોંડું વેચું તો આ પગે મને દરેકના મો, મો, મૂંપિયા મળે તેમ હતા તે ઉડી ગયા. ”

“ ધારશીભાઈએ પોતાના ખીસામાંથી પેલી ફાગટચંદે આપેલી નોટો પાછી કાઢી અને ફાગટચંદના મોઝા આગળ ધરી, પણ ફાગટચંદે શ્વાખમાં તેને આપટ મારી ઉઠાડી નાખી; અને ખૂમ મારી મારી તરફ ફરી કહ્યું કે, “ જોયું આ માણસ કેવો છે ! ” પછી ધારશીભાઈ તરફ ફરીને જોયું કે “ આ મારા મિત્ર જે મારી સાથે આવ્યા છે તે મુંબઈના એક જાણીના વકીલ છે. સાર થયું કે તેમણે પોતાની નજરો નજર મામલો શું બન્યો છે તે જોયો છે, તને નથી લાગતું કે તેમની સામે નુકસાનીનો દાવો માંડી શકું ? ”

“ અલબત્ત, જે ધારશીભાઈની ઝોરડીમાંથી પોપટો ગૂમ થયા હોય તો તેને માટે તે જવાબદાર દરે છે. અને ભાડુ તે એમને આપ્યા પછી એ પોપટો એણે તને પાછા આપવાજ જોઈએ. ”

મારા આ અભિપ્રાયથી ધારશીભાઈના ટાંટીયા વધુ નરમ થયા અને તેમણે પેલી નોટો જમીન પરથી વીણી ફાગટચંદ આગળ ધરી ટચકું ખાઈ કહ્યું કે, ફાગટચંદભાઈ “ મારા પર જરા મહેરબાની કરો. આ પૈસા તમે પાછા લ્યો અને આ વાત અર્દાન દાખી લો. ” ફાગટચંદે શ્વાખથી ધારશી સામે જોઈ કહ્યું “ આ માણસ મારા પંખીઓ ગુમાવી નાખે છે અને માત્ર પચાસ રૂપિયા આપી વાન ખંધ કરવા કહે છે. પણ એને ક્યા ખબર છે કે મારા એ પોપટો તો શેકડો રૂપિયાની કિંમતના હતા. અત્યારે તો આ પૈસા હું લઉં છું. ધારશીભાઈ મને તમારી દયા આવે છે. ”

ધારશીભાઈએ ફાગટચંદનો ઉપકાર માન્યો. એટલે ફાગટચંદે તેમને કહ્યું કે “ જુઓ ધારશીભાઈ, તમારી સામે કામ લેતું કે નહિ તે હજી હું વિચાર કરી જોઈશ. દરમ્યાન આ મામલો મોટીનું કેટલુંક મને કરજ થયું છે તે તમે ચૂકરી આપજો. ”

“ ખુશીથી નેમાં શું મેંડી જતી છે ” ધારશીભાઈએ વચન

આપું અને હું અને ફોગટચંદ જેણા વસંતરાયવાળા જેણા પાછા સર્પ બહાર પડ્યા.

ધારશીભાઈના ત્યાંથી બહાર નીકળતાં તેમની સામે રવાનથી જોઈ મિ. ફોગટચંદ જોઈયા કે “આ પ્રસંગ સંજવમાં મારે વિચાર કરી જોવા પડશે, જે તમારી સામે પંખીઓ ચોરવા માટે કામ ચલાવવાનો હું નિશ્ચય કરીશ, તો મારા વફીલ મારફત તમને એ વિષેની રીતસર ખબર આપવામાં આવશે.”

આટલો દમ મકાન ધણીને આપી અને બન્ને બહાર પડ્યા, અને ધારસીભાઈ ધોએલ મૂળા જેવા પોતાના બારણાના ઉંચરામાં આંખો પટપટાવતા ઉભા રહ્યા.

ધારશીભાઈના બંન્નણ આગળથી ફોગટચંદના મકાન તરફ જતાં ફોગટચંદ રસ્તામાં જે ઉદ્ધાસ અને આનંદથી ચાલતા હતા તે જોઈ તેમની ધીરજ માટે મને જાન થયું, અને મને લાગ્યું કે આવી ભયંકર આફતમાં તેમને અજબ ધીરજ અને સહનશીલતા દાખવી હતી. મને એ ખ્યાલ આવ્યો કે ફોગટચંદના નવા સાહસનો બધો રોક તેમની પોપટ કોમેજની જબરદસ્ત જંગી યોજનાના પ્રાણ તેવા તેમનાં બહાલાં પંખીઓ-મુઠુદ-ધાટકોપર અને થાણાના પ્રદેશમાં કપાંચે ઉડી ગયાં હશે, જેમાંથી તેમને લાગે રૂપિયા મેળવવાની આકાંક્ષા હતી. એ તેમનાં પંખીઓ તેમના હાથમાંથી જતાં રહ્યાં હતાં, અને તેમના બદલમાં માત્ર તેમના થોડા મહિનાનું ભાકું મારે થવું હતું અને મામના મોદીનું અને બીજા દુકાનદારોનું કરજ પતી ગયું હતું.

આ રીતે પરિસ્થિતિ એવી મંજીર હતી કે બીજાને કોઈ પ્રાણીય ફોગટચંદની જગ્યાએ દોન તો જરૂર આવતી અને કરજના બેલ નીચે છૂંદાઈ અને અગદાઈ ગયા દોન, પણ ફોગટચંદ જ્યાં

પણ કચડાયા હતા એટલુંજ નહિ પણ ધારસીભાઈના ઘેરથી નીકળતા ઉશ્કારા વધારે આનંદમાં અને ગેલમાં દેખાતા હતા. તેમનાં પગલાંઓ ઝડપથી ઉપડતાં હતાં, તેમની સુરતી પાધડી તેમણે માથાપર જરાક ટેડી મૂકી હતી અને તેમના આંખ પ્રદેશમાંથી કાઈની ચીજની લાઈનો જહાર પડી રહી હતી. " હવે તું શું કરવા માગે છે ? " મેં લાગણીથી ફાગટચંદને પૂછ્યું.

" શું હું, હું શું કરવા માગું છું ? " ફાગટચંદે સામે સવાલ પૂછ્યો. " તારી સાથે ટ્રેનમાં ઘાટકોપર સુધી આવી ત્યાંથી સીધી ટેક્ષીમાં મુજબ પહોંચવા માગું છું કારણ કે મુશુન્દને રસ્તે વચ્ચે ધારસીનું ઘર આવતું હોવાથી મારો બંગલો ખાલી કરવો, એ જરા ધારસી ભરેલું કામ છે. "

" શા માટે ધારસી ભરેલું કામ ? " મેં પૂછ્યું.

" અરે, પેલા પોપટને લીધે ? "

" પોપટ ! "

" હા હા પોપટ, અને એ પંખીઓ, " ફાગટચંદે કહ્યું અને ઉમેર્યું કે " તારી આગળ એ વાતનો ખુલાસો કરનાં હું બૂલી ગયો કે એ પક્ષીઓ મારા કબજામાં છે. "

" શું વાત કરે છે ? " મેં અનવચીથી બૂમ મારી.

" હા હા ! " ફાગટચંદે કહ્યું.

" મર્દ રાતે અંધારું બનુ હો ત્યારે મધરાત પછી ધારસીભાઈના બંગલામાં દાખલ થઈ તેના પગરાના છેડાનું પાછલું પગ ફેંકી નાખી ધુંટજુપર જમીનપર પડી પોપટનાં પાંજરુઓ દુન રાતે તરફની ગયો હતો. જદુજી મંજાગથી એક પછી એક પાંજરું લઈ મેં તેને કમ્પાઉન્ડની જહાર મૂક્યાં હતાં, અને પછી દોડતેજી મારે બંગલે લઈ ગયો હતો. પણ જદુ મુસરના બેર વાને દોડતી માર્ગમાં

પંખીઓએ જરા ચીચીઆરીયો કરી હતી પણ ધારસીએ તે સાંભળી ન હતી. અત્યારે એ પાંજરાંઓ મારા હોલમાં સહીસલામત પડેલા છે. ફોગટચંદનો આ ખૂલાસો સાંભળી હું થોડીવાર તો અવાચક થઈ ગયો. તેના અસાધારણ બુધ્ધીચાતુર્ય માટે મને પૂજ્યભાવની લાગણી થઈ. અને મને લાગ્યું કે નક્કી આ માણસ જગદં વિજેતા અને સાહસ ખેડી શકશે. મને સાચેસાચે એમ લાગ્યું ફોગટચંદની નીતિભાવના જરા છુટ્ટી થઈ ગઈ હતી, પણ સાહસ અને વિજેતામાં કાણું ધોણું કરતાં જેને ઠરીપણુ અરેરાટી ન યાય તેજ હાવી શકે છે.

થોડીવાર વિચાર કરી મેં કહ્યું "દિકરા ફોગટચંદ તારામાં ખરેખરી વિશાળદ્રષ્ટિ છે."

"હા રાજા !" ફોગટચંદ મેં તેની કરેલી તારીખને અનુમોદન આપ્યું.

"અને તારામાં વિશાળ અને લાંબી દ્રષ્ટિ છે, એટલું જ નહિ પણ તારી દ્રષ્ટિ રત્નરનાંજેવી સ્થિતિસ્થાપક છે અને તારા સ્વાર્થ પ્રમાણે તે લાંબી દ્વંડી થઈ શકે છે."

"આ દુનિયામાં એવા થવું પડે છે રાજા ! ભોળા થઈએ તો ધારસીભાઈ જેવા માથે ળાણાં ઘાપે."

"હવે તારો પ્લાન શું છે ?"

ફોગટચંદ કે ખૂલાસો આપે તે પહેલાં અમે તેના મગન આગળ પડેલાં જવા. એ મગન મુરજાના તડકામાં ચમકી રહ્યું હતું અને તેના ઉપાગ જારખા અને જારીઓમાંથી પડીઓનો કમરો બહાર સંત્રાળાનો હતો. ફોગટચંદ મને કહ્યું કે "મારે જગ્યા બદલવી છે અને બીજી કેઈ સારી જગ્યા મળ્યા પછી હું મારી કેલેન્ડરના કામ પાછળ મંડેલો રહેવાનો છું. અત્યાર મુઠીમાં મેં મારા

પોપટને કેળવીને કેવા તૈયાર કર્યા છે, તે હું તને બતાવીશ તો તું
છક્ક થઈશ. ”

“ તારાં પંખીઓ દિક્કિયારીતો સારી પાડે છે. ” મેં કહ્યું.
અત્યારે કોઇ વાતથી તે ઉસ્કેરાયા હોય તેમ લાગે છે પણ
આપણે ઘરમાં જઈયું પછી મારા પોપટ અને કાકાકીવા કેવા કેવા
ખેલો કરી બતાવે છે, તે હું તને બતાવીશ. જોને રાજા ! વાત એમ
બની હતી કે પહેલ વહેલાં તારે ત્યાં મુંઝાઈમાં એ પંખીઓ હું લઈ
આવ્યો ત્યારે પહેલ વહેલાં મારો વિચારતો નાટક અને સિનેમામાં
કામ કરી શકે એવા પોપટો અને કાકાકીવા તૈયાર કરવાનો હતો.
પણ એમ મુલુન્દમાં આવ્યા પછી ઘરઘથ્થુ પોપટ મેનાઓને તૈયાર
કરવા અને તાલીમ આપવા મેં એક નવી યોજના ધડી કાઢી છે.
દાખલા તરીકે તારે ત્યાં એક મેનાં હોય તેને તાલીમ આપવાની
તને પુરસદ ન હોય તો એ મેનાં મારી કોલેજમાં તું મૂકી જા. અને
કોલેજમાંથી પાસ થયા પછી મેનાં તારા ઘરમાં સચાર સંજ ગીત
ગાય, તું બહારથી ઘેર આવે ત્યારે કામગ કહે “ પ્રાણ નાથ પધારે ”
એમ ખેલી તારો સત્કાર કરે. રાત્રે કોઈ છાત્રી ગઝલ ગાય અને
સચારે તને બહેનો ઉઠાડવા નરસિંહ મહેતાનું કોઈ પ્રભાનિયું લખકારે
અને પાંજરામાંથી તું છૂટી મૂકીદે તો રંગરના દડાપર સરકમની મુંદરીની
માફક આખા ઓરડામાં ચક્કર ચક્કર કરે તો તને કેટલો
આનંદ થાય ? ”

“ આ મારી યોજના જ્યારે બરાબર પત્ર બર થશે અને
જાહેર આલમને તેની જાણ થશે ત્યારે અત્યારે જેમ માખાપો પોતાના
છોકરાઓને ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ લેવા મારી જાતની કોલેજમાં
મેકલે છે તેમ એવો પણ વખત આવશે કે પોપટ કે મેનાં
વધવાવડને મારી કોલેજમાં પોતાના એ પંખીઓને મોકલ્યા વિના
પુરીજા નહિ થાય. ”

“ તારી યોજના તો જળરો લાગે ” મેં કહ્યું “ અરે જંગીની શું વાત કરે છે હું ખાસ નવી જાતના પોપટને ગમે બાંધવાના કાલરો તૈયાર કરાવવાનો છું, જેમાં મારી કોલેજનું નામ-અને તેમની ડિગ્રી લખી હશે, જેથી જાહેરપ્રમદ ફાગટ-ચંદની કોલેજનો પોપટ કયો અને કાલતું પોપટ કયો તે સમજી શકશે, અને ડિગ્રીવાળા પોપટોની કિંમત એવી સારી આવશે કે ડિગ્રી વિનાના પોપટો રાખનારા માણસો સમાજમાં મોડું બતાવતાં યરમાશે, હું તો પારેવાં અને કષ્ટતરને પશુ નાચનાં શીખવવા માગું છું. કેટલીક જાતનાં કષ્ટતરો પીછાં પહોળાં કરી મોરની માફક કળા કરી નાચે છે. પશુ મારી કોલેજ-માંથી પસાર થનાર કષ્ટતર ઐજ્યુએટો પગમાં રૂપેરી ઝાંઝર અને ગળામાં રૂપેરી ધુધરીવાળાં આશુપણો પહેરી તબક્કા અને હારમોનીયમના તાલ સાથે કોઈ દોલતજન કે નબળાજનની માફક લોકોના ઘરમાં નૃત્ય કરશે, જ્યારે માઈ કામ આટલું વધશે ત્યારે આખા હિંદમાંથી મારાપર પોપટોના પારસોના પારસો આવશે. બંગાળ, પંજાબ અને મદ્રાસથી લોકો પોતાની મેના, કાકાકૌચ અને પોપટો મારા પર મોકલી આપશે. અને માઈ કામ એટલું વધી પડશે કે મારે જુદા જુદા મામે મારી કોલેજની યાખા ઉઘાડવી પડશે, અને મારી યોજના તો એટલી બધી મદાભારત છે કે અત્યારે જે મને જરા યાપજુ મળી જાય તો મારી આ યોજનાના જોગણમાં હું બહુ સારી યરઆત કરી શકું. ફાગટચંદ નિસાસો નાખી ક્યું.”

અમે આટલી વાતો કરતાં કરતાં ફાગટચંદના જાંઘણના બારણા ગુંચી પડ્યા હતા. મને લાગ્યું કે હવે પેટ્ટી વર્તનસાથ ફેરાર્ધ વાગી વાન ફાગટચંદને કાને નાંખવાનો મેં વિચાર કર્યો. મેં તેને કહ્યું કે “ આપણો દેશ વર્તનસાથ તારે માટે યાપજુ ઉની કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે.”

વસંતલાલનું નામ સાંભળતા ફોગટચંદના અવાજમાં નમ્રતા આવી, અને તે લાગણીથી બોલ્યો કે “ ખરેખર આ આપણો દોસ્ત વસંતલાલ દેસાઈ ખરેખર ખાનદાન માણસ છે. દોસ્ત હોજો તો તેના જેવાજ હોજો. આપણે તેના પર હંમેશાં આશા રાખી રહીએ. દુનિયામાં વસંતલાલ જેવા લાગણીવાળા દોસ્તારો હોય તો છાંદગીમાં જ્યાં બધી કડવાસ દેખાય છે, અને જગતભરમાં જ્યાં અશાન્તિ જગાઈ રહી છે તે ટળા જાય. ”

“ તે ક્યાંથી થાપણુ ભેગી કરવાનો છે એ વિશે તેણે તને કેં કહ્યું કે ? ”

“ હા ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ તે તારી અહિંની મૂશ્કેલી તારી ગુલામ માસીને જકડેલા આજે સવારે વાલકેશ્વર તેમને બંધને જવાનો છે એવા ખ્યાલથી કે વસંતરાય જેવા મુત્સદ્દીની વિનંતીથી તારાં એ કંક માસી જરા પીત્રજે અને તારા તરફ રહેમ નજર કરી થોડા દગ્ગર રૂપિયા કાઢી આપે. ” હું વધુ બોલવા જતો હતો ત્યાં ગુલામ માસીનું નામ સાંભળતા ફોગટચંદના મોં પર કેં અજાજ પરિવર્તન થઈ ગયું. તે ખારજામાંજ ઉભો રહી ગયો. થોડીવાર તે અચાચક જેવો બની ગયો. તેની આ પોલ બહાર નીકળી આવી, નરકોરાં ફૂલાં અને બરાડા મારી તેને પૂછ્યું કે-“ મારી માસીને ત્યાં એ જવાનો છે ? ”

“ હા હા ! તારી માસીને ત્યાં. ” મેં જવાબ આપ્યો. હાથની મૂઠીઓ વાળી દાંનિયા કરી ફોગટચંદે કહ્યું કે આ વસંતરાય જેવો મધ્યે, મૂર્ખો, પારદાની વાનમાં મારું મારનાર અકલ્પનો ખારદાન ઉભય ! મેં દુનિયામાં કેઈ જોયો નથી. ”

“ અરે પણ છે શું ? જે મિનિટ પહેલાં તો નેનીજ નું તારોફ કરતો હતો ? ”

“ અરે રાજા ! તું સમજતો નથી ! આ વસંતરાય મારો ધાણુ કાઢી નાખવા બેઠો છે. મારું કાટણું કાઢી નાખવા બેઠો છે. તેના જેવા માણસને છૂટો રહેવા દેવો જોઈએ નહિ એ જાહેર પ્રજાને માટે ભયરૂપ છે. તેને ગમે તેમ કરીને મારી મારીને ત્યાં જતો અટકાવવો જોઈએ. ”

“ પણ શા માટે ? ” મહેં અજાણીથી પૂછ્યું.

“ અરે આ પોપટો-બધા મારી માસીના છે, ડોસીએ મને બંગલામાંથી કાઢ્યો ત્યારે તે પંખી હું તેના બંગલામાંથી તરફવી લાવેલો છું. ”

બંગલાની અંદર પેલા પોપટો કિલકિલાટ કરી રહ્યા હતા અને ફોગટચંદ વધુ કેં ખુશાસો કરે તે.....પહેલાં બંગલાના હોલનું બારણું ઉઘડ્યું, અને એક બાઈનો અવાજ સંભળાયો. એ અવાજ સત્તાવાહિ હતો. “ ફોગટચા ” એટલીજ જૂમ તેણે મારી.

“ અને જૂમ મારવાની સાથે ફેરી વાગવાળી પોપટ જેવા નાકવાળી અને ચમકતી ચમક અખિવાળી એક જાડી ડોસી બારણામાં આવી ઉભી રહી. મેં તેને ફોગટચંદનાં મારી ગુલામ રોકાણી તરફ તરતજ ઓળખી કાઢી. તેનો અવાજ સાંભળી ફોગટચંદ તેમનાં માખી જૂડે એવો ધર્ષ ગયો હતો. “ ફોગટચા ધરમાં આવ ! ” ડોસીએ ફરી જૂમ મારી અને પોપટ કોમેજની જંગી યોજના ધડનાર એ પ્રિન્સિપાલ મીરાની મંદડી જેવો ધરમાં ટાપલ થયો. અને મારી બાજેજ વચ્ચે અન્યોઅન્ય શું વાર્તાલાપ થયો હતો તે જાણવા યોગ્ય વચર મેં સીધો મુઠુંદનો રસ્તો લીધો.

રેલને પટોચિના મારા મહાન મિત્ર ફોગટચંદ ફોગટચાની પોપટ કોમેજની યોજના પડી બાંજની જોઈ મારી આંખમાં અંધુએ આવ્યા.

 કે. ગઠચંદ્ર દેવકીયા સાથેના મારા સંબંધમાં તેમનાં ધણી
 સાદસો મારી યાદદાસ્તના પાટીયાં પરથી બૂસાઇ
 ગયાં છે. યાદદાસ્ત સકિતવધારવાનાં ધણી નુરખાઓ
 જાહેર જાપાઓમાં આપવામાં આવે છે. અને મેં પણ એવા કેટલાક
 નુરખાઓની તાલીમ શી જરીને કરી છે. પણ મારી ઉપરાષ્ટ્રી
 સિવાય બીજી કોઈ વાત મને યાદ રહી નથી, તેમ જતાં પણ પહેલ-
 વાન દગડું જે પાછળથી મુંબઈ ઈલાકામાં અને આખા દિન્દોરમાં
 એક જખરખસ્ત પહેલવાન તરીકે અને અઠંગ કુસ્તીખાન તરીકે
 મશહૂર થયા છે. તેમની સાથની મારી પહેલી મુલાકાતનો પ્રસંગ હું
 હજી બૂંધ્યો નથી. મને બરોબર યાદ છે કે મારી સત્તાવીસમી વર્ષ-
 ગાંઠ પછી જે દિવસ રહીને દશમી સપ્ટેમ્બરે શનિવારે પાછલા પહેરે
 મેં એ મંગળ મર્તિનાં દર્શન કર્યાં હતાં.

પહેલવહેલાં એ ગાળુમ મારી નજરે પડતાં તેમના દેખાવનું
 ચિત્ર મારા મગજ પર ફોટોગ્રાફની પ્લેટ પર જેમ કોઈ દેખાવ યોગી
 ત્યજ તેમ ચોંટી બધું હતું. અમારી મુલાકાત એકલી અજાણ મંત્રે-
 એમાં નહિ પણ ચોંકાવનારી રીતે થઈ હતી. વળી જે અરખામાં એ

મને મળ્યા, તે વખતે હું ઘણાજ કફેડા સંજોગોમાં હતો. અને મારી આર્થિક દશા ઘણીજ ખારીક થઇ ગઇ હતી.

એ મહિનામાં મારો આખો મહિનો આવકની નજરે તેમ ખર્ચની નજરે બહુજ ખરાબ ગયો હતો. ઓફિસમાં ઈન્કમેટેક્સના લશ્કરો લાગ્યા હતાં. એક બે દોસ્તારો પરણ્યા હતા; તેને બેટ સોગાદો આપવી પડી હતી. લાણુગ્ન અને લતીગ્ન પરણતાં મારે મહિનાના બે એક વખત દેશમાં જવું પડ્યું હતું. અને મોસાળાં અને ચાંડલામાં સારી જેવી રકમ ખર્ચી નાંખવી પડી હતી. દેશમાંથી પાછો આવતાં સંપેતરા તરીકે એક ઓગળીતાનાં ૭ છોકરાં અને બેરતિ મુખર્ષી લાવવાં પડ્યાં હતાં અને એ ખાઉપરાં અને કાઠ્યાળાં છોકરાંઓને મુસાફરી દરમિયાન યાન્ત રાખવા એક બે ચાટલાનું પાણી કરી નાંખવું પડ્યું હતું.

આવી રીતે હેરાન પરેશાન થઇ સેન્ડવર્ટરોડ પર આવેલા મારા મકાનમાં હું દાખલ થયો. અને ઉપર જઈ જોઉં છું તો મારી રમતું બારણું ઉઘાડું હતું. અને મારા કાચપર જળરજસ્ત બદનનો એક ધાટો જાણે બાપનું ઘર હોય તેમ લાગી થઈ મુનો હતો.

હું ઓરડામાં દાખલ થયો છતાં એ જાણ્યો નહિ, એ બર ઉપમાં પડેલો હતો, અને તેનું બદન એનું તો રાઠોડી હતું કે તેને જગાડવાની મારી દિમત પશુ ચાલી નહિ. તેના અંમને માટે કાચ નાનો પડતો હતો અને તેના દાંડિયા અને બદનનો બીજો બામ કાચની બહાર નીકળી આવેલો હતો. તેનું નાક મજણુન અને ચીજુ હતું. અને તેના જડનાં ધજાંગ જળરજસ્ત અને વિકાળ હતાં. તેનો એક હાથ ઓસીકા તરીકે તેના માથાની નીચે રાખ્યો હતો, અને બીજો ખાટલાના પાથ જેવો જળરજસ્ત હાથ કાચની નીચે લગતો હતો; મારા રમમાં આ માબુસ કેમ અને શા મટે આવ્યો દમિ તે હું મમજી ચકષો નહિ. તેની પામેજ એ વાન સમજવાની પગલાર મને ઈચ્છ

થઈ, પણ તેનું મ્હેં જોઈ મ્હારી કુતુહલવૃત્તિને મેં દયાવી રાખી; તેના મોઢા ઉપર એવો ભાવ હતો કે માણસ ઉઘમથી ઉઠે તો મીઠાઈ જાય એવો હું ચુપચુપ પાછો ઝોરડીની બહાર નીકળી આવ્યો અને મારા માતાના લેખ માતાદીનને મેં કશું કે માતાદીન મારા રમમાં કોઈ છે.

‘એ તો મિ. ફોગટચંદ હશે સાહેબ.’

ફોગટચંદ નથી, મેં કશું આ તો કોઈ જળરજસત ધાતો મારા કોચ ઉપર લાંબો ચપ્પને સુતો છે.”

“એ મિ. ફોગટચંદના મિત્ર છે.” લેખાએ કશું, ‘એ ગઈ કાલે અહીં મિ. ફોગટચંદની સાથે રહેવા લાગ્યા છે.”

‘ફોગટચંદની સાથે રહેવા ?’ મેં અજાણીથી પુછ્યું.

‘હા સાહેબ, આપ દેશમાં ગયા પછી આપની ગેરહાજરીમાં મિ. ફોગટચંદ ખીજેજ દિવસે અહીં આવ્યા અને મારી પાસેથી તમારા રમની ચાવી માંગી; તેમજે કશું કે તમારી ગેરહાજરીમાં એ તમારી રમમાં રહેવા માગે છે. આપના મિત્ર દોષથી મેં ના પાડી.’

લેખાની વાત સાંભળી હું અજાણીમાં ગરકાવ થઈ ગયો, ફોગટચંદની નકલ અને માથે પગલાની રીત પર મને જરા ચીડ થઈ, આપણી હાજરીમાં આપણે ત્યાં આવી કોઈ કામો નાંખે એ વાત સમજી યકાચ તેમ હતી, પણ આપણી ગેરહાજરીમાં આપણી ઝોરડીનું તાણું ઉપાડી ત્યાં પધારો નાખે તે મદેમાનને શું કહેવું ? મદેમાન તો ધણી જનના આવે છે; પણ ફોગટચંદની મદેમાની કરી એ એક જનની બહા બોરસ જેવું હતું; વળી માતાદીન અને ફોગટચંદની પટેલીજ મુલાકાતે હું જોઈ ચક્રો દોતો, કે માતાદીન ઘરકરી મીપાઈ દોષ હતો કેણું જનને યાથી ફોગટચંદથી બદ દયાનો દોષ અને તેથી મારી ગેરહાજરીમાં મારા રમની ચાવી માતાદીન ફોગટચંદને આપે ને જરૂરજ અજાણ થયું હતું.

“લેવાની વાત સાંભળી થોડીવાર હું મુગો રહ્યો; અને પછી મેં તેના તરફ જોઈ પુછ્યું કે “ ફોગટચંદ ક્યારે આવવાના છે એ વિષે કંઈ કહી ગયા છે કે? ”

“ હા ફોગટચંદ કહેતા હતા કે રાત્રે જન્મવા ટાણે એ અહીં આવશે. હું લોજમાંથી તેમના અને તેમના મિત્ર માટે લાણી લઈ આવું છું. અત્યારે કદાચ એ પ્લેઝાઉસ પર આઈબટ યિએટર પર જોવા ગયા હશે. ”

હું આઈબટ યિએટર આગળ પહોંચ્યો ત્યાં યિએટરમાંથી ઓડિઅન્સ ફિશ્મ ખતમ થતાં ધીમે ધીમે બહાર આવતું હતું અને હું ચારે બાજુથી નજર કરું છું; ત્યાં સુરતી પાછડીવાળો જેના ખભે ખેશ લટકી રહ્યો છે, એવા એ મિ. ફોગટચંદ ફક્કડીયા ધસારાનંધ મારી આગળ ધસી આવ્યા અને મારા ખત્તાપર ખેશથી ધમોમારી બોલ્યો કે કેમ રાજા તું ક્યારે આવ્યો. અરે અંદર તો ફિશ્મ કમાલ હતી, રાજા અને દોલન ન્હાન ‘ મોસાકી જોગન બનેલી ’ યીજ જે ગાતી હતી તે તો હૈયું વગોવી નાજે તેરી હતી, આમ બોલી ફોગટચંદ હાને હાથ લગાડી છુલ્લંદ સ્વરે એ ગીતની કડી ગાવા લાગ્યા અને એમને ગડિા સમજી કેટલાક માણસોનું ટોળું અમારી બાજુ-બાજુ જમા થઈ ગયું.

ફોગટચંદનું એ સ્થિતિ પર ધ્યાન જતા એ પેલા યિએટરથી જરા ■ મવા, એટલે એમણે મારી ખતર અંતર પુછવા માંડી.

“ કેમ રાજા હમણાં ધધો પાણી કેમ ચામે છે, ઓફિસમાં કંઈ પ્રમોશન જેવું મળ્યું કે ? મુંજઈમાં તું તો બરોબર જામી ગયો છે, તારું મોડું ઠાણું દવાઈ મથેલા મમરા જેવું કેમ લાગે છે ? ”

“ અરે મારી વાન પછી પૂજ, પજ પેલો પટેા મારા પરમાં તે ફાજી ધુમ્માડ્યો છે. ”

મારો પ્રથમ સાંભળી ફોમટચંદના ગ્રહોપર અભયમ્મી અને બેઠ
બંને પ્રકારની લાગણી તરવરી રહી એ ચીડાઈને બોલ્યો કે “દોસ્ત
તારા અવાજની આ જાતની કરકસતા અને પસંદ નથી, તારી આવી
રીતભાતથી માફ જીવર વીંધાઈ જાય છે; એક રોલિ અને મિત્ર
તારા કોચપર સુવે તેમાં તું આટલો બધો ગુસ્સે યાનો થાય છે?”

“તું પોતેજ મારા ઘરમાં લખિા યધને સુવે તો તે સામે મને
વધિા નથી, તારી દોસ્તી યઈ ત્યારથી મને એ બલા વગગી છે.
અને મારે પરાણે તારી પરાજીત કરવી પડે છે. અને જ્યારે તું
કોઈ પારકા માણસને લાવી મારી રમને જાહેર વીથી જેવી બતાવે
તેની સામે મારો સખત વધિા છે.”

“આમ દિકરા સામે દોટલમાં જઈ બે સીંગલ આ પીએ
અને આ પીતા પીતા હું તને બધી વાત સમજાવું.”

“અમે સામેની એક દોટલમાં રાખલ થયા, બે સીંગલ યાનો
આડે આધો અને આ પીતા પીતા ફોમટચંદે કહ્યું કે “તારા કોચ
પર જે ધાટો સુતો તે તો આપણા માટે સોનાની ખાણ જેવો છે.”

“એ બંને ખાણ જેવો દોચ પણ તેને તું બીજો ક્યાંક
લઈ જઈને મૂક.”

“તું હજી મને નથી ઓગળતો રાજા!” ફોમટચંદે નિસાસો
નાખી કહ્યું. “મારું મગજ કેવું ફગડુપ છે. પૈસા કમાવાની નવી નવી
તરકીબો હું કેવી રીતે શોધી કાઢું છું. નવી નવી યોજનાઓ મારા
મગજમાં કેવી રીતે આવે છે, તેની તને ખબર નથી. આ જે માણસ
જેને તે તારા રમમાં જોયો તે શું કરી જતાવશે તે તું જ્યારે જોઈશ
ત્યારે તારી આંખ હિચકશે.”

“દિકરા, મારા મગજમાં પૈસા કમાવાની આ નવી તરકીબ
આવી છે, મારા મગજની તને કિમત નથી; મને વીજળીના પ્રકારની

માફકે નવા નવા માર્ગો અને રસ્તાઓ સુઝાવજ કરે છે. આ માણસ માટેનો મારો પ્લાન તારી આગળ ઉઘાડો કરીશ ત્યારે તું ખી કશું કરશે કે ફોગટચંદમાં અવ્વલ નંબરનું બેઝનું છે, રાજા ! જોને હું ગમે મહિને કોલ્હાપુર ગયેલો ત્યાં પાન્ડુ હરિની કુસ્તી જોઈ અને ગસ મને ખ્યાલ આવ્યો કે આ વાતમાં પૈસા છે. ”

‘ આ પાન્ડુ હરિ કાણુ છે ? ’

“ અરે તું એ નથી જાણતો ? કોલ્હાપુરના મહારાજાનો ખાસ પહેલવાન આખો દિવસ કસરત કર્યાજ કરે અને રાત્રીમાં કોઈ નવો પહેલવાન. આવે તેની જોડે કુસ્તી કરવાની અને કુસ્તીમાં પણ શું ધારે છે, રાજા ! વીસ વીસ અને પચાસ પચાસ દળરના એને ઈનામ મળે; વળી પહેલવાનો જે જુદા જુદા ગામોમાં જાય ત્યાં રાજા મહારાજા અને જમીનદારો તરફથી સોનાના કડાઓ મળે તે તો જુદાં, એ પાન્ડુ હરિને જોયા પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે આ પહેલવાનના ધંધામાં પૈસા કમાવવાનું બહોળું ક્ષેત્ર છે. અને હું પણ એવા કોઈ પહેલવાનની શોધમાં હતો. ત્યાં જોઈ દિવસ પહેલા રત્નાગિરિથી આવેલી “ સરસ્વતીમાં ” મને આ ટોંકુ દગડુ મળ્યો. ”

“ આ સરસ્વતી કાણુ અને ટોંકુ દગડુ કાણુ ’ મેં પૂછ્યું.

“ સરસ્વતી તો સ્તિમરનું નામ છે. અને ટોંકુ દગડુ જે માણસ તારા ઘરમાં મુનો હતો તે જ અરદસ્ત બદલ વાળો છે. જોરાવર પણ ધગોજ છે. વિકાળ પણ તેનું જીવર સોના જેવું છે. મારા જેવો મેનેજર દોષ અને હું તેને કુસ્તીના ક્ષેત્રમાં ઉતારું તો જરૂર હું પણ ખાટું અને તે પણ ખાટે ! વાધ જોડ્યો જોરાવર છે. હતાં બહુજ બધા સ્વભાવનો છે. તેને લડવા માટે જરા ઉશ્કરવો પડે તેવું છે. પણ એક વખત તે ઉશ્કરવો તો સામે પચાસ માણસો દોષ તો તે બધાંને એકમે દાચે પુરો પડે એમ છે. બંદરપર બે દિવસ પડેતાજ મેં એક

દક્ષિણી હોટલમાં પચાસ માણસો સામે તેને એકલે હાથે લડતાં જોયો હતો. અને એ હોટલમાં રેંછ પેંછ લોકો ખાવા નથી આવતા; પણ ગોદીમાં ભારે વજન હિંચકનાર નવગણીયો આવે છે. એ નવગણીયોને પણ આ ઢોંડુ દમડુએ બોગીમથી પકડી ફેંકી દીધા હતા. "

" મેં તેને નજરે જોતાંજ આ વાતની કલ્પના કરી હતી. "

" તેમ છતાં તેની જોડે તારી દોસ્તી પડતાં તું તેને વધુ ચાહતાં શીખીશ. "

" એને જોતાંની સાથેજ મેં તેને ચાહવાનો પ્રયત્ન તો કર્યોજ હતો. "

" મારું નસીબ તો ને દોસ્ત ! " ફાગટચઢે કહ્યું ' મુખર્ષમાં કામ શોધવા આવ્યો હતો, પહેલ વહેસો ટુંજ મળી ગયો; તુરંતજ તેને મારી સાથે લઈ ગયો, એક ખાણાવગમાં જમાડ્યો અને મારી પાસે જગ્યા નહીં હોવાથી સીધો તારે લાં લઈ ગયો. "

" હવે તું શું કરવા માગે છે. " ફાગટચઢે કહ્યું " આ ઢોંડુ દમડુ બહુ અછલવાળો નથી, જોશવર અને પહેલવાન માણસોમાં બને છે તેમ તેને બધી વાત સમજાવનાં અને એ ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા. અને તેને શું કામ કરવાનું છે; એ બધું મેં તેને સમજાવી એક અખાડામાં દાખલ કરાવ્યો છે. મારે તેની તરફથી કુરનીની રમતો ગોઠવવાની; તેના ઘરોર પ્રયોજોના તમાસા ગોઠવવાના અને દરેક રીતે તેને બહાર પાડવાના અને જે આવક થય તેમાંથી પચાસ રકા મારા અને પચાસ રકા તેના એવી જગની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. અને આજે બપોરેજ એ બાજનનો અમે ફોટો પાડી કરી નાખ્યો છે. અને મારે હવે આ ઢોંડુ દમડુની જાણ એ મારો કિમતી ખાનનો દોષ તે રીતે સંબાળ લેવાની છે. "

“ સંભાળ લેવાની એટલે મારા ધરમાં મુકી જવાનો ? ” મેં જરા ચીડાઈને કહ્યું.

“ માફ આ મહેલું સંભાળી ફાગટચંદના ચહેરાપર દુઃખનો ભાવ આબેા અને એ કચવાઈને બોલ્યો કે દોસ્ત ચક્રને તું આવી સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનોવૃત્તિ શા માટે રાખે છે ? તારા ધરમાં તારા કાચ ઉપર આ પહેલવાન સુતો તો, તેથી શું તારા ધર અભડાઈ ગયું. ઉલટું તારે તો મગરર થયું જોઈએ કે જેનાથી તારી અને ઢોંકુ ફગડુની નામના યશો; તેવી એક જબરદસ્ત યોજના તારા શ્મમાં બેસીનેજ ધડાઈ. ”

“ ત્યારે શું મારે એમ ધારવાનું કે તું અને તારો પહેલવાન દાસ દુરત અમારે ત્યાં મહેમાન તરીકે રહેવાના છે. ”

“ એ વાતની તું ચિંતા ન કર. ” ફાગટચંદે કહ્યું. “ તારે ત્યાં તો અમે માત્ર બેજ દિવસ રોકાશું. બાકી ત્રીજો દિવસથી ખેતવાડી ઉપર એક અખાડો છે ત્યાંજ અમે બન્ને જઈ રહેવાના છીએ. એ અખાડાની બાજુમાં એક ચાલમાં એક ઝોરડી મેં બાંડે લીધી છે, અને ત્યાં અમારા પહેલવાનને હું તાલીમ આપવાનો છું ત્યાં એ અખાડા આગળ એક નાનું ચિએટર પથ છે. ત્યાં આ પહેલવાનના શરીર બળના પ્રયોગની શરૂઆત પથ હું બેચાર દિવસમાંજ કરવાનો છું અને તે માટે દરરોજ રાતના પાંચ રૂપિયા તો ચિએટરવાળાએ પથ આપવાનું કમૂલ કયું છે. અને પેલા અખાડાવાળાઓ પથ આ મારા ઢોંકુને જોઈ ખુશખુશ થઈ ગયા હતા અને બોલ્યા કે એ બરોબર કુસ્તીના દાવ શીખે તો જરૂર આખા ઈન્ડિયાનો એમ્પીયન પહેલવાન થઈ શકે. ”

ત્યારપછી એ પહેલવાનનું નામ શું રાખવું તે વિશે મારે અને ફાગટચંદને કેટલોક વખત મુઠી ચર્ચા ચાલી.

મેં કહ્યું કે “ તેની ફક્ત તેનું નામ ટોંકુ દગડુ પાડ્યું છે. તે શું ખોડું છે. ”

“ નહિ નહિ ટોંકુ દગડુ ઉપરથી એ કાષ્ટ પહેલવાન છે, તેવો ખ્યાલ લોકોને આવે તેમ નથી. પહેલવાનોનું નામ તો ખોલતાંજ લોકોનું મોડું બરાઈ જાય તેવાં હોવાં જોઈએ. ”

“ ગ્રેફિસર ટોંકુ દગડુ ” મેં સૂચના કરી “ નહી... ” ફોગટચંદ ખોટ્યા. એ નામમાં અંગ્રેજ અને ગુજરાતીનું મિશ્રણ થઈ જાય છે. ”

“ ત્યારે ઉસ્તાદ ટોંકુ ” મેં ફરી સૂચના કરી.

“ એ પણ મને ગમતું નથી ” ફોગટચંદ ખોટ્યા આખરે ધબળીજ રહેઝકે કરી ટોંકુ પહેલવાનનું અમે નામ પસંદ કર્યું અને અમારો પહેલવાન તૈયાર થતાં જાપાઓમાં એ નામની જાહેર ખબર આપવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો.

ફોગટચંદના પહેલવાનનું નામ પાડવાની ક્રિયા પૂરી કરી અમે જાને છૂટા પડ્યા અને ફોગટચંદ તે દિવસ મારે ત્યાં રહી ખીંચે દિવસે ખેતવાડીમાં રહેવા આવી ગયો.

ફોગટચંદની નવી શોધ તેજે શોધી કાઢેલા પહેલવાનનું નામ પાડી દું તેનાથી છૂટો પડ્યો. પ્લેઝાઉમથી સેન્ડર્સ રોડ મારે ઘેર આવ્યો. અત્યાર સુધીનાં મારા મિત્ર ફોગટચંદ ફરફડિયાના સાહસમાં મને હંમેશાં અડધો પડધો વિશ્વાસ રહેતો હતો; કાર્ક કાર્ક તેના સાહસો તો મને હવાઈ ખ્યાલ જેવા લાગતા હતા, પણ આ ટોંકુ પહેલવાનવાળું તેનું સાહસ તેને ખરેખર પૈસો ને કાંતિ અપાવશે એ વાતની મને ખાતરી થઈ હતી. ટોંકુ પહેલવાનનું જન્મસ્થળ જાન મજબુત સ્થાપુઓ, પટોળો જાની, અને વિદ્યારાજ ચંદ્રશેઠ જેઈ મારી ખાતરી થઈ હતી કે કાર્ક પણ પહેલવાન મુઠે એ કુસ્તીમાં ઉતરી રહેશે.

સરખાતના થોડા દિવસ ખેતવાડીના તાલીમખાનામાં તાલીમ લીધા પછી એક ચિએટરમાં ઢાંકુએ પોતાના સરીર બળના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. અસહના શીમ અને હનુમાનની યાદ આપતું તેનું સોઠોડી બદન જોઈ ઓડિયન્સ ખૂશ ખૂશાલ હતું અને મિનિટો સુધી તાળીઓના ગડગડટથી તેને વધાવી લીધો. અને ત્યાર પછી ધરીર બળના તેણે જે પ્રયોગો કર્યા તે પણ ઘણા હેરતભર્યા હતા. એક લોખંડી કોચ તેને ધુંટણ પર રાખી બે હાથોથી દબાવી બેજ સેકન્ડમાં વાળી નાખી, અને પાછી બે હાથોથી ખેંચી સીધી કરી નાખી. છાતી ઉપર મોટો જળરદસ્ત પથર મુકાવી હથોડાવની ફોડાવ્યો. અને લોખંડની સાંકળ પોતાની ગરદનની આસપાસ વીંટી બે માથુસો પાસે ખેંચાવી, છાતી ઉપર ગાડું ચક્કાવું. હાથથી સાંકળ તોડી, અને એવા એવા ઘણા હેરતભર્યા પ્રયોગો કરી ઓડિયન્સને હક કરી નાખ્યું.

એ રીતે ખેલ ખતમ થયા પછી હું અને ફોગટચંદ પહેલવાનને પોલાઉસ ઉપર આવેલા એક ફેસનેઅલ રેસ્ટોરામાં જમવા લઈ ગયા. ત્યાં અમારો વિચાર તો નીચે મોટા હોલમાં બેસી માત્ર આ અને બીરકીટ ખાઈ પતાવી દેવાનો હતો પણ ઢાંકુ પહેલવાનનું જળરદસ્ત બદન અને ઓડિયન્સ તરફથી તેને મળેલા હારતોરા જોઈ હોટલના મેનેજરે ‘ શોક ઉપર છે. ’ કહી અમને માન અકરામ સાથે ઉપર મોકલ્યા, હોટલનો મોટો હોલ જેમાં સંખ્યાબંધ ટેબલોની આસપાસ પુષ્કળ લોક જામી રહ્યું હતું. તે વીંધીને પસાર થતાં દરેક અખિા અમારા એ પહેલવાન તરફ ચોંટી રહી હતી. પેલા ચિએટરમાં આવેલાં કેટલાંક માણસો ત્યાં હાજર હતાં. તે તો એક બીજાને પેલા તરફ આંખોથી ચીંધી ઢાંકુ પહેલવાનની ઓગળ આપતા હતા, અને અમે જાણે હોટલના મહેમાન હોઈએ એવી રીતે સપ-જાનિયા કાઢી અમારા તરફ ફરતાં અને સલામો થતી હતી. ફોગટચંદે

આ જોઈ, મારા કાનમાં કહ્યું કે “ જોયું રાજા ! આપણી કેવી જ-
ખરદસ્ત જાહેરાત થાય છે ? ”

મેનેજરે હોટલના નીચેના હોટલમાંથી ઉપલા માળા પર મા-
લેકને મળવા મોકલ્યા એટલે મને અને ફોગટચંદને મનમાં લાગ્યું કે
અમારૂં ત્રણેનું સ્વાગત હોટલનો માલિક મફત કરવાનો હશે, એથી
મલકાતા મલકાતા અમે ઉપર ગયા. ત્યાં માલિકનો લાઘ મળ્યો, તે
તો અમારા પહેલવાનને જોઈ આશ્ચર્યથી દિગ્ભ્રમ થઈ ગયો, અને
અમને ખૂબ ખૂબ માન આપી પહેલે માળથી પાછા ખીજ માળે
મોકલ્યા, અને ત્યાં હોટલના માલિક અને ખીજ બે ત્રણ માણસોએ
આવી અમારો સત્કાર કર્યો અને બહુ સુંદર ફરનીયરવાળા એક
ચોરડામાં લઈ જઈ અમને બેસાડ્યા અને એક માણસે આવી
અમને ‘ શું જોઈએ છે ’ તે પૂછ્યું.

માલેક અમારૂં સ્વાગત કરવાનો છે કે અમારે પોતે સ્વાગત
કરવાનું છે એ વાત અસ્પષ્ટ હોવાથી સ્પષ્ટ કરવા મેં પૂછ્યું “ આપ
શું આપી શકશો ? ” “ આપ જે માગો તે ” હોટલના માણસના
આ જવાબથી અમને લાગ્યું કે સ્વાગત પરત્વાઈ થાય છે એટલે અમે
તો આઈરિશીમ દાગળાત અને રોટલી, દૂધ કેફીર વગેરે જેમ મનમાં
હાલ્યું તે મંગાવ્યું. મારી અભયથી વચ્ચે અને હોટલના માણસોના
કુતુહલ વચ્ચે અમારો પહેલવાન આઈરિશીમની સોજ પ્લેટ ઉઠાવી ગયો.
બીજી રોટલી ચપાટીગયો પાંચ રોર દાગ પી ગયો, અને શાકભાજી અને
ચટણી તેણે કેટલી ખાધી હશે તેનો તો મને ખ્યાલ રહ્યો નહોતો, આ રીતે
અમે ઉગળી કરતા હતા, હોટેલનો માલિક પાછો નહિ ફરકતા મને અને
ફોગટચંદને ધાસકો પડવા માંડ્યો. હોટેલનો માલિકજી અમારૂં સ્વાગત
કરવા હિંમતે દોષ તો અમે બોલતોના અનંદ ભરી રહ્યા હોઈએ
તે તેમને હાજર રહેવાની તેની ફરજ હતી. પણ એ ઉચ્ચ મુશી
નહિ રેખના મેં હોટેલના એક માણસને નજીક બેસાડી પૂછ્યું તો
ખજાર પડી કે હોટેલના માલિક તે બહાર ગયો ગયા હતા અને

અમારૂં સ્વાગત કરનાર તો માલિકના ખીજ ભાઈ હતા. આ વાતનો ખુલાસો થતા ફોગટચંદને આંખ મારી મેં કહ્યું. “કાકા ! આ બધું ખર્ચ તારેજ આપવાનું !”

“અરે પણ આજે પહેલીજ કેમણીની રોકડી દશ રૂપરડી મળી તેમાં અહિં કાણુ જાણે કેટલું તથાઈ જશે ?”

“મને તેમ પણ આ તો અધિકે બહેરૂં ફટાઈ ગયું, અને આપણને બહુ સારા અને મોટા માણસ જણી એ લોકોએ આપણને નીચેથી ઉપર અબ્બલ નંબરના ફર્ટકલાસમાં ધકેલ્યા. તો હવે મુંગા મુંગા રૂઆબમાં પૈસા ચૂકવવામાંજ માલ છે” આવી રીતે વાત ચાલત કરીએ છીએ ત્યાં તો ટેબલપર બિલ આવીને પડ્યું. અને તેમાં પાંચ રૂપિયા બાર આનાનો આંકડો જોઈ ફોગટચંદે આંખો ઉંચી ચઢાવી, મોંદું કડતું કરી, તેમણે હોટલના માણસને બિલ ચૂકવી આપ્યું અને બાકી જે પૈસા હતા તે બધા પહેલવાને અને તેમણે અડધા અડધ વેંચી લીધા. ટોંકુ પહેલવાન આટલું બધું બિલ જોઈ અજબ ધર્ષ મયો અને ફોગટચંદને કહ્યું કે “આવી ખબર હોત તો હું તો સીધો ચાર ૭ આના થાળીવાળા ખાણાવણમાં જાત.” ફોગટચંદે જવાબ આપ્યો કે અહિં પણ ચાર ૭ આનાજ વાપરવાનો મારો હિસો હોય પણ પહેલવાન તારા દેખાવથી અહિં અધિકે બહેરૂં ફટાઈ ગયું. હોટલવાળા તને કોઈ રાજ મદારાજ કે નવાબનો ખાસ પહેલવાન સમજી ખૂબ માન આપવા લાગ્યા અને બાતું માણસ તો ઉંચામાં ઉંચા ફર્ટકલાસમાંજ જમે એમ સમજી એ ભોળાએ મળેને ઉપર મોકલ્યા.”

આ ખુલાસો સાંભળી પહેલવાન બેંસ જેતું પહોળું મોંદું કરી ખડખડાટ દેતી પડ્યો.

પહેલવાન ટોંકુ સાથે એ ચાતના થોડા પરિચયથી હું જોઈ લાગ્યો હતો કે તેનું હિલ સાધે હતું. તે બહુજ દયાળુ અને નિઃસ્વ

હતો, પણ તેની જુદી માટે મને કિંચો અભિપ્રાય આવ્યો નહિ, એ હોટલના ફર્સ્ટ ક્લાસમાં જન્મતી વખતે મોઢામાંથી તેને એક દરર સરખો પણ કાઢ્યો નહતો. મુંગો મુંગો તે રોટલી અને આઈસ્ક્રીમની પ્લેટ ઉપર હાથ માર્યા કરતો હતો અને તેની આંખો અને મોંદું ધારીધારીને જોનાં અને પ્રતીતિ યર્ષ હતી કે એની ઓપરીમાં જુદું જેવું કશું હતું નહિ.

મુંબઈમાં દાદર પરના સિવાજી થિએટરમાં જળજરસ્ત કુસ્તી થવાની હતી, પાંડુ હરી નામના સરોપુર ગામના ખાસ પહેલવાને પોતાને દરાવનારને એક્સેન્જ આપી હતી, અને સિવાજી થિએટરવાળા-ઓએ એ કુસ્તીમાં જે જીતે તેને રા. ૧૦૦૦ નું ઇનામ આપવાનું જાહેર કીધું હતું. દિવસો આગમ્યથી આ વાતની જાહેરાત થઈ હતી. મુંબઈના ચેપરામાં મોટા મોટા ટાઈપોથી તે વીચે જાહેર ખબર આપવામાં આવી હતી, અને ટોંકુ પહેલવાન તરફથી તેના “ મેનેજર ” શ્રીયુત ફોર્ગટ્યંદ ફડફડિયાએ પાંડુ હરિની એક્સેન્જ ઉપાડી લીધી હતી અને કુસ્તીની રમત જાહેરવા માટે સિવાજી થિએટરના માલીકને સખી જણાવ્યું હતું.

અઠરાડિયાઓથી જેનચડી પર આવેલા તાલીમખાનામાં અમારો પહેલવાન ટોંકુ કુસ્તીના દાવ જુદા જુદા પહેલવાનો સાથે રમી થીખી રહ્યો હતો. ફોર્ગટ્યંદને અને મને એ જાણીને આનંદ થયો કે ખીજ રોને બોધો અને જળુચક લાગતો અમારો ટોંકુ પહેલવાન કુસ્તીના દાવપેચ જલદી સમજી લેવામાં અને જુદા જુદા પહેલવાનો અને મધો સાથે કુસ્તી કરવામાં પડેા હોંસિયાર જની ગયો હતો. દરરોજ મચારે અમારા એ જડીખમ પહેલવાનને જોવા પુષ્કળ માણસો જેનચડીના તાલીમખાનામાં આવવા અને અમારા પહેલવાનનું રાક્ષસી જાન નેર્ષ આપીને પુશારના.

મને અને ફોગટચંદને અમારા એ પહેલવાન માટે અમારી એ કિંમતી મિલકત હોય, અમારા એ અણુમોલ દાગીનો હોય એવી લાગણી પ્રગટી હતી. અને ફોગટચંદ તો ઘણીએ વખત મને કહેતા "નેષ લે ! રાત્ર, મેં કેવો સરસ પહેલવાન શોધી કાઢ્યો છે ! એ સીધો ચાલે અને જરાબર સૂચના આપીએ તે પ્રમાણે વર્તે તો તો દીકરા આપણે ઘેર ટંકથાળ પડે, આ તો મેં સોનાની ખાણ શોધી કાઢી છે રાત્ર ! આ હજાર રૂપિયા આપણા ખીસામાં પડી ચૂક્યાજી માન ! પાંચસો રૂપિયા તેને આપશું અને પાંચસો રૂપિયા આ ફોગટચંદના ખીસામાં પડી જયાજી છે ને ! અને એ પાંચસો રૂપિયા કેમ વાપરવા તે મેં અત્યારથીજ પ્લાન ધડી કાઢ્યો છે. રાત્ર."

ફોગટચંદની એ વાત સાંભળી મને જરા હસવું આવ્યું, મને એ ખ્યાલ આવ્યો કે હજી તો "બેંસ ભાગોળે, હાથ ભાગોળે અને ઘેર ધમાધમ" જેવું ફોગટચંદ કરી રહ્યો છે. અમારા ઢેકું પહેલવાનની શક્તિ પર મને વિશ્વાસ તો બેઠો હતો પણ ઈનામ માટે રમાનારી એ જાહેર કુસ્તીમાં હિતરનારે મોટા પાયા પર તૈયારી કેમ નહિ કરી હોય એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો હતો; મેં મારી યંત્રાએ ફોગટચંદ આગળ રજી કરી ત્યારે એ હંછેડાઈ બોલ્યો કે "તું તો હંમેશનેજ એવો મોંકાણિયો રહ્યો. તારામાં મારા જેવી ભવિષ્યમાં જોવાની શક્તિ નથી, તારી કસ્ટનાશક્તિ મોટી છે, અને શુદ્ધ ચાતુર્ય ધમાઈ ગએલું છે; મને તો એક વિચાર નવોજી આવે તો તેની સાથે એ વિચારની પાછળ આખી નવી યોજનાનું ચોક્કું પાર ચર્ચ નવ છે, અને એ યોજનાનું પરિણામ પણ દુ મારી કસ્ટનામાં જોડે છે, એટલુંજ નહિ પણ એમાંથી કેટલો નફો થાય છે તે રૂપિયા આપના, પાંચ મુદાં મને દેખાય છે.

કુસ્તીનો દિવસ નજીક આવી પહોંચ્યો. એ દિવસ પાંચ દાદરા દિવસ ધિએટરમાં રાત્રના આઠ વાને એ જંગી કુસ્તી ઘડવાની હતી;

એક સવારે ખેતવાડીના મેળાવડા સમક્ષ અમારા ઢોંડ પહેલવાને કમાલ કરી ખતાવી, એકસે હાથે તાલીમખાનાના કબજા પહેલવાનોને પક-કાર કરી તેણે એ બધા જણે લોટની ગૂણે હોય; કાલમાના કાચગા હોય, તેમ એક એક જણને બોલીમંથી પકડી હવામાં અદર ઉઠાળી જમીન પર ચનાપાટ કરી નાખ્યા. અને અમારો પહેલવાન એટલો બધો તો ગેલમાં આવી ગયો કે તાલીમખાનાની બહાર નીકળી ગલીમાંથી પસાર થતાં એક ગધેડાને તેને માથે બેઠેલા કુંભાર સાથેજ ખભા પર ઉંચકી દોહવા માંડ્યું, ગધેડાને પડ્યું મૂકી તેણે એક વિકટોરીયા પાછળથી પકડી રાખી અને વિકટોરીયાવાળાએ ગમે તેટલો ચાણુક મારવા છતાં ઘોડો એક ઈંચ પણ આગળ વધી શક્યો નહિ. અમારા પહેલવાનના આવા અદ્ભૂત પ્રયોગો જોઈ એ ગલીમાં રહેના સરોડીયાઓએ તો કુસ્તીને દિવસે અમારા પહેલવાન પર બેટીંગ લેવાનો ઠરાવ કર્યો. અને એ સવારે ઢોંડ પહેલવાનની તૈયારી જોઈ મને પણ સોએ સો ટકા જરૂર હતી મક્કને પગવારમાં ઉંચકી ફેંકી દેશે એવો વિશ્વાસ બેઠો.

*

*

*

જે દિવસે કુસ્તી રમાવાની હતી, તેની આગલી રાતે હું હોમટચંદ, અને અમારો પહેલવાન હોટના એક ફેલનેગલ રેસ્ટોરામાં જમી રહ્યા હતા, અને ખીજે દિવસે અમારા પહેલવાનને ચિએટરમાં ફરી રીને લઈ જવો તેને વિને હોમટચંદે ધડી કાટેલો પ્લાન સાંભળના હતા. જાહેરાતની બાબતમાં હોમટચંદ અમેરિકન કુનેહચાળું બેજુ ધરાવે છે, માત્ર દેખાવ બસે તેમનો ઉરાંચ ઉરાંચ જેવો હોય, હાનર રપિયા હોવાની સોએ સો ટકા ખાતરી લીધે તેમણે કુસ્તીયાળા દિવસને મારે (ચેતીસ કલાકને મારે) એક લલ રંગની ટેલી આગળથી બાંહે કરી રાખી હતી, બૂલેપર પર જઈ એક દુકાનમાંથી અમારા પહેલવાનના માપનો રેટમી કાપ્યો, અને જરીયાન આફે ને લઈ આવ્યો હતો. મોટરની બન્ને બાજુ નુકર જમમટદૂર ઢોંડ પહેલવાન એક અપુરોચાગાં પટીયાંએ નીચાવી રાખ્યાં હતાં. સવારથીજ

એક માળીને અમારા પહેલવાન માટે પુલના દારતોરા ખેતવાડીના તાલીમખાનામાં લઈ આવવાનો ફોનટયકે હુકમ કર્યો હતો, સવારથીજ પહેલવાનને મોટરમાં બેસાડી જાહેરાત માટે પેલા પાટીયાંએ સાથે ફેરવવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને ગલીએ ગલીએ લોકો કૂલના દાર લઈને ઢોંકુ પહેલવાનના ગળામાં નાખે તે પછી અમે અમારા ખર્ચે બંદોબસ્ત કર્યો હતો, અને ઢોંકુ પહેલવાનની જથ્થા પોકારવા જલેખી આપી લાડુતી છોકરા તૈયાર રાખ્યા હતા.

*

*

*

કુસ્તીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો, સવારથી જાણે કોઈના વરઘોડો કાઢતા હોઈએ એવા ઉત્સાહ અને ધામધુમથી અમે અમારા પહેલવાનને આખા મુંબઈ શહેરમાં ફેરવ્યો, ચિએટરવાળાએ જાપામાંચોખ્ખી જાહેરાત આપી હતી, તેમ જતાં વધારે જાહેરાત કરવા ફોનટયકે ગાંઠના પૈસા ખરચી જાપાઓમાં અમારા પહેલવાનના ચિત્રો સાથે બધું જાહેર કર્યું હતું. અને સાંજે સાત વાગે ખેતવાડીના તાલીમખાનામાંથી વરઘોડાના આકારમાં દાદરના ચિએટરમાં જવાનો અમોએ નિશ્ચય કર્યો હતો. એ દિવસે બપોરે ગીરગામ પરજ એક લોજમાં સ્વાદિષ્ટ પકવાનો જમી અમે લોજના મકાનના વરંડામાં પાસે પાસે ખુરસીઓ મૂકી વાતો કરતા બેસા હતા; ત્યાં મારા હાથમાં એક ચિત્રોવાળું અઠવાડિક હતું તે માગી લઈ તેમાં એક બાઈનું ચિત્ર હતું તે તરફ અમારો ઢોંકુ પહેલવાન મિનિટો સુધી એકી ટસે જોઈ રહ્યો. મેં જોયું તો એ ચિત્ર મુંબઈની એક સામાન્ય પ્રકારની સિનેમા નટીનું હતું. એ નટી જરા ઠીંગણી અને જલનમાં જાડી હતી, પડેલવાનોને અને કચરતખાજોને સી જાતી તરફ બહુ આકર્ષણ નથી દોતું, તેવા મને ખ્યાલ હતો, જેના મોઝા પર કોઈ પણ જાતની કામગીરખાઓ કરી પ્રખરની નહોતી, એવો અમારો માનના કુંવર જેવો ઢોંકુ પહેલવાન આ બાઈને કેમ જોઈ રહ્યો હશે, તે મને સમજાયું નહિ.

મેં ફોગટચંદ સામે જોયું, ફોગટચંદ અને મારી આંખો મળી, મને એની અન્યબી થતી હતી, તે ફોગટચંદ કળી ગયો, અને બોલ્યો કે "અરે એ વાત મેં તને નથી કરી, પછી કરીશ, હું જાણું છું."

ફોગટચંદની વાત સાંભળી ટોડુએ મારી તરફ જોયું અને બોલ્યો કે "ફોગટચંદ મારી બધી વાત જાણે છે."

"સારે હું તેને પૂછી લઈશ."

પેલી છાપામાંની છબી તરફ જોઈ નિસાસો નાખ્યો અને એ નિસાસો પણ કેવો જાણે ધમધમ ચાલતી હોય તેવો હોય નિસાસો નાખી મોઢું ઢાડી પાછું બંધ કરી દઈ મારી સામે તાકીને જોઈ ટોડુએ સીધો સવાલ કર્યો કે "તમારા જીગર કદી વિધાયા છે કે ?"

"હા એક વખત ડોક્ટરે ઈજકસન આપ્યું હતું." "ડોક્ટરની દવાની અમે વાત નથી કરતા." પહેલવાને ગંભીરપણે કહ્યું.

"હું તમોને એમ પૂછીશ કે તમારા જીગરમાં પ્રેમનાં બાણ વાગેલાં છે કે ?"

મને પહેલવાનની પ્રત્યોત્તરી સાંભળી દસવું આવતું હતું પણ મદામદેનતે તે આળી રાખી મેં મંબીર થવાનો પ્રયાસ કર્યો; મેં ટોડુને પૂછ્યું કે "તમારા કેમ છે ?"

"મારા જીગર વિધાએલા છે, કપાઈ મએલા છે, આંખોના બાણ વાગેલા છે."

"કોના બાણ" મેં પૂછ્યું.

"આ ડોક્ટરી, ચમેલીના"

ટોડુ પહેલવાન જેવા માનવરૂપ અથવા તે એ પદ્ધતી જાનના પહેલવાને દિવ જેવી વસ્તુ હશે કે કેમ એ વિષે મને સંશય હતો, પણ જ્યારે પેલા પત્રમાં આવેલા ચમેલીના ફોટો જોતાં તેની લાલ

ધૂમ આખો નરમ બની ગયેલી જોઈ, અને એ આખોની અંદર પ્રેમાગ્ર રાશની જોઈ મને ઘણી નવલ્લ લાગી. અને ચમેલી અને પહેલવાનના કિસ્સા વિષે પડપૂજ કરી વધુ જાણવાની કુતુહલવૃત્તિને હું દગારી શક્યો નહિ.

“આપને આ ચમેલી સાથે કેમ ઓળખાણ થઈ?” મેં પૂછ્યું.

“એ મારા ગામની છે, દૂધવાળી છે, આજ વરસો થયાં હું તેને મુગો મુગો વ્હાતો આવ્યો છું. ચમેલીનું ખરું નામ શાન્તા છે, તે જાતની ગોવાલણ છે. ગામમાં દૂધનાં તાંત્રા માથે મૂકી એ મહીં વેચવા જતી જ્યારે હું તેને જોઈ રહેતો. હું કઠિઆરો હતો. ગામની પાડોશના જંગલમાં દરરોજ પ્રાતઃકાળે લાકડાં કાપવા જતો, જંગલની પેલી બાજુ બીજું એક નાનકડું ગામ હતું. એ ગામમાં શ્રીમંતોની વસ્તી હતી, શાન્તા દૂધવાળી હમેશાં જે વખતે સવારે જંગલમાં હું લાકડા કાપતો હોઉં, ત્યારે એ જંગલની કેડીમાંથી બીજે ગામે પોતાના ધરકાને દૂધ આપવા જતી, અને હંમેશાં એ સૌંદર્ય ભૂતિને નિહાળી હું આનંદ પામતો.”

પહેલવાનના મોંઘામાંથી સૌંદર્યભૂતિ ચળદ નીકળતાં મને જરા દમ્ભનું આવ્યું, હું યા માટે દસ્યો, તેનું કારણ એ સમજાયે, એ બોલ્યો કે મારા દેખાવ ઉપરથી મારા દિલની કલ્પના તમે ન કરતા, આ મારું બદન રોઝેડી તો પાછળથી બન્યું હતું. પણ જે વખતની હું વાત કરું છું, આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાની ત્યારે હું સોળ વર્ષનો પાતંગો દુઝંગો યુવન હતો, અને શાન્તાએ ચોદ વર્ષની યૌવનતા ઉંબરમાં ટુરનજ પમજાં મરિયા; એવી યુવતી હતી,—હું શાન્તાના જંગલની કેડીએથી નીકળવાના સમયે જંગલના ગમે એટલા ફરના બગમાં ગયો દોઉં, છતાં પેલી કેડી આગળ આવી પડેાંચને અને ફર ફર ઉમેો રૂદિ ગાળા થઈની પાછળ ભરાઈએ બાગાને નિહાળ્યો કરે. મારી ગરીબઈને લીધે, મારા મુશ્કેલી કપાને લીધે, હું મારા

દિદાર એ મારા મનની માનેલીને શરમનો માર્ગો બતાવી શકતો નહતો, અને શાન્તા પણ એ વાત બાંધતી નહોતી. જ્યારે એ જંગલમાંથી નીકળતી, ત્યારે કાઈ મરીમ કડિયારો તેને હાંમેસાં નીલાવ્યા કરતો હતો, એક વખત હું જંગલમાં જરા દૂર નીકળી ગયો હોયરા, ગામના નગરશેઠ માટે વધુ લાકડાં કાપી જવાના હોવાથી એક મોટા ઝાડના હુંદાને મારી ફરસીવતી કાપી રહ્યો હતો અને બપોર પહેલાં શેઠને ત્યાં લાકડાં પહોંચાડવાનું વચન આપેલું હોવાથી કામમાં એટલો બધો મશગુલ હતો કે શાન્તાના આવવાના સમયનું અને બાન રહ્યું નહિ, મારી ફરસીવતી પેલા ઝાડના હુંદાને પુષ્કળ ધા મારી યાકી જવાથી ફરસી જમીન પર મૂકી હું મારી પછેડીવતી મારા મોં પરનો પરસેવો લૂછતો હતો, ત્યાં એક ગીસ મેં સાંભળી. આખું વન જેનાથી ગાછ રહે, એવી એ દિલભેદક ગીસ હતી. ફરસી ખમ્મે મૂકી જે દિશામાંથી ગીસ આવતી હતી. તે તરફ હું દોડ્યો, તો શાન્તાને કેડી આગળ એક રથજે ગમરાધને ઉભેલી જોઈ, દૂધની મદુકી તેના માથા પરથી પડી ગઈ હતી અને બપથી ઉજળી રતી પુળી જેવી બની ગયેલી, એ આખે શરીરે ધુછ રહી હતી. તેની આંખો ફાટી રહી હતી, અને જંગલમાં થોડેક દૂર આવેલી એક ગીચ ઝાડી તરફ એ જોઈ રહી હતી. જે તરફ તેની આંખ હતી, તે દિશામાં મેં નજર કરી તો ગીચ વાંસની ઝાડીમાંથી બે સગમતા કાલસા દેખાયા, અને મારી ધારીને જોતાં હું સમજી ગયો કે એક દીપડો ત્યાં બસાયો હતો. વધુ વિચાર કર્યા વગર અને એ બપંદર પ્રાણી સામે એકત્રો કેમ સામનો કરી ચક્રીય તેની પરવા કર્યા વીના મારી ફરસીની ધાર તપાસી જોઈ, ફરસી ખલાપર મૂકી એ છોડરીને દીપડાની વચ્ચે હું ઉભો રહી ગયો. મેં મારી જગ્યા દબુ લે લીધી ન હતી, ત્યાં એક બપંદર ત્રાડ મારી દીપડો મારા તરફ ધમ્મી આવ્યો, મારી કોદાડીથી મેં તેના પર ધા કર્યો, દીપડો ધાવણ દયો, એ વંદુ યનુનથી આગળ ધસ્યો, પાછળ પચપર ઉભા રહ્યો તેને મારા ખમ્મ પર પંને મૂકી મારે માથું ફરડી ખ.ચ પ્રપાસ કર્યો, પખુ એજ પજો સમરમુષકના

વાપરી મારી પછેડી મારા હાથને વીંટી એ હાથ તેના મોઢામાં નાખી
 ઈર્ષ ખૂબ જોરથી તેને પાછો પાડવા પ્રયાસ કર્યો. તેના ઈર્ષ મારી
 પછેડીના પડોને વીંધી મારી ચામડો સુધી પહોંચ્યા હતા, મારી રસ-
 સીનેા ધા ચવાથી, તેમજ તેમાંથી પુષ્કળ લોહી વહી જવાથી દીપડો
 પણ નરમ પડ્યો હતો, બહુ જોર કરી હું તેને પાછળ પટ્ટી નાખવા
 ફેતેફમંદ થયો, અને જોવા પડ્યો કે તરતજ મારી ફરસી ઉપાડી તેના
 ગળા પર એ ધા કરી તેને ધાવણ કરી પૂરો કર્યો. પણ મરતા મરતા
 પણ એ ઝનુની બહાદુર પ્રાણીએ પોતાના પાછલા પગોના નહોરથી
 મારા પગને ઉઠરડા ભરી ધાવણ કર્યો-” અહિં પહેલવાને પોતાનું
 ધોતીનું જરા ઉંચું કરી તેના બન્ને પગો પર દીપડાના નહોરની
 પડી રહેલી નિશાની બતાવી.

પોતાની વાત આગળ ચલાવતાં ઢોંડુએ કહ્યું કે “ દીપડો મરણ
 પામ્યો પણ મને ધા સખ્ત ચવાથી અને મારા પગની માંસલ પેસી-
 આમાં એ વિકરાળ જનવરના નખ ઉડા ઉતરી જવાથી મારા બન્ને
 નખાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળી જતાં હું પણ તે પર નીચે પડ્યો, અને
 પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી પડી. મારી આંખ ઉધડી ત્યારે
 મારા મામની ધરિપતાલમાં હું પડ્યો હતો. હું જાગૃત તો થયો હતો
 પણ આંખ બરોબર ઉધાડી શકતો નહોતો, મગજ ધૂમ સૂમ હતું
 એટલામાં મારા હોઠને કોઈ ટૂંક અડધું દોષ એવો આભાસ થયો
 મેં ઝગડીને આંખ ઉધાડી જોયું તો પેલી હોકરી ચાન્તા નીચી વગ
 મારા હોઠને ચુંબન ચોળી રહી હતી. મારી આંખ ઉધડી જતાં એ
 શરમાઈ ગઈ લાલચોળ થઈ ગઈ, નીચું જોયું, મેં તેનો હાથ પકડી
 મારી અંજિા સાથે દાખ્યો, તેની સામું જોયું, તેની અને મારી અંજિા
 મળી, ત્યારથી અમારા દિલ એક થઈ ગયા.”

અને જરા ટાઈમ ચવાથી મેં મારી ધડિયાળમાં જોતાં પડે
 લાગે કહ્યું કે “ મારી વાત વધુ લાંબી થઈ ગઈ નહિ ? પણ તેને
 ઉપે દેવે હું તમને દૂંધમાં કહ્યું.”

અમારાં દિલ મળી ગયાં હતાં પણ મારી જાત દલગી હોવાથી હું તેની સાથે લગ્ન કરી શક્યો નહિ. મેં નિર્મળ પ્રેમના આવેશમાં તેના બાપ પાસે શાન્તાના લાથનું માથું કપુ. શાન્તાના બાપે મને પુત્રકારી કાઢ્યો. શાન્તા પણ મારી જોડે પરણવાની હઠ કરી આઠ દિવસ બૂખી રહી. શાન્તાના બાપે પોલીસની મદદ લઈ મને ગામની બહાર કઢાવી મૂક્યો અને શાન્તાને મારા માર્ગમાંથી દુર કરવા પોતાની તાતના એક શ્રીમંત પણ શુદ્ધ સાથે પરણાવી, બહારગામ મોકલી દીધી. હું શાન્તાના આસરાના ગામે પહોંચ્યો, અને શુદ્ધ બહુચક ધણીના લાથમાંથી તેને ઊગ્રવચ મેં પ્રવાસ કર્યો. શાન્તાના ધણીએ પોતાના બાહુની પહેલવાનો મારફત મને માર ખવરાવી એ ગામમાંથી પણ કાઢી મૂકાવ્યો; બસ ત્યારથી મેં મારું બદન કસવાની શરૂઆત કરી અને પહેલવાનોનાં માથાં ક્યારે બાંધુ અને મારી શાન્તાને ક્યારે ઉઠાવું એજ ખ્યાલમાં ચોવીએ કલાક રહેતો. મેં મારી પોતાની રીત પ્રમાણે શરીર કેળવવા માંડ્યું. શાન્તાના ધણીના પહેલવાનોનાં માથાં બે વરસ રહીને મેં બાંધ્યાં, મારા પ્રયત્ન દેહ સાથે શાન્તાના ધણીના ધરમાં હું બારે તોફાન કરી આવ્યો; પણ મને પાછળથી ખબર પડી કે પોતાના ધણી સાથે માત્ર ૭ મહિના રહી, કંટાળા શાન્તા મુંઝામ નામી મર્ધ હતી, અને મને તો તોફાન કરવા માટે બે વરસની જેલની સજા થઈ.....”

“ એ જેલમાંથી છૂટી મેં શાન્તા મારે તપાસ કરવા માંડી અને એ મુંઝામ આવી સિનેમાં નડી જતી છે. એ સમાચાર મળતાં તેને મગવા હું મુંઝામ આવ્યો, ત્યાં તમારા ફોનટચેંડ અને બંદરપર મળ્યા, અને પાંતી શું બન્યું તે તમો જાણો છો. ”

પહેલવાનનો પ્રેમકિર્તનો પુરો થયો અને કૂર્મ્મિનો સમય થયો
દોષથી અને દાદના સિવાજિયેટર તરફ ઉપાસ:

x

x

x

x

દાદરનું ચિવાજી ચિએટર તમાસખીનોથી ચીકાર ભરાય મ્યું હતું. કુસ્તીમાં રસ લેતી મુંબઈની જનતા ત્યાં મોટી સંખ્યામાં હાજર હતી. મોઢી ઉપરના નવગણીઓ, તાલીમખાનામાં નિરંતર દમરત કરત મરાઠા પહેલવાનો, ઉઘાડા માયાના અને માયાથી પણ ઉંચી એવી કંગા સાથેના મજાજીત ભેમાઓ; તેમજ મિલ કામદારો અને મર્દાનમી રમતમાં રસ લેતા કોલેજના છોકરાઓ ચિએટરમાં નજરે પડતા હતા. મુંબઈના બીજા ચિએટર કરતાં ન્યાં કુસ્તી રમતી હોય, તેજ ચિએટરનું વાતાવરણ કંઈક ઓર રંગતવાળું હોય છે. હાઈકક્લાસ ચિએટરમાં રંગમૂમિ પર નાટકનો કોઈ પ્રસંગ ભજવાતો હોય, ત્યારે પ્રેક્ષકો મુઝા ચિત્રવત્ બની રોજ તરફ જોઈ રાએ છે, અને કવચિત કવચિતજ કોઈ નટનો સુંદર અભિનય જોઈ અથવા કોઈ રાગણીથી પ્રસન્ન થઈ તાળીઓ પાડી પોતાની પસંદગી દર્શાવે છે, ન્યારે ન્યાં કુસ્તી થતી હોય, અથવા તો મુક્કાબાજીની હરિદાર્થ થતી હોય, એવા મેળાવડા, જલસા કે ચિએટરમાં પ્રેક્ષકો રોજ પરના પાત્રો સાથે તનમય થઈ જાય છે. હરિદ રમનારાઓ, અથવા તો હરિદ કુસ્તી કરનારાઓ તરફ સંકાનુભૂતિ બતાવનારા ટોળાઓ બે વિભાગમાં બેંચાઈ જાય છે. અને કુસ્તી શરૂ થાય ત્યારે દરેક પક્ષવાળાઓ ઓડિયન્સમાંથી થાંટા પાડી પોતાના મત્સને ઉત્તેજન આપે છે, અને સામા પક્ષવાળાનો દુરીઓ કરે છે. કોઈ વખત આથી ખુદ ઓડિયન્સમાં મારામારી કે બોલાચાલી થવાનો સંભવ રહે છે; પણ આવી રમતો અને જલસાઓમાં ખીળી પાધડીવાળા સિવાય દાદાઓની વિપુલ મંખ્યા હોવાથી મંબીર પરિણામ આવતું અટકે છે.

શરૂઆતમાં નાની નાની કુમ્મીઓ થઈ. લોકો દરેક કુમ્મી વખતે ખુબ ખુબ રસ લેતા હતા અને દરેક પક્ષવાળા પોતાના પક્ષના ઉરનાદ માટે જુમાજુમ અને શોરજોર કરી નાખતા હતા. એક બે મુક્કાબાજીની પણ મેચ ઓડાઈ હતી. અને આમના મોજ પડેલી મુક્કાબાજી રમતા પહેલવાનોને જોઈ ઓડિયન્સમાંનું લોક ભારે

ગેલમાં આવી ગયું હતું. જેવણુ જુના જમાનાના લાકડી પટા અને દાલ તરવારના પણ પ્રયોગ હતા, તે પ્રેક્ષકાંભના ઉત્તર દિશ્વસ્તાન તરફના વતનીઓને ઘણાજ ગમ્યા હતા. છેલ્લે ઢેાંડુ પહેલવાન અને પાંડુ દરિની જગ્ગરદસ્ત કુસ્તી થવાની હતી અને તે માટે એ વિશાળ ચિએટરમનો દરેકે દરેક પ્રેક્ષક બહુજ આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો હતો, એ અંતીમ પ્રયોગ આવતાં પહેલાં ચિએટરમાં વચમાં થોડો વખત દશોક મિનીટનો ઇન્ટરવલ આવ્યો હતો. લોકો આ, પાણી અને પાન માટે ચિએટર બહાર ચાલી ગયાં હતાં, અને ઇન્ટરવલ પુરો થતાં ચિએટરમાં ધંટડી વાગતાં પાછા ચિએટરમાં જઈ પોત પોતાની બેઠક પર બેસી ગયાં હતાં.

પડદો ઉપડ્યો, અને તીંગને બન્ને છેડેથી એક બાજુથી અમારા પહેલવાન ઢેાંડુ અને સામેથી પાંડુ દરિ દાખલ થયા. અને આખું ચિએટર તાળીઓના અવાજથી મિનિટો સુધી માજી રહ્યું.

તમાસજિનોમાના ફેટલાકો જોઓ સરોડિયા મનોવૃત્તિના હતા, તેમજો તેા અમારા પહેલવાનનું અડીખમ બદલ જોઈ તેના ઉપર બેટીંગ સેવા માંડી, અને હજી તેા મેચમાં ફાણુ છતે છે, વિજય ફોને મળે છે, એ નક્કી થાય તે પહેલાં બોર્ડિંગ્સમાં એ પહેલવાનો માટે ઘરનો બકાવા માંડી. સામે પહેલવાન પાંડુ દરિ પણ મજબુત બાધાનો અને જોરેમંદ હતો, પણ અમારા પહેલવાનનું બદલ તેના કરતાં જરા ઉંચું હતું, અને તેની છાતીનો રીનો રધારે પડેલો અને મજબુત હતો. ફેટલાક તમામખીનો તેા અમારા પહેલવાનની ઝરદન જોઈ આક્રિન પોષારવા લાગ્યા હતા.

બન્ને પહેલવાનો એ વિશાળ મેદની મમજ હાજો એ રીને બદલ પર કિ મતી જગ્યા અને માથા પર જરીના માશાઓ બાંધી રોજ પર આવ્યા હતા. અમારા ફોમટચદે અમારા પહેલવાનને રજુમારમાં રહી પણ મજા રાખી ન હતી. બન્ને પહેલવાનોએ દાથ મેડાવ્યા

પછી ઝબ્બા દૂર કર્યા. પાધડીઓ વીંચમાં ફેંટી દીધી, અને પહેલવાનોની રીત પ્રમાણે એક બીજાને 'નમસ્તે' કરી કુસ્તીના ધવ ખેલવા લાગ્યા. હું અને ફોન્ટેનનાં માનતા હતા કે એ કુસ્તી વધુ વાર નહિ ચાલે, અમારો પહેલવાન સામા પહેલવાનને પગવારમાં પટકી નાખશે, અને પ્રેક્ષકામંત્રી ધણાખરા ટોંકુ પહેલવાનનું બલને બેધ અમારા મતને મળતા થતા હતા, પણ કુસ્તી ચરૂ થયા પછી અમે રોજ પર નજર કરી તો અમારો ટોંકુ પહેલવાન કે' વિચિત્ર રીતે વર્તતો હોય એમ અમને લાગ્યું. સામા પહેલવાન ચિતાની માફક વારંવાર અમારા પહેલવાન તરફ ધસી, તેની સામે કુસ્તીના નવા નવા ધાવ અજમાવતો હતો. અમારો પહેલવાન જાણે ઉંધમાંથી તાજેજ ઉડ્યો હોય, તેમ જારે પ્રમાદ અને ચિચિલતાથી પેલાની સામે લડી રહ્યો હતો, અને તે પણ લડવા કરતાં જાણે માત્ર બચાવજ કરતો હોય, તેમ લાગતું હતું.

રોજ પર જાણે કોઈ જારે લાથી અને ચિતાની કુસ્તી થતી હોય એવો દેખાવ થતો હતો. પાંકુ હરિ ટોંકુ તરફ ધસે, તેને કોઈ નવા કુસ્તીના ધાવથી જકડે, પટકવાનો પ્રયાસ કરે, અને ટોંકુ જાણે આ બધી રમતજ થતી હોય તેમ બીજકુલ જોશમાં આવ્યા વગર પેલાને દરેક ધાવ અજમાવવા દે, અને જાણે પોતે આટલા વખત સુધી કસરતચાળામાં જે બધી તાલીમ લીધી હતી, તે બધી પોતાની જગા બૂલીજ ગયો હોય તેમ લાગતું હતું.

ટોંકુ જેવા જબરદસ્ત પહેલવાનને રોજ પર આમ વિચિત્ર રીતે વર્તતો જોઈને અમારું પણ અકળાવા લાગ્યું અને કોઈ કોઈ તો એવી મજાકી કરવા લાગ્યા કે ટોંકુએ આ કુસ્તી માટે તેવાર મવા વધારે પડતી કસરત કરી હશે અને એ કસરત અને તાલીમ તીખા પડી તેના બલને તેજથી જે જરાજર માત્રીય થતું જોઈએ, તે થતું નહિ હોય, તેથીજ તેનું બલ અત્યારે અર્જુને વખતે જકડાઈ મથું

હશે, તેમજ ખાલી ચઢી ગઈ હશે, અથવા તો તેનું હૃદય નખળું પડી ગયું હશે. ફોગટચંદે બેચાર વખત કાનમાં કહ્યું કે “આપણે પહેલવાન નાણી જોઈને જાણે પડતો ન હોય એમ દેખાય છે ” તેણે અંદર રોજ પર જઈ ઢોંડુ પહેલવાનને કૈંક સૂચનાઓ આપી, લોકોને એ નવાઈ લાગી, કે ઢોંડુ પહેલવાન પાંડુ હરિને એક પગમાં ફગાવી દે એવો છે છતાં તે તેમ કરવાની તકલીફ કેમ લેતો નથી. જ્યારે રોજમાં જઈ આવ્યા પછી એ કુસ્તી જરા લંબાઈ તો ખરી પણ મને અજાણ્ય એ લાગતી હતી કે જે અમારા પહેલવાનનું બદન ખરેખર કેટલાક લોકો ધારતા હતા તેમ જકડાઈ ગયું હોય તો તે કેમ જમદી ચત નથી થતું.

ઢોંડુ અને પાંડુની કુસ્તી લગભગ પોણે કલાક ઉપર ચાલી. મને આખરે કાઈ મોઢું વડપણ વટોળીયાના સપાટાથી મૂળમાંથી ઉખડી જમીનદોસ્ત થઈ જાય, તેમ અમારો ઢોંડુ પહેલવાન ઓચિંતો જમીનદોસ્ત થયો અને ચતોપાટ થઈ ગયો. પાંડુ હરિની ટોળીવાળાઓએ ખુશાલીના અવાજોથી આખુ ઘિએટર મગવી મૂક્યું, પણ ઓડિંગ્સના મોટા ભાગપર ભારે નિરાશા થઈ અને કુસ્તી વિશે કોણુ હાથું” અને કોણુ છત્યું એ મત આપવા જે પાંચ પહેલવાનોની કમીટી ઓરચે-પ્લામાં બેઠી હતી, તે પણ ઢોંડુ ઓચિંતો ચત થઈ ગયો તે સમજી શક્યા નહિ, પણ રોજ પર જે પરિણામ આવ્યું હતું તે પ્રમાણે શ. ૧૦૦૦ ની યેડી પાંડુ હરિને આપવામાં આવી, અને તમાસખીનોની ધારણા કરતાં ઉચ્ચી રીતે હારી જવાથી ખમીયાણે પડી ચન થયા પછી અમારો ઢોંડુ પહેલવાન રોજ પરથી ચાલી ન ગયો, પણ પાંડુ હરિને પક્ષ મળ્યા પછી તેની નજીક જઈ, તેની સાથે હાથ મીજવી, તેને સાબાળી આપી. અમારા પહેલવાનની આવી ઉંચા પ્રશંસની ખાનદાની અને ઉદારતા જોઈ તમાસખીનો ખુશ થયા અને અને ઢોંડુને એ હાથે છતાં પણ તાણીએના અચજથી ચવારી લીરો.

માત્ર ફાગટચંદ ફડફડિયાનું મોઢું પોતાની યોજના ઉઠી વગવાથી લોટ ફાકવા જેવું થઈ ગયું હતું.

રાતે ઢોંડુ પહેલવાન, પાંડુ હરિ પહેલવાન, બીજા બે ચાર પહેલવાનો, હું અને ફાગટચંદ બોરીબંદર પરની એક હોટેલમાં જમતા હતા; ત્યાં વાતમાં વાત નીકળવાથી ડાયરામાંના એકે ટકાર કરી કે 'ઢોંડુ પહેલવાનનું શરીર જળરક્ત છે' પણ તેમાં ચપગતા નથી, જ્યારે પાંડુ હરિ ચીતા જેવો ચપગ છે, એટલેજ એ ઢોંડુને હરાવી શક્યો.' આ મેલું સાંભળી ઢોંડુ પહેલવાનનો હસ્તો ઝેરે ગંભીર થઈ ગયો. તેની આંખમાં સખ્તાર્થ આવી. પાંડુ હરિ ધ્વંસ કરતો હતો. તેના તરફ એ પગવાર જોઈ રહ્યો; પછી ખુરસી પરથી ઉભો થયો. અને પાંડુની ખુરસી પાછળ જઈ તેના જમણા હાથથી બોચીમાંથી પકડ્યો અને જેમ ઘોબી લુગડાની ગાંસડી ઉચકે તેમ તેને અધર ઉચક્યો. પાંડુ તો ઢોંડુનું આ વર્તન જોઈ મભરાઈ ગયો. તેને કાક લુદીમરી આંખે ઢોંડુ તરફ નજર કરી, ઢોંડુને પાછી કંઈ દયા આવી હોય તેમ લાગ્યું, તેણે હરીફ પહેલવાનને પાછો ખુરસી પર મૂકી દીધો, પાંડુ એવો ખસીવાણો પડી ગયો કે હોટેલમાંથી સીધો ઘેર ચાલ્યો ગયો, ઢોંડુ ધિએટરની કુસ્તી સંબંધમાં કેંક ખુલાસો કરવા જતો હતો, પણ પાંડુ આવી જવાથી, અને તેની આજીજીમરી નજરથી ઢોંડુ સામે જોવાથી, ઢોંડુનો ખુલાસો તેની પાસેજ રહ્યો.

એ બનાવને એક મહિનો વીતી ગયા પછી, એક દિવસે ફાગટચંદ કપાટાબંધ મારી દ્રોણમાં આવી અને ખજર આપી કે 'આપણો ઢોંડુ તે દિવસે કુસ્તીમાં કેમ હારી ગયો તેનો ભેદ હું જાણું છું.'

'શું ભેદ?' મેં પૂછ્યું.

"એજ કે આપણે પહેલવાન દિવસે ધનૌ દયાગ્રી છે, વગર પડેલા દયાગ્રી છે."

"કેમ શું બન્યું હતું."

“ તેની વાત એમ બની હતી રાજા ! કુસ્તી થયા પહેલાં યિએટરમાં પડદા પાછળ ઢોંકુ પહેલવાન અને પાંકુ હરિ બાણુ બાણુમાં બેઠા હતા; પાંકુ હરિના મોતીઆ આપણા પહેલવાનનું રાક્ષસી બદન જોઈ પહેલેથીજ મરી ગયા હતા, એવા માણસ જોડે પોતે કદી નહિ ફાવે, તે એ પહેલેથી સમજી ગયો હતો અને તેવી કુસ્તી રાજ થયા પહેલાં, તેને ઢોંકુના કાનપર પડી કાકણુદીથી કંઈ હતું કે ” મારી બાઇડી ઘેર બહુ મંદી છે, મરવાની અણીપર છે, તેને સારમાં સારી ડોક્ટરી સારવારની જરૂર છે, આજે રાતે મને હજાર રૂપિયા મળે તેમાંજ મારો ઉદ્ધાર છે, નહિ તો હું પાપમાલ ચર્ચ જઈશ. તમે તો આવા સેંકડો રૂપિયા સેંકડો વખત મેળવી શકશો.” પાંકુના આ કાલાવાલાથી આપણા ઢોંકુ પહેલવાનનું હૃદય પીગળી ગયું હતું. અને તેની અણી જોઈને પેલાને દરેક જાનના દાવ અજમાવા દીધા હતા અને પોતે માત્ર થોડોક ખચાવ કર્યો હતો, પોતે બીનચપળ રહેવા છતાં પેલો પોતાને પાડી શકતો નથી એ જોઈ તેને એક હજાર રૂપિયા ખટાવરા એક અટપટા દાવ વચ્ચે આપણા પહેલવાન ચતાપાટ ચર્ચ ગયા હતા, અને ઢોંકુમાં પાંકુ હરિ પણ પોતાની મરકરી કરે છે એ જોઈ ઢોંકુ ઉઘાયો હતો, પાંકુનું અભિમાન તોડવા તેને બોચીમાંથી અદર ઉચક્યો હતો પણ પેલાએ ફરીવાર કાકણુદીથી નજર નાખતાં ઢોંકુને દયા આવતાં તેને તેજે નીચે મૂકી દીધો હતો. ને રોજપરની વાનને તે ખુલાસો કરવા જતો હતો, તે વાન તેજે મનમાંજ દાખી દીધી હતી. આજે ધજે દહાડે ખરી વાત મેં તેને આડી અવગો વાતો કરી પડપૂજ કરી મેળવી હતી.

આ રીતે જોને બાઈ આવા દયાળુ પહેલવાન પાછળ પૈસા ખરચ્યા નહીંમા ગયા. ”

“ ત્યારે એ કંઈ: પડ્યો મૂક. ”

“ નહિ મારી પાસે હજી એક પ્લન છે. આપજી! પડેત-વાનને ઉરકરી કેઈની જોડે કુસ્તી લડાવો. ”

“પણ આવા માણસને તું ઉરકેરશે, પણ કેવી રીતે ? ઉરકેરણીનું ઈન્કસન પણ ઓછું આવે છે ?”

“નહિ મારી પાસે એક પ્લાન છેજી !”

“શું પ્લાન ?”

“તેની માથુક ભેડે કોઈ બીજા હરીફ પહેલવાનને ઉભો કરી પ્યાર કરવા મોકલવો; પણ તે પહેલાં તેની સાથે ઇનામની અને હરીફાઈની પહેલેથી મેચ જોઈવી દેવી. આ એકજ રસ્તો આપણા પહેલવાનને ગરમ કરવા માટે બસ છે.

ઉપલા બનાવ પછી ફોગટચંદ બીજે દિવસે મારે ઘેર આવ્યો, અને જાણે તેનો બાપ મરી ગયો હોય તેવું શોકિયું મોઢું કરી કલાકો સુધી આરામ ખુરસીમાં પડી રહ્યો. ફોગટચંદના બીજા સાહસોની મારફતે તેની પહેલવાન કંપનીનું સાદસ નિર્ણય ગયું હતું. ઠોડું પહેલવાન ઉપર તેણે રાખેલી આસા આગલી રાતે નિશાણમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી, અને ઠોડું પહેલવાન જેવા જ બરહસ્ત પહેલવાનને શોધી કાઢ્યા છતાં અને તેણે એક બાહોશ મસ્ત બનાવવાને તાલીમ આપવા માટે અઠવાડિયાં તો શું પણ મહિનાઓ સુધી બીચારા ફોગટચંદને તકલીફ વેડી હતી, તે ધુળધાણી થઈ ગઈ હતી. તેને મોટી રજા તમા ઉનારવા કરતાં ઠોડું પહેલવાન બેનવાડી અને ખેડાઉસ આગળના સિનેમા થિએટરોમાં જે અમંગળના જેસો કરી બતાવતો તેમાં ફોગટચંદને સારી આવક થતી હતી, તેનું અને ફોગટચંદનું વીર્યાખર્ચ, ઓરડીના ભાડાનું ખર્ચ, ઘોળીનું ખર્ચ, આ પાળી દાનમન વિગેરેનું ખર્ચ નીકળતું હતું. ઉપરાંત દર અઠવાડિયે ૧૭ વીસ રૂપીઆ જમવા પામવા દેતા. પણ ચિત્તાઈ થિએટરમાં પહેલવાન પડી હરિ સાથે એક દાનરો સુખી લેવાની સાલચે ઠોડું પહેલવાનના પ્રચારકાઈ માટે ફોગટચંદને જે આજે મીંચીને ખર્ચ થયું : તેમાં તેની આગવી દોષો બસોની જે બચત રહી હતી

તે પણ તથાઈ ગઈ હતી, અને બદલામાં જાપાની જાહેરાતના પૈસાનું કરજ એંસી, સો રૂપિયાનું માથે ઉભું હતું.

મને એક બાબુચી ફોગટચંદની દયા આવતી હતી, અને ખીજ તરફથી હસતું પણ આવતું હતું.

ફોગટચંદે ઉડા નિસાસો નાખ્યો, અને “ નસીજ કૂટેકું ” એમ ખેલી પોતાના કપાળ પર બેગલુ વખત ટોકારા માર્યા.

“ હું તેનો એ અભિનય જોઈ રહ્યો. આગલી સતના બનાવનું સિંદાવસોકન કરતાં મને પણ સાચું કે ખરેખર ફોગટચંદની સ્થિતિ દયા ખાવા જેવો તો હતી. ઢોંક પહેલવાનના સારાસી બદલ આગળ સામે પહેલવાન કે વિસાતમાં ન્હાતો. ઢોંકની તૈયારી પણ સારામાં સારી હતી અને ચિત્રાજી ધિએટરના ઓડિઅન્સના નેતું ટકા નેટસો વર્ગ એમજ માનતો હતો કે એ કુસ્તીમાં ઢોંક પહેલવાનજ છતરી, પણ હૈવે જાણે ફોગટચંદની મરકરીજ કરવા તેના નાક આગળ એક દળર રૂપિયાની નોટ દલાવી અને છીનવી લીધી.

“ તારો પહેલવાન અણલ વગરનો છે. એ સાદમ નું માંડી વાળ ” મેં ફોગટચંદની દયા ખાતાં કહ્યું.

ફોગટચંદ નિસાસા ખાવામાંથી પરચાંબો હતો, નેત્રે જરા ઉઠેરાઈ જઈ કહ્યું “ નહિ રાગ ! તું સમજતો નથી. એ માખુસ સીપો ચાલે તો કમાણ કામ કરી જનાવે, અને પતિયાગાના જામે તિરાવ આખા દિવસનામાં એવો ફાઈ મદલ નથી કે જે માગ ઢોંક પહેલવાનની સામે ઉભો રહી શકે.

“ પણ તારો એ પહેલવાન જેને જાણે નેના ટાંટિયા પર ઉભો નહિ રહેવા માંડતો દોષ ત્યાં તું શું કરીય ? મર્ડરનનો જનાવ ખૂબી મરો ? ”

“હા એજ મોટી મ્હોંકાણુ છે રાજા !” ફોગટચંદ કહ્યું અને ઉમેયું કે, “વાત એમ છે કે ટોંડુ અસાધારણ જોરાવર છે, પણ તેનું દિલ બહુ જ દયાળુ છે. કદરત કંઈક કંઈક નખરાં કરે છે. પહેલવાનો, મુક્કાબાજો, અને ચમશેર બહાદુરનાં દિલ તો વાઘ જેવાં કુર અને પત્થર જેવાં કઠણુ હોવાં જોઈએ. જ્યારે આ મારા પહેલવાનનું દિલ ફક્ત જેવું કામળ અને મરકા જેવું નરમ છે.”

“માટેજ હું કહું છું કે એ મરકા સાથે કામ પાડવાનું મોટી વાજ.”

“નહિ નહિ, ! એમ કદી નહિ બની શકે ?” ફોગટચંદ બોલ્યા ‘તું મારો સ્વભાવ તો જાણે છે કે જ્યાં સુધી એક કામનો હું પુરે-પુરો હોઉં છતાં સુધી એને હું પડતું મૂકતો નથી, ખરી વાત એ છે કે આ માથુસને ઉરકેરવાની જરૂર છે. જો ટોંડુ પહેલવાનનું લોહી ગરમ થાય, તે ઉરકેરાય, તે ગુસ્સે થાય, ખીગવાય, તો તેની સામે મૂકેલા ગમે તેવા પહાડી જળરસ્ત દરીાને તે જમીનદોસ્ત કરી શકે છે, હું તો રાજા ! આગળ વધીને એટલે સુધી કહું છું કે ગુસ્સે થયેલા ટોંડુ આગળ વિકરાળ વાઘને મૂકવામાં આવે તો તેને પણ એ જળરસ્ત મૂકી મારી તેના હાંત તોડી પાડે.”

“પણ તેને ગરમ કેમ કરવો ?” એ કહ્યું. “એ કંઈ પાળીનું તપેયું જોખું છે કે સમડી કે બડી પર મૂકીએ ?”

“જોડીપર મારામારી કરતાં એ મારી સમી અગિ નેપું હતું કે ટોંડુએ એકલે હાથે ત્યાં આગળ આવેલી એક દોરેત્રમાંથી માર નખવળી, છ પગલ. એ બે લેવાએને બે ચીમાંથી પકડી ફેંકી દીધા હતા. પણ એ પહેલાં એક નખવળીએ તેના ખજાપાને બોલી દીધું :
“કે કહ્યું.”

કેળાંવાળી અને બીજી વાર્તા.

“ તો આગલી રાતે તે થિએટરમાં તેને અંદર બોલાવી તેની બોચીપર ટાંકણી બોંટી હતે તો જરૂર એ જીતતે. ”

“ હવે મસ્કરીની વાત જવા દે; હું તને અગાઉ જણાવી ગયો કે તેને ઉરકરવાનો રસ્તો તેની પેલી માથુક સાથે કાંઈ બીજા પહેલવાનને પ્યાર કરાવવાનો છે. ”

“ પણ એ કેમ બની શકે ? ” મેં શંકા બતાવી “ આવા રોઠોડી મરદની માથુક જોડે પ્યાર કરવાની હિંમત કયો મૂખો પહેલવાન કરે ? મુખર્ષના પહેલવાનો અને ઉસ્તાદો જે ટોંકુને ઓગળે છે તે તો આ વાતમાં કદી અપસાવે નહિ. ”

“ એ બધી વાતનો મેં આગળથી વિચાર કરી રાખ્યો રાખી રહ્યાં મારે એ મારો અખબરો પાર પાડવા માટે થોડા વખત માટે તારી પાસે પેસાની મદદ લેવી જોઈશે. ”

પેસાની મદદની વાત આવતાં હું જરા કંઠામાર થઈ ગયો અને એ મદદ કાંઈ બીજા પાસેથી લે એમ મનમાં ઈચ્છવા લાગ્યો. અને મારી સલામતી ખાતર તો એ વાર્તાસાપ ત્યાંજ અને તેજ પગે અટકાવી નાખવાની મને જરૂર જણાઈ, પણ ચિચાજી થિએટરનાં આવો રકાસ થયા પછી ફોનમદયંદનો બીજો પ્લાન શું હશે એ જણવાની કુતુહલરસિ નાદિ અટકાવી શકાયી મેં તેને પૂછ્યું. “ તારો નવો પ્લાન શું છે દીકરા ? ”

“ જે મેં કલકત્તા અને પંબનના પેપરોમાં ટોંક પહેલવાન સામે ઉતરનાર પહેલવાનને ૨૦૦૦ નું ઈનામ આપવાની જાહેરાત કરાવી છે, અને પંબનના એક ધીબ પહેલવાનના મેનેજર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો છે. અને હેલનમીંગ એ પહેલવાનનું નામ છે. તે એ હરીફમાં ઉતરવા નેવર થયો છે. ટિકિટના પૈસા અને જે મેનેજરો સરખે જાને વેંચી લઈએ અને દરેક પહેલવાનનરસીએક

એક હજારની રકમ મુકવામાં આવે અને જે છતે તે ૨૦૦૦ લઈ
ન્યા એવી મેં ગોઠવણ કરી છે. ”

૧૦૦૦ ની વાત સાંભળી હું આભો જની ગયો, પણ ત્યાં તે
ફાગટચંદે ખુલાસો કર્યો કે “મારે તારી પાસેથી એ શરતમાં મુક-
વાના ૧૦૦૦ રૂપિયા નથી જોઈતા. એ માટે તો નાટક સિનેમાની
લાઈનના મેં એક ગૃહસ્થ શોધી કાઢ્યા છે, જે ટિકિટો વેચવાને
કોન્ટ્રેક્ટ વગેરે તેને આપવામાં આવે તો તેટલી રકમ તે ધીરજ
તૈયાર છે. ઉપરાંત એ માણસનાં થોડાં ચિએટરો છે, તેની અંદર આ
કુસ્તી થાય તે પહેલાં આપણા પહેલવાને થોડા અંગબળના પ્રયોગો
કરી બતાવવાના છે, માટે તારી પાસેથી તો અત્યારે સો રૂપિયા જોઈએ
છે, જેથી હું લાહોર જઈ એ શીખ પહેલવાનના મેનેજરને મળી
બધી ગોઠવણ પાકે પાચે કરું. મેં ખજાર દાદી છે એ ઉપરથી એ
શીખ પહેલવાન પણ આપણા પહેલવાન જેવો જખરદસ્ત અંગવાળો,
લાંબા વાળ અને લાંબી દાઢીવાળો, ધણો દેખાવડો છે. ”

“મારે સો રૂપિયાની સમજ કરી આપવામાં કેં વધી નથી ”
મેં કહ્યું “પણ તારો પ્લાન, તારી યોજના શું છે ? તે હજુ તે
મને કહી નથી ? ”

“જોને ! પેલા પહેલવાન અને તેના મેનેજરને મુનર્ધમાં
લાવવા, તેમની છાપામાં ખૂનખૂન જાહેરાત કરવી. ૨૦૦૦ રૂપિયા
પરખારાજ ઉભા કરવા. ટિકિટોના પ્લાનો બનાઈ ગયા છે. એવી
બોલી જુમે મારી કુસ્તીને દહાડે આપણા કોન્ટ્રાક્ટરને બતાવવા,
ટિકિટોના આવો વધારી મૂકવા એટલે એ પહેલવાનોની કુસ્તી જોવામાં
લોકોને મળ પડે માટે સ્ટેજ પર કુસ્તીને દિવસે અંગબળના જુગ
બેસો, ઈસ્ટીલ ડેન્સ અને પંજાબની પરિશુરન નાટનીનોના નાચ
કરાવવા અને ખંચાણ એવું કરવું કે રાત્ર આખી મુનર્ધ ઉત્તરી પડે
અને મુનર્ધના લોકોએ કહી નહિ જોએ તો દેખાડવાનો અખતરો કરવો,

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો.

પહેલવાન ભાયાઓની કુસ્તી તો ઘણાં જોઈ હશે પણ આપણે સ્ટેજ પર રોડોડી ઝેરાંઓની કુસ્તી લડાવવી. "

"ઝેરીઓની કુસ્તી ?" મારાથી અભયબીમાં જૂમ મરાઈગઈ.

"એમાં નવાઈ શાનો પામે છે." ફોગટચદે કહ્યું. "ઈંગ્લેંડમાં ઝેરાં ક્રીકેટ, ટેનીસ વિગેરે રમે છે. ક્રાઈ ક્રાઈ વખત પુટબોલની મેચમાં પણ ઉતરે છે તો આપણા ઝેરાંઓ શા માટે સ્ટેજ પર ઉતરી કુસ્તી ન રમી શકે ?"

"અરે સુરતની તારી પુંક મારતા ઉડી જાય તેવી તારી ચંચળા, મણિ, હીરા, અને ધનકુંવર, સુમતિ, સરલાઓ સ્ટેજ પર કુસ્તી રમશે કે ? ફોગટચંદ ખાંડ નહિ ખા ખાંડ ? આ વાત જાહેર કરશે તો લોકો તને બેવકુફ ગણી મૂકશે એટલુંજ નહિ, પણ તારા નમાસામાં ગંડેરીઓ ફેંકાશે."

"એવાં ઝેરાં તું લાવશે ક્યાંથી ?"

"આપણી વાણિયજો, ખાદ્યબીઓ, લુહાબીઓની વાત નથી કરતો, ફોગટચદે કહ્યું, "મારી વાત સંભળ્યા પહેલાં વચમાં બડ-બડ શાનો કરે છે ? હું સ્ટેજ પર લાવવા માટે મુંબઈની માણજો, ધોખજો, ગોલજો, અને એવી કામદાર અને ખડતલ જાતનાં શોખજોગ કરી રહ્યો છું. માણજો જાહેરમાં લડી શકે કે નહિ ? યાદ છે તને તે દિવસે, માંડેરાડ પર તેં પેટી માણજીની મરકરી કરી હતી અને આપણે બેને નાસતું પડ્યું હતું."

ફોગટચંદનો એ નવો ધપકો સંભળી હું મૂંઝો થઈ ગયો. અને માગી ખાતી થઈ કે જાહેરમાં લડી શકે અને જાયમનાય કરી શકે એવાં ક્રાઈ પણ ઝેરાં હોય, તે ને ફોગટચદે પમંદ ક્યાં તેજ છે.

રોજનમિંદ તેના મેનેજર માથે મૂળખ આવી હતી અને ફોગટચદે તેને જામ માન અટકાવતે કાદડ મંદિત આગમ આપેલી

એક લોજમાં ઉતાર્યો અને અમારા પહેલવાન ઢેંડું અને દોલત-સિંહના ફેટા પડાવી મુંબઈ અને જહારગામના એક એક પત્રમાં જાણ્યા, આગલા અનુભવથી ફોગટચંદ આ વખતે રીડો મથેલો હોવાથી અને આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે લોકોને આકર્ષવા તેણે તે જાતનું વેરાઈટી પ્રોગ્રામ તૈયાર કર્યું હતું તેની મજબૂતી કરી તેને ધિયેટરનો પ્લાન પબ્લીક માટે આગળથી ખુલ્લો રાખ્યો હતો અને ટિકિટોના ભાવ પણ સારી પેઠે રાખ્યા હતા. ચોરચેરના દશ દશ રૂપિયા અને બાકીના સાત, પાંચ, ત્રણ, બે, એક એક ભાવે રાખ્યા હતા. અને ઘેરામાં માછલો તરફથી કુસ્તી લડાવવાની હતી એ જાહેરાતથી ટિકિટો ચપોચપ ઉપડવા માંડી હતી અને ખેલને ફિવસે ધિયેટરમાં એક પણ ખુરશી ખાલી નહિ રહે એવા વિશ્વાસ ફોગટચંદને પહેલેથી આવ્યો હતો.

ફોગટચંદે સૌથી પહેલું કામ પંજાબના પહેલવાન દોલતસિંહ સાથે દોસ્તી પાડવાનું કર્યું. રોજ સાંજે ફોગટચંદ તેને ટેફીમાંનાખી મુંબઈમાં આવેલાં હવા ખાવાના સ્થળોએ લઈ જતો અને તેને જુદી જુદી હોટલોમાં લઈ જઈ ભાત ભાતનાં મિષ્ટાનો ખવરાવી તેને ઘણા થોડા વખતમાં દોલતસિંહનું જીવન જીતી લીધું હતું, અને તે એટલી દલ મુખી એ કુસ્તિમાં, સરતમાં દોલતસિંહ એક દળરને બદલે બે દળર મુકવા તૈયાર થયો હતો.

બીજા દાય ઉપર મિત્ર ચંમેલી ઢેંડું પહેલવાનના ગામની ધાન્તા દુધવાળીને દાયમાં લેવાનો અમે ઠરાવ કર્યો. ફોગટચંદનો વિચાર તો ચંમેલીને સીધી દોલતસિંહ પામે લઈ જાવવાનો હતો, પણ સ્ટુડિયો પર તપાસ કરતાં ખબર પડી કે એ જાળીની એકટ્રેસ બદલે કંઈ સ્વભાવની હતી અને અજાણ્યા માણસોને એકદમ દાદ આપે તેની ન હતી.

ફોગટચંદે એ ચંમેલી સાથે ઢેંડું પહેલવાનનું નામ લખીને આગળજી પાડી અને એક વખત એ એકટ્રેસને મળી આવ્યા પછી

કેળાંવાળીને મને કાનમાં કહ્યું હતું કે મિત્ર ચંમેલીને હજી પણ ટોંડ પહેલવાન પ્રત્યે મમતાની લાગણી છે.

કેળાંવાળી અને મિત્ર ચંમેલીના વચ્ચે પ્રેમ કરવામાં આવે તોજી અમારો ટોંડ પહેલવાન ઉરફરાય અને મેચમાં જીતે; પણ ચંમેલીને એ વાત કરવી કેમ? એક રાત્રે અમે મિત્ર ચંમેલીને પાસવા બંદર ફરવા લઈ ગયા અને ત્યાં બહુજી ખુબીથી ટોંડ પહેલવાનને તે ફેવી રીતે મદદ આપી શકે તે વાત હેઠી; પહેલાં તો કેળાંવાળી જરા ઉનાવળમાં બાંધી નાખવાથી મિત્ર ચંમેલી અમને હેઠીને ચાલી જવાની તૈયારીમાં હતી ત્યાં મેં કહ્યું ટોંડ પહેલવાનની અસાધારણ બદાદરી, શક્તિ પણ તેનો અત્યંત દયાળુ સ્વભાવ એ બધી વિગતો એક પછી એક રજુ કરી. પહેલવાન જો ઉરફરાય તોજી એ ફેવી હતી શકે એ વાત મિત્ર ચંમેલીના મગજમાં દસાવી અને અમારી ખાતર, મેં પણ ટોંડ પહેલવાનને જીતાડવા ખાતર તેજે પંચબના પહેલવાન કોલતમિંદ જોડે અમસ્તા પ્યારનું અભિનય કરવું તે ચુકના અમે કરી. મિત્ર ચંમેલીને એ વાત મ્પટ જાણવી લીધી હતી કે તેજે હર્ષ ખરેખરો પ્રેમ કેળાંવાળી ઉપર કરવાનો ન હતો પણ માત્ર ઉપર ઉપરથી કેળાંવાળી કરવાનો હતો.

ચોનાના અનુભવથી ટોંડ પહેલવાનને નામના અને નાખી બને મજા એમ છે. તે જોઈ ચંમેલીએ એ અભિનય કરવાનું માથે લીધું. અને એક મુલ સાધકિએ ચંમેલીનો કેળાંવાળી જોડે મેચાપ કરાવી આપેલો અને એ પંચબની પહેલવાન તો ચંમેલીને જોનાજી તેનાજો એકદમ આશ્ચર્ય થયો. એ બંનેના જવાબ મગજનું અભિનયના કેળાંવાળી કેળાંવાળી કેળાંવાળી લીધા અને જોનાજી બંને અમસ્તા રિવને રજીજી પારથી એ કેળાંવાળી પહેલવાન ઉપર નેકલી આપેલો અને તેને જા ઉરફરાય મારે નેકલી મ મુક જોડે કેળાંવાળી કરી જોડે છે તે જાણી વેળાં જાણી એક નવ મે ચિત્રી પણ ખાંડી

કુસ્તી જે દિવસે થવાની હતી તે દિવસે સવારે ફોગટચંદ મારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે એ લારે જેલમાં હતો અને બોલ્યો હતો કે "રાત્રી આજે ખેડા પાર; પેલા ફોટા આપણા પહેલવાનને આજે સવારેજ મળી ગયા હશે અને એ આજે એટલો બધો ગરમ થશે કે તે રોજ પર એ પેલા પંજળી પહેલવાનનો ખીમોજ કરી નાખવાનો. કુસ્તીની બાબતમાં એ હજાર રૂપિયા તો હાથમાં આવી ગયાજ સમજ રાત્રી અને ઉપરાંત મેં બધો દિસાજ ગણી દાઢ્યો છે. ધિએટરમાં ટિકિટ વેચાશે; તેના લગભગ સાડાત્રણ હજાર રૂપિયા આવશે. એટલે આ એકજ કુસ્તીમાં અત્યારસુધીનું બધું ખર્ચ નીકળી જવાનું રાત્રી અને કુસ્તી છૂટ્યા પછી હું આપણા ઢોંડ પહેલવાનને ગામે ગામે ફેરવીશ અને ફરેક ઢોકાણે ધનામો જાહેર કરી લાખો રૂપિયા અને પેદારશું."

"પણ તારો પહેલવાન કદાચ કુસ્તી ન લડ્યો તો?" મેં શંકા બતાવતાં ફોગટચંદનો મિત્તજ જવાબામુખીની માફક ફાટ્યો તે બોલ્યો કે "ફરેક સારા કામ વખતે આવી રીતે અપશુકન કરી મરે છે. નહિં શું લડે તેને એવો ગરમ કરી મૂક્યો છે કે આ એક પહેલવાન તો શું પણ પચાસ પંજળી પહેલવાનો આવે તો એ ફરેકને ફૂસ કરી નાખે."

"નહિ, હું તો એમ બોલું છું કે વધુ સારી રીતે ઠીકાઠીક થાય તો સારું." પણ હું વધુ બોલું તે પહેલાં 'હું તો એવો અપશુકની-નાજો રહ્યો' એમ બહુજી ફોગટચંદ મારી પાસેથી ચાલી ગયા.

શિવાજી ધિએટરમાં પાછલા પંદારના સાડા ત્રણ વાગે એ જંગી જગદગસ્ત કુસ્તી થવાની હતી. ત્રણ વાગ્યા એટલે એ ગિરમી દો તેમ જારી દું એકત્રોજ દાદર જતા નીકળ્યો. ફોગટચંદ પોતાના ફગદુપ બેગમાંથી ગ્રીચામ એનું આકર્ષક ગોદનું હતું કે એને માનું અને ફગદગ થતું હતું. મને ટ્રામમાં જતાં મોડું થતાં સમજા પોજાવારને ટંકારે શિવાજી ધિએટર આગળ પંદેરમો, ત્યાં જો સીન જોયો એ જોઈ દું દેખનાઈ ગયો; હજારો માણસ

મેદની ત્યાં જમા થઈ હતી, લોકોનું ટોળું ઉરકસાઈ મથું હતું, ધિએ-
ટરના બારી બારણા ખુરસીઓનો લોકોના ટોળાએ ખુદો કરી નાખ્યો
હતો, ટોળાએ જખરદસ્ત ફુલ્લડ મથાવ્યું હતું અને સાંબળવા
પ્રમાણે ધિએટરની ટિકીટ ઓપીસમાં બેસનાર માણસ બેઠની આવક
ઉચાપત કરી વંજે માખી ગયો હતો અને રોજ પર જે માછળોને
ઉતારવામાં આવવાની હતી તેમને પૈસા નહિ મળવાથી રોજના
હમ્પાઉન્ડમાંજ એ માછળાએ ફોમટચંદને એવો તો પીસી નાખ્યો
હતો કે તેને સીધો રોટ્ટરમાં નાખી ટોસ્પિટલમાં લઈ જવો પડ્યો હતો.

અમારા ટોડુ પહેલવાનનું શું થયું એ વિશે ખજર કાઢતાં લોકોના
ટોળામાંના માણસોએ જોએએ એ સીન નજરો નજર જોયો હતો
તેમણે જણાવ્યું કે પંજાબી પહેલવાન મોટરમાં પોતાના મેનેજર સાથે
આવી પહોંચતાં ટોડુ પહેલવાને મોટર પર ધસી જઈ પૈસા પંજાબી
પહેલવાનને બોચીમાંથી પકડી બહાર રસ્તા પર ખેંચી કાઢ્યો હતો
અને ફના કાયાળાને જેમ પછાડે તેમ બે ત્રણ વખત રસ્તા પર એવો
ઝીક્યો હતો અને એવો શુંદી નાખ્યો હતો કે ફોલનમિંદ ત્યનિ
લાંજ બેભાન થઈ ગયો હતો અને એ પંજાબીની મદદે બીજા
પંજાબી આવી પહોંચતાં ટોડુ પહેલવાને એકલા હાથે ચાલીસ
પંજાબીઓને બોચીમાંથી પકડી જત્રે કુતરાં હોય તેમ ફાવી દીધાં
હતાં, આખરે પોલીસ ટોડુ પહેલવાનને પોલિસ ચોપીમાં લઈ ગઈ
હતી અને પંજાબી પહેલવાનને સીધા ટોસ્પિટલમાં મોકલવો પડ્યો હતો.

આજના બેઠમાં બે મુખ્ય પહેલવાનોએ તો ધિએટર બહારજ
કૂતી પુરી કરી નાખી, એ જોઈ લોકો ટિકિટના પૈસા પાડા માત્ર
ધિએટર પર ધસી ગયા હતા, જે તકનો લાભ લઈ ધિએટરનો
ઢેથીપર નેટલા પૈસા હાથમાં આવ્યા તેટલા લઈ ઉપર જખાનું તેમ
જુ થઈ ગયો હતો, અને લોકો ફોમટચંદને જાણ દેતા ધિએટરમાં
પ્રમી ગયા હતા અને જાંચ ફોડ કરી નાખી હતી; આ રીતે ફોમટ-
ચંદના એ નરા મૂલ્યનો પણ તેમનું નમીન બે ડમ્પાં અમગ
દેવાથી કશું બંન આવ્યો હતો.

પ્રમુખ

પ્રમુખો, અધ્યક્ષો, સભાપતિઓ, સરનશીનો વિશે કંઈક વિચાર કરીએ. એક બીજા પત્રમાં થોડા દિવસ પહેલાં અનેક જાતના વકતાઓ સંબંધીમાં હું લખી ગયો છું. આજે પ્રમુખ મહાશયોને ઉચ્ચકવાને મારો વિચાર છે.

પ્રમુખ એટલે ?-કોઈ જગ્યાએ કે જાતની કમિટી અથવા તે કોઈ એસોસિએશનની વાર્ષિક ચૂંટણી વખતે રીતસર અને કાયદેસર રીતે તે કમીટી કે મંડળના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ માટે આજે આપણે વિચાર કરતા નથી, પણ સભાઓ, મિજલસો, મેળાવડાઓ અને પાર્ટીઓમાં વ્યવસ્થા જાળવવા માટે એક વ્યક્તિને માત્ર આપી મોટી ખુરસી પર બેસાડવામાં આવે છે, અને જેને પ્રસંગ અને જે કોમની ધર્મની સભા હોય તે પ્રમાણે પ્રમુખ, સરનશીન, સભાપતિ કે અધ્યક્ષ નામ આપવામાં આવે છે, તે વિશે લખવા માગુ છું.

x

x

x

એક જ જાતના શબ્દો:—પ્રધાનપદ સ્થિત સમનારાયણ પાસે એક સમયે લખી ગયા છે કે: "આપણે મને તેટલા આગળ

દેશાંવાળી અને ખીજ વાતો.

વધીએ, ગમે તેટલી પ્રગતિ કરીએ પણ પ્રજાસિક્ષા પ્રમાણે જે સામાન્યતઃ આપણને દેવ પડી હોય તે છોડી શકતા નથી. ” આપણી આભુઆભુના બીજા વ્યવહારમાં જોઈશું તો જાણીશો કે આપણા હંમેશના વ્યવહારમાં માણસો એકજ રીતે વ્યાખ્યા જાય છે. સવારના પહોરમાં ચિત્રકવચાડીમાં રહેતા ભયુભાઈ જે રીતે મોટી હવેલીએ ઉધાડે પગે દર્શન કરવા જાય, તેજ પ્રમાણે વર્ષો સુધી જયા કરે છે. રહવાના ચોક્કસ સમયે બૂલેશ્વરની એ મેડીઓમાંથી મલીઓમાં વર્ષો સુધી એ ભયુભાઈ જેવા ને તેવા ગિલાડીની માફક દોડતા અને મોટેથી “જે” બોલતા દેખાય તેમાંજ યુવાની વીતી જાય, માયા પરના બાલ અને મૂંઝા પાકી જઈ ધોળી ઘર્ષ જાય, છતાં એ ભયુભાઈ તો એના જોજ રહે. આવીજ રીતે જ્યારે સભાઓ ભરવામાં આવે ત્યારે સેંકડે પંચોતેર ટકા પ્રમુખો એકને એક ફેસનથી પ્રમુખસ્થાન લે, અને એ સ્થાન પર આરદ થતાં એકજ પ્રકારના—સેંકડો બધે દાગરો પ્રમુખો બોલી ગયા હોય એ શબ્દો બોલે.

દાખલા તરીકે સભા મળી હોય. કોઈ માણસ ઉભો ઘર્ષ સભામાં દાગર રદી હોય એવી ચોક્કસ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિની પ્રમુખ તરીકે નીમવાની સૂચના કરે. દાગર રહેલા લોકો કદાચ એને શામજી બામજી જીદાચોર ન સમજે માટે પ્રમુખ શાળા મુપ્રસિદ્ધ લાયક અને સદૃશ્ય છે તેનું ખ્યાન કરે. જનતામાં, સમાજમાં તેનું સ્થાન કેનું ઉચ્ચ છે તેના ખ્યાલ આપે; એ સાથે સાથે વિદ્વાન પણ છે તેની ખાતરી આપે.

પાંડી જોઈએ: કદાચ દીપીપોન્ની કે દગરી દરખાસ્ત મળી જાય અને તે કદાચ ઉડી જાય એ બધી બીજા કોઈ બધા ઉભા ઘર્ષ ને રીનસર ટોકા આપે, અને ત્રીજા બોર્ષ વધુ ટોકા આપે, અને પાંડી તાળાઓના અચાજ વચ્ચે પ્રમુખ મહાશય પ્રમુખ માટે મનાયી જુડી રાખેલી ખુરશી પર બારેખમ મ્હોં કરી બેઠે છે.

રેખેતાના શબ્દો:—પ્રમુખસ્થાન લીધા પછી આવા એક જ ચીજે ચાલનાર પ્રમુખો સૌથી પ્રથમ તો પ્રમુખ માટે તૈયાર રાખેલી ખુરશી પર બેસી જાય. તાળીઓ પડે ત્યારે ફેટલાક માથું નમાવી તેનો સ્વીકાર કરે, કોઈ ચરમાળ પ્રમુખ ડોકી નાળાએરની માફક ટાઈ રાખે; પછી ઉભા થઈ બોલે કે “સન્નારીઓ અને સદગૃહસ્થો, આજે મને બહુ મોટું માન આપ્યું છે. જે માનને લાયક હું નથી. જ્યારે તમે મારા પર એ ફરજ નાખીજ છે ત્યારે તમારા સહકારથી હું એ ફરજ માથે ચઢાવું છું.”

ઉપર હું જણાવી ગયો તેમ સેંકડે ચોણોસો માણસો પ્રમુખસ્થાન લેતા ચાલતા આવેલા ચીજે ચાલી ઉપર પ્રમાણે બેસે છે. બહારમાં એક કોન્ટ્રીસમાં પ્રમુખ નીમાતા એક મહાચપ્પી બૂધમાં બેલી જવાયું હશે કે “ગૃહસ્થો હું નાલાયક છું” લોકોએ હસવા માંડ્યું ત્યારે એમણે ફેરવી તોળ્યું હતું. અસંખ્ય, આમાં અપવાદો આવે છે. પ્રણાલિકાનો ભંગ કરનારા અને આ રીત છોડી નવી રીતથી ચરખાત કરનારા પ્રમુખ પણ આવે છે. એક મુસ્લીમ કાવ્ય સંમેલનના પુરાન પ્રમુખે પ્રમુખસ્થાન લેતાં, તડને ફડ જણાવી દીધું હતું કે મારી લાયકાત તમે જાણતા હો. ત્યારેજ તમે મુનર્ધવી મને અહીં મુખી બોલાવ્યો. હવે એ લાયકાત હું પુરવાર કરી આપીશ. આ વિષય પર મેં ફેટલોક વિચાર કર્યો છે, મારે તમને ફેટલીક સૂચનાઓ કરવાની છે, ફેટલીક સલાહ આપવાની છે, એ કાર્ય હવે હું હાથમાં લઉં છું.” આમ નીડરપણે કરી પળ બોરો દંભ, રોગ કે બનાવડી નમતા બનાવવાની પર્વાદ કર્યા વગર તેમણે પોતાનું બાળ્ય યાદ કર્યું હતું.

x

x

x

ભારેખમ મોકલું: મને એ વાત નથી સ્વમનની કે એક બચ્ચન પ્રમુખસ્થાન આપવામાં આવે કે ગુરુનેજ તે કેમ બારેખમ ડામું કર નાંખવા છો. કરમાંથી પરજુલ જતી વખતે જેમ જંબીર ડામું કર

ધોડાપર ચડે છે, તેમ કેટલાક પ્રમુખો માટે દરખાસ્ત મુકાય અને તેને રીતસર એક બે અને ત્રણ ટેકા અપાયા પછી ગંભીર-સીરીઅસ ડાયુ' કરી કેમ પ્રમુખસ્થાન લેતા દર્શો ? પોતે પ્રમુખ નીમાયા છે એ વાત જાણતાં કેટલાકા જોએ એ સમયની પહેલાં ગમે તેમ દસતા હોય કે ધાંટા પાડી વાત કરતા હોય તે એકદમ મોદાને દાળી બંધ કરી દે છે. પાંધડી ડગલો અને જેસ સમા કરી પ્રમુખની ખુરશી આગળ જાય અને પછી કાણુ જાણે આખી પૃથ્વીનો ભાર કાંઈએ તેમને માથે મૂકી દીધો હોય તેમ દીવેલ પીધેલા જેતું ડાયુ' કરી પ્રમુખસ્થાને બિરાજે, દસતા દસતા કે સાધારણ કુદરતી રીતે શું પ્રમુખસ્થાન નહિ લઈ શકાતું હોય ? નહિ એ નથી જાની શકતું. હું પણ બે ત્રણ સભામાં પ્રમુખ બન્યો છું. અહિંયા માનસચાઅનો એક સિદ્ધાંત ભાગ લગાવે છે. જે માણસ પ્રમુખ થાય તેને કુદરતી લાગે છે કે અહીં દાગર થએલાઓમાં સૌથી લાયક, સૌથી ડાલો અને સૌથી શાખો વિદ્વાન મને જણવામાં આવ્યો છે; તો મારે હવે એવા દેખાવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, સાર્ષકાલોજ્ઞના આ સિદ્ધાંતને લીધે મોટા ભાગના પ્રમુખો પ્રમુખસ્થાન લેતાં ભારેખમ મુખમુદાવાળા જાની જાય છે.

x

x

x

ધાંધલીઆ:—કેટલાક પ્રમુખો જકૂ ધાંધલીઆ આવે છે. પ્રમુખ તરીકે પોતાની ચૂંટણી થાય કે પ્રમુખની ખુરશીપર જગ્યા લેનાં ભારે ધમાકા કરી મુકે છે. સભા બોલાવનાર સેક્રેટરીને બોલાવે છે. ચરમા સાફ કરી કપાળ અને નાકપર ગ્રેડાવે છે. સભાની ચારે બાજુ ઉભા થઈ નજર નાંખે છે. સભાનું પ્રેમામ વાંચી વાંચનારો કેળુ કેળુ છે એ જાણી તેમની દિશામાં ડાકી ફરવે છે. પોને કાચગ, કાદી અને ખડીએ મંગાવી નાંચ લખવા મંડી જાય છે. દેરખોર કરી વાંચનારોની આજખાજુ એક પછી એક આવી તેમને બોલવા ઉભા ફરે છે, અને સભાના પ્રેક્ષકોને મુંઝ રહેવાની કે વાંચનારને ખડનડી

સાંભળવાની જાતજાનની સુચના કરે છે. તેને પોતાની વિદ્વાત પ્રદર્શન કરવાનો શોખ હોતો નથી પણ તે ધાંધલ ઘણી કરે છે. એક પ્રમુખ મેં એવા જોયા હતા કે તેમની ધાંધલમાં ને ધાંધલમાં ટેમરપણા શાહીના ખડીઆને એમનો હાથ લાગી જતાં એમનું પાટલન ખુદ શાહીથી રંગાઈ ગયું હતું, અને એ અકસ્માત બન્યા પછી સભામાં બાકીના કામકાજમાં તેમને રસ નહોતો આવ્યો.

x

x

x

ઓઠાં જેવા પ્રમુખો:-કેટલીક સભાઓમાં એવા ઓઠાં જેવા પ્રમુખોને સભાપતિની ખુરશી પર બેસાડી દેવામાં આવે છે કે, એ બાપડા ત્યાં શોભતા નથી. સભાસ્થાનને શોભારૂપ થઈ પડતા નથી અને ઓઠાં જેવા લાગે છે. સભા યાને માટે ભરવામાં આવી છે, વક્તા શું બોલે છે કે બોલી ગયા તે નહિ જાણનારા એવા પ્રમુખો પણ મેં જોયા છે. આવા પ્રમુખો ખીંચતાં ખીંચતાં બાપડા પોતાની ફરતે બગાડે છે. વક્તા લંબાણ કરે અને ઓતાઓ કંટાળી એક પછી એક સભામાંથી રુચકકર થાય. તેમ સભા સ્થાનમાં કોઈ સ્થળે ગડબડ, ઘોંપાટ કે શોરબકોર થાય તો આવા બહુચક પ્રમુખો તેને અટકાવી શકતા નથી.

x

x

x

આપખુદ પ્રમુખો:-કેટલાક પ્રમુખો તેમની પ્રમુખ તરીકે મુંઠણી થવા પડેલાં મીંચાની મીંચડી જેવા રાંક હોય છે. પણ એ વખત પ્રમુખસ્થાન મળ્યા પછી એવા આપખુદ બની જાય છે કે તેમનાથી વક્તાઓ તથા શ્રોતાઓ બંને કંટાળે છે. આવા આપખુદ પ્રમુખો વક્તાને એક સુદ જાંત સમજે છે. ફવાજમાંજ તેને બેસાડી દે છે, અને બાકીયાંજ ઘંટડી મારી તેને બેસાડી દે છે, જેટલો વખત સભા ચાલે એટલો વખત આવા પ્રમુખો પોતાને જાને મોઢ સુતનનું રાજ્ય મળ્યું હોય એમ સમજે છે.

x

x

x

ઉંઘી જતા પ્રમુખો:-કેટલાક પ્રમુખો પ્રમુખની ખુરશી પર બેઠક લીધા પછી અને વક્તાને ઉભો કર્યા પછી નિરતિ પોતાની ખુરશી પર એલાં ખાવ જાય છે. આથી બસઘસાટ ઉંઘી જાય છે. રાતે મળતી સભાઓમાં આવું ઘણીવાર બને છે. આવા પ્રમુખો વક્તાના ભાષણ વખતે કોઈ રથજે તાળીઓ પડે તો પોતે પણ આંખો બંધ હોય છતાં ધ્યાનમનિ ધ્યાનમાં તાળીઓ પાડે છે.

x

x

x

દોઢડાઢા પ્રમુખો:-કોઈ કોઈ પ્રમુખો દોઢડાઢા આવે છે. વક્તાના વિષયોમાં પોતાની આંખ શુઃતી ન હોય છતાં વક્તાની ઓળખાણ આપતાં એ વિષયમાં માયુ મારી ભાગરો વાટી નાખે છે. અથવા તો ભજતાજ વિષય પર ટાવકું કરી સભાસ્થાનનું વાતાવરણ ક્લેાળી મારે છે, આવા દોઢડાઢા પ્રમુખો. સભા આમજ વક્તાને બોલવાનું છે, તેમને પોતાને નહિ તેમને પોતાને તો આ સભામાં વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ચુંટવામાં આવ્યા છે; એ સમત્યા વગર જે વિષય પર વક્તા બોલવાના હોય તે આંખો ખોલી નાખી બાપડા વક્તાને કબ્બો શુદ્ધ કરી નાખે છે, અને જે સમય પોતાને વિષય બરાબર રીતે રજુ કરવાને વક્તાને મળવો જોઈએ, એ પોતે પચારી પાટી વક્તાની સ્થિતિ કોંઈક કરી નાખે છે. આવા દોઢડાઢા પ્રમુખને પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવાનો ધણો શોખ હોય છે, અને એ શોખમનિ શોખમાં એ વક્તા અને શ્રોતા બંનેને રસ ઉઠાડી મુકે છે.

x

x

x

શુદ્ધકળા પ્રમુખ:-કેટલાક પ્રમુખો સભા બોલવાનું કારણ, સભા સમક્ષ શું વિષય રજુ કરવામાં આવનાર છે તે અને મૌધી બર્બર વાન તો એકે મુખ્ય વક્તાનું નામજ બૂલી જાય છે. મારા એક જાણુ વખતે એક પ્રમુખે અને તેના સમજ રજીરચંદ્રના નામથી ઓળખાણે: હને: ખીજ એક પ્રમુખે અને ઈસ્ટની માની છતાં (તે દિવસે મેં કેટલાક વાતોન ૨.૫૧ પહેરી હતી) શુદ્ધ મુખરની જાણ

બોલવા માટે ધન્યવાદ આપ્યો હતો. એ સભાપતિ મહોદયે મારું નામ “ મસ્ત ફકીર ” અને બીજા એક અધ્યક્ષ મંદાસરે મને “ મસ્ત-પકીર ” બનાવી મુક્યો હતો. અને એવા એક ડોળી અને ફંબી પ્રમુખે ભાષણ વખતે પોતે હાથરસમાં ઉતરી જતાં આબાદ હાસરડા ધુમાળી પોતાના વિચારથી નહિ પણ પોતાપર સાંભળનારાઓને હસાવ્યા હતા.

x

x

x

આદર્શ સભાપતિ:—આદર્શ સભાપતિ તો એનું નામ કે જે ઢેખાવમાંજ પ્રભાવશાળી અને પ્રમુખ ઢેખાય. જેનામાં વિદ્વતા હોય પણ જેનું એ પ્રદર્શન ન કરે. જે સભામાં વ્યવસ્થા મેળવે છતાં આપખુદ ન લાગે એવી ખુબીથી વક્તાની ઓળખાણ શ્રોતાઓ સમક્ષ આપે કે વક્તાને પોતાની શક્તિમાં વિશ્વાસ આવે અને તે બહુ સરસ રીતે પોતાના વિષયને રજુ કરી શકે. જે વક્તા વિષય પર બોલવાના હોય તેનું યાન હોય પણ પોતાના યાનનું પ્રદર્શન ન કરે. વક્તા બોલી ગયા પછી એવી ખુબીથી પ્રમુખ તરીકે ભાષણ કરી વક્તાની રજુઆતમાં કંઈ ઉણપ રહી મર્ષ હોય તેને પુરે અને પાંડિત્ય પ્રદર્શન ન લાગે તે રીતે વક્તાએ રજુ કરેલા વિષય સંબંધમાં કંઈ નવી વાતો રજુ કરે.

છાપેલ કાટલાં:—ધણા ગામો અને શહેરમાં પ્રમુખ તરીકે કેટલીક વ્યક્તિઓ ખાસ છાપેલ કાટલાં જેવી હોય છે. કોઈપણ સભા કે મેળાવા કરતી વખતે પ્રમુખ તરીકે વિચાર કરતાં માત્ર આંતરિયાંને વેટે મણાય તેટલીજ વ્યક્તિઓ નજરે પડે અને તેથી તેમાંથીજ એકની ચૂંટણી થાય, અને વખતોવખત સભાઓમાં એની એજ વ્યક્તિઓ વારંવાર આવવાથી એ અનુભવી પણ જતી જાય. કેટલાક પ્રમુખ સભા મગતાં પહેલાં આમગયી પોતાને પ્રમુખ નીમવાની મોઢરજુ કરે છતાં સભામાં પ્રમુખની ખુરશી લેનાં જાણે પોતાને નવાઈનું માન મળ્યું હોય તેવા ઢેગ કરે.

પાનવાળો

પાનવાળો મુખર્ષની એક ખાસ શીખા છે. મુખપ્રમા
મુનિસિપલ ક્ષાનસો દરો તે કરતાં પાનચાગાની સંખ્યા
વધુ દરો.

આ સહેલી ગલીએ ગલીએ અને ઠાઠ ઠાઠ ગલીઓમાં તે
એક કરતાં વધારે પાનચાગા દોષ છે. એક આરમ્ભો, બેમત્રા માટેનું
પાણી, સુના કાયાના બે લોટા અને બીનાં મુખમાં ઉપર નાગરવેશના
પાનનો જથ્થો ગોઠવી દીધો કે પાનની દુકાન થઈ ગઈ.

કેટલાક પાનચાગાઓ દુકાન બહુ રોનકદાર બનાવે છે. ઇલેક્ટ્રીક
લાઈટ, ચક્રચક્રિત લોટાઓ અને તપેલાં તથા કુંડાઓ આરમ્ભની
ખાલુમાં ગોઠવી કાચના કપાટોથી બધા માલિકોને આકર્ષે એવા તેનો
દિવાર દોષ છે.

પાનચાગાઓમાં ખાસ કરીને ઠાઠ દોષ અત્યંત ઠાઠિયેટર
આમગ અથવા તે ઠાઠ મોખરાવાળી જગ્યા પર બેમત્રા પાનના દુકાન
નારો બહુ વારં વાર છે. અને કેટલાક પાનચાગાઓ તે ઠાઠ એમ
બે. સહેલા મેલુએટ અથવા તે ઠાઠ સરકારી એડીશનમાં મેલરી

કરતા ઓપ્પેદારને અદેખાઈ યાય એટલી માસિક આવક લોકોને તાથુલ લક્ષણ કરાવી ઉત્તમ કરે છે.

એક દિવસે એક પાનવાળાની દુકાને અડધોએક કલાક ઉભા રહી કઈ કઈ જાતના લોકો પાન ખાવા આવે છે તેનું મેં નિરીક્ષણ કર્યું.

કેટલાક તો જેમ લીલા ધાસને જોઈ ગાય બેંસ, બકરૂં કે મેડે નજીક જઈ મોડું નાંખે, તેમ કેટલાક માથુસો રસ્તે ચાલતાં પાનવાળાની દુકાન નજરે પડતાં સીધા એ દુકાન તરફ હાલવા મડિ છે; અને ખીસ્સામાંથી પૈસો ફેંકી જે ફેરાનનું પાન જોઈતું હોય તે પેલા બનાવી આપે કે દુર્તજ મોઢામાં મૂકી ચાલવા મડિ છે.

આ પ્રકારના પાનખાઉઓ માત્ર ટેવથી પાન ખાય છે, તેમની પાન ખાવાની ક્રિયા પાછળ કોઈપણ જાતની શુદ્ધિ કે રસરૂતિ કામ કરતી નથી. મોઢામાં એક પાન ખાઈસ યાય એટલે બીજી દુકાને બીજું લે છે.

કેટલાક પાન ખાનારાઓ રસ્તામાં બેચાર દોરતો મળી જાય તો પેલા સોજનીઓ આ કે સોડા માગી વધુ ખર્ચ ન કરાવે, માટે દુર્તજ તેમને નજીકની કોઈ પાનવાળાની દુકાને લઈ જઈ એક પટ્ટી આપી વિદાય કરી દે છે. પાન એ ઓળખાણ પીછાનને મજા થતું કરવા માટે એક જાતની મલમ પટ્ટી છે.

કોઈ કોઈ પાન ખાનારાઓ બહુચીકણા અને આમલી આવે છે. દુકાનદાર પાસે સારામાં સારું પાન ચોખાવી, તેની નસો તેની પાસે ઉતારવી, એલચીના ઘણા તોડાવી, પાનમાં નંખાવી, વાજેલા પાનને લીંચ લગાવી, એ પટ્ટીને પાનવાળાના હાથમાંથી પુછાવી રીનસર સ્વચ્છ પાન બનાવરાવે છે.

પાનવાળાના કેટલાક ઘરમાં પાનની દુકાન આગળ જઈ આવેલા સામે જોઈ પેનાની પાપટી કે ટોપી સરખી કરે છે. વાંદરાની માફ

આરસામાં નેષ્ટ ચાળા કરે છે. દરમ્યાન ચપરખાંધા પાનવાળો રકા-
ખીમાંથી સોડેલી સોપારી પાનમાં નાખી દે છે.

મુંગઈના પાનવાળાઓમાં મોટે ભાગે ત્રણ જાત હોય છે. લેયા,
ધાટી અને મુસલમાન. કોઈ કોઈ સ્થળે મદારી પાનવાળાઓ ડૂરી
નીકળે છે. મુંગઈના એક ચોક્કસ લતામાં ચરોતરના એક પાટીદાર
બાયડાએ પાનની દુકાન ઉઘાડી છે.

૨ બજાર વગેરેના લતામાં કોઈ કોઈ નવા મુંગરાતીએ પણ
એ નવા સાદસમાં ઝંપલાવ્યું છે.

હિંદુ પાનવાળા કરતાં મુસલમાન પાનવાળાની યાદદાસ્ત વધુ
તેજદાર હોય છે. અને હિંદુકામની સરખામણીમાં મુસલમાનો અને
તેમાં પણ ખાસ કરીને વઢોરાઓ અને મેમણસાધઓ સૌથી વધુ
પાન ખાય છે. કોઈ મુસલમાન હોટલ આગળ તમે ઉભા રહો તો
હોટલમાંથી બહાર પડતાં ધરોહાન્ધ મોઢાં નેષ્ટ, દરેક મોઢું દરોજ
કઈ જાતનું પાન ખાય છે તે પેસો ચપગ પાનવાળો સમજી જવાનો.

કોને કનરીમસાલ, કોને ગંગા જમના, સુગ્રહકાંડી, કોને દૂકડા
સોપારી, પતેલા તંબાકુ નેષ્ટએ છે તે જાણી આપવાનો.

મુંગઈના સહભાએ પાન વેચનારી તંબોલજો આ સદેરમાં
ઓછી છે. જેથી કસકતાને લખનો સાથે સરખાવતાં મુંગઈની પાનની
દુકાનો જરા નિર્મળ વાતાવરણમાં રહી છે. જ્યારે કસકતામાં તો
પાન ખાનારા પંખેરાઓ કોઈ મનોહર તંબોલજની કાગળ કાગળ
અંખિા નેષ્ટ જમરાની માફક પાનની જાનની પરચ કર્યા વગર તેની
દુકાન આગળ ઝમકવા કરે છે.

મુંગઈમાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં જૂલેશ્વર આગળ ચોક્કસ રીતે
એક પાનની દુકાનમાં એવી તંબોલજ બેસતી. અને સદાગતરમાં
હો બેસતી ચએલા, અથવા આંકે દરેકની રમત રમત ચએલા

પાસો ઉધો પડતાં નિરાશ થતા, નવી ગ્રેસલા ગ્રેગવવા પેલી તંબે-
લણના હાથનું પાન ખાવા ગલીની બહાર આવતા.

મુંઝાઈમાંથી વહોરા, મેમણ અને દક્ષિણીઓ બહારગામ ચાલી
જાય તો મુંઝાઈની સેંકડે નવાણું ટકા પાનની દુકાનોના કબજાં
બેસી જાય.

ચોપાટી પર કેટલીક ફેચનેબેલ પાનની દુકાનો નીકળી છે. જ્યાં
લખનો ને દિલ્હીની નકલ કરી એક પૈસાનું નહિ, પણ એક આના,
બે આના, ચાર આના, અને કોઈક વખત તો પાંચ રૂપીઆની
એક પટ્ટી કોઈ બાપ કમાણીવાળા રોખીન સહેલાણી અને રશિય
જન માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત 'પોતે જાતે પોતાની દુકાન' એવા ફરતા પાન-
વાળાઓ મુંઝાઈમાં ધણા ફરે છે. આ જાતના પાનવાળાઓ માટે
બાગે યુ. પી. તરફના મુસલમાનો હોય છે. મુંઝાઈની કોઈ પણ કોમને
સૌથી વધુ પાન ખાવા માટે ચરખાવ આપવાનો વિચાર હોય, તો
તે માન આપણા વહોરા બિરાદરો જરૂર લઈ જાય, અને સૌથી
ઓછું પાન ખાનારી કોમ તે પારસીઓ છે.

રહવા કુટવાનો રિવાજ.

આપણી ગુજરાતી હિંદુ સંસ્કૃતિ ભગવી રાખવા આપણે આપણી જુની કળાઓ અને રીતરીવાજો કૃપણતા ધનની માફક સાચવી રાખવા જોઈએ. કળા ગમે તેવી હોય પણ આખરે તે કળા જ છે. અને તેટલા ખાતર પણ મમતાથી તેનું જતન કરવું જોઈએ, અને ઉત્સાહ અને ઉત્સાહથી તેની ખીસ-વટ કરી તેનો વિકાસ સાધવો જોઈએ.

મરણ વખતે આપણાં ગુજરાતી હિંદુ બેસાડો જે પુમરો દલાડી રદન કરે છે, અને કંઈક મારો બનાવ બન્યો છે તેની ગામ-વાસીઓને પ્રતિની દેશવચ મરનારનાં ઘરની આગળ ઘેરી રરના પર ઉર્મા રદી જે ફરે છે અને બાજુમાં લે છે તે એક બહુ આરો રીવાજ છે. અને મુખારો અને દોડાડાઓ તેની સામે અને તેટલો બકચાહ કરે છતાં આપણી સંસ્કારી અને કેળવણી બંદોબસ્ત આ જુના, જાણીતા અને મુંદર રીવાજનો કદી પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિં.

જેમ દાસ્ય અને નૃત્ય, તેમ રાગ અને ફરવું એ માનવ સ્વભાવનું કુદરતી લક્ષણ છે. તેને મારે ખાસ પ્રયત્ન નથી કરવો.

રસોઈયાઓ વિષે કંઈક

૨ રસોઈયાઓ, મદારાન્ને, બજરમીઓ, આપણા સમાજનું ઉપયોગી અંગ છે. શ્રીમંત હોઈએ તો આપણા રસોડે એનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે. એ પાત્ર સારું મળ્યું હોય તો બંગલા કે ઘરનો ચણગાર છે અને સ્થિતિ સાધારણ હોય તો માથે પાતું પ્રાણી છે ! મને તેમ, પણ શું આ દેશમાં, કે યુરોપ અમેરિકા આદિ સુધરેલા દેશમાં, કુક, રસોઈયા, બજરમી સમાજનું ઉપયોગી અંગ છે જ; પેરીસમાં તો તેના ખુફ મથાન શેફ (Chôf) મોટમોટા રાજમહારાજાઓ અને અમીર કુટુંબોને પાકશાસ્ત્રની પોતાની કાબેલિયતથી આજી નામે છે. પેરીસ અને લંડનમાં કેટલાંક એવાં રેસ્ટોરાં હોય છે, જે પોતાના ફ્રેન્ચ કુક ઉપર મદાર આપી પોતાને ત્યાં તૈયાર થતાં પકવનો અને વાનીઓની નદેરાત કરે છે.

આપણે ત્યાં—અનેક પ્રકારના રસોઈયાઓ આવે છે. જેમાં કે વૈષ્ણવ રસોઈયાઓ, પુરખીયા રસોઈયાઓ, ખાપરા રસોઈયાઓ, બમ્બા કરના રસોઈયાઓ, એવ. રેયા મદારાન્ને, રમિક બદાઓ કુટુંબ અને ગુલના વડીલ સમાન ગણના પાકશાસ્ત્રીઓ; વગેરે એવાં

કુશળ એવા રસોઈવાળાઓ વગેરે જાતજાતના રસોઈવાળાઓ આપણાં ગુજરાતી કુટુંબોમાં જમાલી જોમવતા હોય ■ ! થોડા વખત પહેલાં એ માનવપાણીઓ નિળે જાણવાની કાંઈક ઈચ્છા થતાં મેં જે 'શાપ-જોતો' કરેલી, તેની કેટલીક વાતોઓ રજુ કરે છું:—

વડીલસામા રસોઈવાળાઓ :- ગાદિયાવાડ અને મુંબઈના કેટલીક ઉચ્ચ માતિના કુટુંબમાં ધરના વડીલ જેવા થઈ પોતા સ્નેહિતાઓ મેં જોયા છે. લાડીના એક સોની કુટુંબમાં, જેને ત્યાં હું મહેમાન હતો, ત્યાંના મિસ્તારો રસોઈથી એ કુટુંબના વડીલ સમગ્ર દર્ષ પડ્યો હતો અને વડીલની મારફત, કુટુંબના મુખ્ય રોડ ગુજરી જ્યા પછી ધરગો ગરબાર એ વૃદ્ધ બાહ્ય મધાવતો. તે અને તેનો શેઠ સાથે જ લાડીની મુંબઈ જએલા. શેઠ પોતાની એન્ડની કુટુંબ જમાવી, વતનમાં મગાન રજાએ અને વૃદ્ધ થતાં મુંબઈની કુટુંબો પોતાના પ્રેમને સોંપી રૂબ રૂબમાં વિધાતિ લેતા હતા—એકે પોતાના જૂના સ્નેહિતાને લાડી કરી આપ્યા હતા, કાજે કરી રૂબ ગુજરી જ્યા પછી તેમના થયે સધળા કારબાર એ વૃદ્ધ સ્નેહિતાને રજાવતો. સંખ્યાગણ રજાઓ, અનેક નાનાં છોકરોએ એક અને કારણ કુટુંબ હોઈ ફિરતર ચાલી રહેતો મહેન્ટેને મહેન્ટે એ સમયની પહેલે રજાનું કામ આ વૃદ્ધ સ્નેહિતાને જ દિરે રહેતું.

કેળાંવાળી અને ખીજ વાતો

કોન્ટ્રાક્ટર-મુંબાઈમાં એક મુળાની રસોઈચો મેં જોએયો. જે મોટી રસોઈના કોન્ટ્રાક્ટરો લેતો. જેમ મીઠીઓ મકાન બાંધવાના કોન્ટ્રાક્ટો લે, એંજીનિયરો રેલ્વે અને પૂલો બાંધવાના કોન્ટ્રાક્ટો લે, તેમ આ ડોસા મુંબઈની શ્રીમંત અને ઉજળા ન્યાતોના જમણવારોના કોન્ટ્રાક્ટો લેતા; અને એ કોન્ટ્રાક્ટોમાંથીજ તેમણે પાંચ પૈસા મેળવેલા. કોઈપણ ધરાકની પાસે જાય ત્યારે ક્યારે જમાડવું છે, કેટલાં માણસો જમાડવાં છે, શું જમાડવું છે, છૂટે દાથે જમાડવા છે કે કરકસરથી, મુંદર સ્વાદથી કે સાદેસાદાં જમાડવાં છે, એ બધું પૂછી લેતા અને વાડીનો કબજો લઈ તમે માગો તે વખતે તમારા ઝોડર મુજબની રસોઈ તૈયાર રાખતા. દસદળર માણસોને પેટભરીને દહીવડાં ખવડાવવાં હોય, ત્યારે દહીં કેટલું જોઈએ, લોટ કેટલો જોઈએ, મરચાં-મસાલો કેટલો નાખવો અને એ તૈયાર થતાં કેટલો વખત લાગે, તેની અંદર લાકડાં કે કોલસા કેટલા બળે, એ મધ્યો દિસાખ આ "કોન્ટ્રાક્ટર"ની આગળનાં ટેરાએજ રખતો હોય!

“શરૂ થી જોઈશો”!-મારા એક શ્રીમંત દોસ્તને ત્યાં નવો જ રસોઈઓ રહેવા આવેલો. એ મુંદર ભરાવદાર શરીર અને રૂપુદ અદનવાળો હતો. તેને શું બનાવનાં આવડે છે અને શું નહિ, એ હજી તો ધરનાં બાઈ તેને પૂછે છે. તે પહેલાંજ કોઈ કુચળ શરીરગતી અદાથી તેણે સ્પષ્ટીકરણ કરી નાખ્યું કે “હું બીજા મહારાજને જેવો નથી. શેત્રું ધર એ મારું ધર હું મમતું છું. એક દાખાનો પાણી મારે દાથે બગાડ નહિ થાય. અહીં રહેવા આવું તે દિવસે તમે બપો તોગાઈ જુઓ; પછી એક મહિનો મારા દાથની રસોઈ જમતાં તમારામાંથી કોઈ માંડુ ન પડે અને બધાનાં વજન વધે તો જ મારે પગાર લેવો. નહિ તો દરામ છે! પગાર તમારી ખુદી પડે તેટલો આપજો, પણ સેવકને રોજ પકો એક શરૂ થી જોઈશો! અને મારી ખુદી પ્રમાણે હું રસોઈ બનાવીશ અકબત, તમારા બધાના સ્વચ્છ અને આસીયને બાંધી લઈ, તમે ખુદ ઘઈ

જાઓ એવી રસોઈ બનાવીશ, અને હું શું બનાવીશ તે બાબતમાં તમને હંમેશાં કુતૂહલમાં જ રાખીશ !”

કુટુંબે એ રસોઈવાને રાખી લીધો અને થોડા જ દિવસમાં સૌ પ્રતીતિ થઈ કે માણસ ખરેખર પોતાની કળામાં કારીગર હતો. સાકા, બાજી, ઘી, ઘણોદુણી, તેલ, પોતે લેવા જતો, ભાવ કરીને માથે સારામાં સારો લાવતો અને દરરોજ સાંજ અને સવાર જમણે બેસતી વખતે મદારાજે આજે નવું શું કયું છે એ કુતૂહલ સંવેદિ રહેતું, પંદર રીતે તો એ બીંડાનું ચાકે બનાવતો, વીસ જાતની વેણીની વાનીઓ બનાવતો ! જુદી જુદી રીતે જુદી જુદી ઢાળો કરતો; ઉપરાંત કુટુંબમાંથી કોઈ માર્દુ-સાજું હોય તો તેને કેવો ખોરાક માફક આવશે તેની બરોબર કાળજી રાખી, તેને પંચતો ખોરાક તૈયાર કરતો.

અબડાઈ જતા રસોઈવાઓ-આજણ સિવાયની બીજી યાતિઓમાં રસોઈ કરતા મદારાજે ખુદ જોને ત્યાં રસોઈ કરતા હોય તે શેડીઆઓથી અને તેના ઘરના માણસોથી અબડાઈ જવાનો દમામ રાખે છે. એક જૈન વણિક કુટુંબમાં ઘરના માણસોને મદારાજની કોટડીમાં પગ મૂકતાં એ ‘નામદાર’ની રજા લેતી પડતી. તેમ બોજન સમયે દરેકે ક્યાં બેસતું, કેવી રીતે બેસતું, એ બધું મદારાજ પોતે જ નિયત કરતો ! મદારાજ પીરસતા હોય તે વખતે કુટુંબનું કોઈ છોકરું તેમને અડધી જાણ તો સીધા નજર નહીં, સ્નાન કરી નાખી, બીજાં મુઠો પહેરી, પછી જ રસોડામાં પ્રવેશ કરે ! અમુક જાતુમાં અમુક સાક ન ખવાય એવી મદારાજની આજ્ઞા હતી ! અગીઆરમ-અમાસને દહાડે મદારાજ ઘરના માણસોને પરોળે ઉપવાસ કરાવતા ! મદારાજ એટલા બધા છપ્પી મયા દના કે ૧૬-૧૭ના શેળી મારીને દેહ પાટી મુખીના માણસો તેમનાથી ધરધરતા !

મિલાપિલા :-કેટલાક કુટુંબમાં રસોઈવાઓ તદન બેલાપિલા અને મંદ રહે છે. કુટુંબના માણસો પોતાની રીતિ મારી છે એ

કેળાંવાળી અને ખીજ વાતો.

ખતાવવા અને અમારે ત્યાં ભટ છે એવો અડોમીપડોમીઓમાં ગર્વ લેવા ખાતર જ રસોઈઆ રાખે છે. તેને એ લોકો રસોઈ માટેનું માત્ર મામુલી પ્રાણી સમજે છે, અને સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સ્વચ્છ રીતે તૈયાર થએલી રસોઈ જમવી, એટલી સંસ્કારિતા એ કુટુંબોમાં હોતી નથી. એટલે જેનું કુટુંબ તેવા તેના મહારાજ હોય છે. ઘરના શેક પણ બહારથી આવી, પાલકું ખીંટી પર મૂકી, હાથ મોઢું ધોયાં ન ધોયાં, ને “લાવ મારાજ યાળા. પીરસી કે ?” કહી રસોડામાં જઈ પાટલા પર જમાવતા હોય; ત્યારે મહારાજ પણ, દર અમાસે જ ધોવાતો મેસોડાટ મુગટો પહેરી, ઉઘાડે શરીરે, ચોટલી હવામાં ફરફરી રહી હોય, સમડી આગળ બેસવાથી મીઠુજત્તીની માફક શરીરમાંથી પરસેવારૂપી રસ ઝાગળતો હોય, અને હડપ કરતે તપેલામાં દાગનો કડછો નાખી એ કડછા સાથેજ શેકને દાગ પીરસવા પધારે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ ખરી ? એવા એક અનધક કુટુંબના રસોઈવાને એક હાથે દાગમાં વધાર દેતો અને ખીજે હાથે ખીડીઓ ફૂંકતો મેં સગી આંખે દીઠેલો ।

ચાંગલા રસોઈવાઓ—ન્યાં શીડીઓ ઘરમાં ખ્યાન આપના ન હોય અને શેકાણીઓ બોળીબગાક અને મમાર હોય, એવા કુટુંબના રસોઈવાઓ ચાંગલા અને લાડકા ચર્ષ જાય છે. રસોઈ કરનાં કરનાં અને કુટુંબના માણસો તથા મહેમાનોને પીરસનાં પીરસનાં આ “લાડકાં પ્રાણીઓ” આખા ગામની એવડ કરે । શેકને ‘ફુયર’ ના બાવ પૂછે અને બાઈ દેવેલીએ દર્શન કરવા ગયાં ત્યારે કેટલા પેમા મૂકી આવ્યાં, તેની એખવટ કરે । આવા રસોઈવાઓ ધરને જેખમ સમાન છે અને એવાઓને જલદી રખસદ આપવામાં આવે એમાં કુટુંબનું દેવ છે.

પુરકના રસોઈવાઓ—કેટલાક મહારાજને આખાખાઈ અને લાડકાનાં હરામ દેવા છે. તેને નેઝગીએ રાખેલાં દેવા ને દિવને જેટલા માણસેની રસોઈની બેઠી કરી દેવા, તેનાથી એકાદ બાઈન પણ

જમવામાં વધી જતાં આ 'પાકસાસ્ત્રી' ના મગજનો પારો ૧૦૦ ડીગ્રી ચઢી જાય છે! આવા આગસુ રસોઈવાળો મહેમાનોની તરીકે માનવપ્રાણીઓના કદા દુરમનો હોય છે. તે પરેશાને, શેરે પરેશ આણેલી એક બલા સમજે છે, અને મહેમાન પાટલા પર એસે ત્યારે મોદાનો તોળરો ચઢાવીને એવી ફેચનથી તેને પીરસે કે વધુ દિવસ રહેવાની તો વાત બાજુએ રહી, પણ ફરી પાછો એ ઘેર જમવાની પણ હિંમત ન કરે! આવા રસોઈવાને ડેકાણે લાવવાનો એક જ રામબાણુ નુસણો છે અને તે ચાટલાનાં ફર્ન! કાઠિયાવાડના એક કુટુંબમાં આવો એક રસોઈવા હોતો, તેની નામના મેં છેક બીજા ગામ સંભળેલી. ત્યાં મહેમાન ચર્તા પહેલું કામ મેં એ કપું કે રસોડામાં મહારાજને મળી આવ્યો. કોઈને કોઈ બહાને તેની મૈત્રી સાધવા પ્રયાસ કર્યો, અને તેનું મન પ્રકુલિત રાખવા મુદ્દતમાં જ ગાયો અને બાહણોની હું હમેશાં પૂજા કરું છું એ સિદ્ધાંત સંભળાવી દઈ એના કરકમગને વિષે એક ચાટલો પધરાવ્યો! પછી પંદર દિવસ એ કુટુંબ સાથે રહ્યો-મહારાજ મને જોઈ ઓછા ઓછા ચર્ષ જતા!

“ચાંપડી, બોધણું માંછ આવ!”—કાઠિયાવાડના મોટા અમલદારને ત્યાં હું મહેમાન ચએલો. એક દિવસ કોણુ જાણે ક્યાંથી અને ચાંપી ઘી વિષે વાત નીકળી. પોરણંદરનું ઘી સાઈ કે ભાવનગરનું, એ ચર્ચા થઈ. ચર્ચામાંથી મોટા ધરોમાં ઘીના ચર્તા બગાડની ચર્ચા ઉદ્ભવી અને ચર્ચાના આવેશમાં ને આવેશમાં બાઈથી જરા બોલી જવાપું કે પોતાને ત્યાં એક અઠવાડીઆમાં માત્ર પાંચ મહેમાનો આવ્યા હતા ત્યાં તો ત્રણ ડબ્બા ઘી બચાસ થઈ ગયેલું! બાઈ અને ધરનાં બીજાં બંધાં માણસો એમ જ સમજતાં હતાં કે તેમને ત્યાં બહારગામથી મહેમાનોની જે ભસ્તી રહે છે તેને સર્પિત જ ઘી, તેજ, દાણેદુણી વગેરેનો વપરાસ વચારે થાય છે, બાઈના પતિ મોટા અમલદાર હતા, પૈસો લખપુટ હોય એટલે તે જાતનમાં કોઈ ઉંડું ઉતરેલું નહિ. પણ મને “ઝરેલાક દોખ” ચર્ષ જવનો વિચાર

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો.

યયો. મહેમાનોને ધરના બીજન માણસો કરતાં વધુ ઘી મળતું નથી, એ વાત હું જાણતો હતો, ત્યારે ઘી જન્ય ક્યાં? પછી તો ચોરી અકરમાત જ પકડાઈ ! નવ વાગ્યે એ વિચાર જાગ જંગલના ઝોટલા ઉપર હું ઉભો હતો, ઝોટલામાં જંગલના પશ્ચાત લાગમાં આવેલું બારણું ઉઘડ્યું. દૂર કુવે કામ કરતી એક બાઈને મહારાજે જૂમ મારી " ચાંપણી લે, આ બોધણું માંજ આવ ! "

ચાંપણીએ મહારાજ તરફ અર્થશૂન્યક નજર ફેંકી, નજીક જઈ બોધણું હાથમાં લીધું અને કુવે માંજવા જવાને બદલે જંગલના કંપાઉંની બહાર નીકળી, તે ગામ તરફ જવા લાગી. હું પણ જલદી ઘરમાં જઈ ડગલો ને ટોપી પહેરી પેટી જાણે નહિ તેમ તેની પાછળ પાછળ ગયો, ગામ જંગલથી બહુ દૂર ન હતું. ગામમાં એક ઘર આગળ જઈ વાલીબાઈ નામની એ કામચળીએ કાઈને જૂમ મારી, પેટાં મહારાજનાં ધર્મપત્ની હોય એવાં કાષ્ઠક બાઈ બારણું ઉઘાડી ઝોટલે આવ્યાં અને પેલું બોધણું ઘરમાં લઈ જઈ થોડી વારે તે પાણું આપી ગઈ.

નોકરડી પાછી જંગલ તરફ ચાલવા માંડી, રસ્તામાં જ મેં તેને પકડી. પછી તેને બાલુએ લઈ જઈ તેની બીકે મટાડવા પાવ-લીની ' દક્ષિણા ' તેના હાથમાં મૂકી, મેં તેને મહારાજ વિષે વાતો પૂછી. આખર તો તે નોકર માણસને ? તેને જવાબે ફોડી નાખ્યો, કે જંગલમાંથી ઘી, દૂધ, આકર, દહીં, જાણ, ટાંકભાજી, દાણેદુણી, મમાડો સુરં ચીજ હમેશાં અહીં મહારાજને ઘેર આવે છે અને ત્યાં પાંચ માણસો જામે છે એટલું જ નહિ પણ બીજન પાંચ ' નાગી ' આપીને જમવા આવે છે !

" દેવ, જોડાના ઘરમાં મોટી પેલ " તેમ જારી મેં મને ધણું બોધણું બાઈને ન કહેવનો દરજ કહે, પણ મારી પેતાની સ્ત્રવઃ ખતર મહારાજ આગળ પડેલી તેને નવનવપત્ન કરીને કહ્યું :

“તમારું બોધણું હું જોઈ ગયો છું. આપણી જરા સંભાળ રાખજો. દર પંદર દિવસ અહીં રોકાવું છે !” તે દિવસથી હું જાણે મોટા દરજ્જાનો તેનો વહેવાસ હોઈ અને તે મારો કોઈ સાસરાનો સગો હોય એ રીતે ધીમા ઝંબોળીઝંબોળીને અને રોટલી આપતો હતો અને મારી દરેક જાતની સંભાળ રાખી તદખીર જાગવતો, એટલું જ નહિ પણ દરરોજ સવારે અને સાંજે મારે માટે ધરના બીજા માણસોથી જુદી જાતની ખાસ વાનગી તૈયાર કરીને લાવતો.

રસોઈયાની ખટખટ ધરની રોકાણીને કાને આણવાનો મને વિચાર થતો, પણ એ મોટા ઓશીસર પોતાનાં મોટાં ક્ષેત્રમાં ગામની પ્રજાનો ન્યાય તોળતાં લાગ શકે તો ‘આરમાતું’ કરતાં ચૂકેતા નહોતા. એ વાતની મને ખબર પડતાં મેં વિચાર્યું : “હેલો, કુદરતનો કાયદો છે; શેઠ મોટાં કબજા મારે, ત્યારેજ મહારાજ બીચારો બોધણાથી સંતોષ પામે. ખુદા એનું બોધણું સક્ષાત્ત રાખે !”

દીખણી તલકચંદ.

 વનગરથી મુબાઇ આવતો હતો ત્યાં મારી સાથે તલક-
 ચંદ નામનો એક ઉતાર ઝીંદોરથી ભેગો થયો.
 આવતનિ વાર તેણે રંગ દેખાડ્યો.

“અરે મિસ્ટર, આમ બિલાડાની માફક બારી આમળ સંકો-
 ચાઇ કેમ બેઠા છો ? બોટાદ આવનાં ગીરદી યસે માટે પહેલેયાન
 આપણે પધારો કરી લઇએ. બેડિંગ છોડો અને સામ સામા બારડી-
 લપર બન્ને આપણે લાંબા થઇ પડીએ.”

“એ તો સ્વાર્થરત્તિ કહેવાય. ડબ્બામાં કોઈ પણ આવે તેને
 આપણે જમ્યા કરી આપવી જોઈએ.”

“અરે ભાઈ, તમે તો બહા માણુમજ દેખાઓ છો.” તલ-
 કચંદે મારી તરફ દમીને કહ્યું. “આમ દુનિયામાં મીઠા થયો તો
 હેરાન હેરાન થઈ જશો, દુનિયામાં મારી માફક વતો નો મમ્મન
 કરીશ. બાપી બહુ બહા થયમાં માલ નહિ.”

તેનું તલચાન અને મજે ઉતરવાથી નહિ પણ માનવ પ્રક-
 નિના એક નવ દાર્કપ નરીકે તેનો અબ્બામ કદરની અને રાનિ

ઉદ્ભવવાથી મે તેની દરેક દરેક વાતમાં અનુમતિ આપવાનો મન સાથે ઠરાવ કર્યો. મને એ માણસની પ્રકૃતિ મ્હી મર્ષ હતી. મે લાંગો, પાતળો, કુદાડી જેવા મોંઘ વાળો, ચપગ અંજિવાળો, તરવરીયો, આગીશખીસ્તાળીશની લરતીમાં આવેલો પુરુષ હતો. મને તેની ખાસીયતમાં એક લક્ષણ બહુજ ધ્યાન ખેંચનારું લાગ્યું. તે બહુજ આનંદી, વાતોડીયો અને મરકટના જેવો ટીખળી હતો. ડાખામાં અમે બે જણ હોવાથી મારે અને એને મેળ મળી ગયો હતો.

“ બોટાદ આવશે ત્યારે શું કરશું ? ડાખામાં કોઈ મરી જશે તો ? ”

“ અરે મરી તો કેમ જાય ? કોના ભાર છે ? આ તલકમાં બેઠો હોય ત્યાં ! ”

“ ઠીક, ત્યારે હું તમારી જોડે રાત કઈ. મુંબઈ સુધી તમે મને આમને આમ આરામમાં લઈ જાઓ તો મારે મુંબઈ જઈ રોડનમાં ઉતરતાંજ એક શેર પેંડા ખવરાવવા. ”

“ પેંડા બેઠા નથી જોઈતા, પણ તમે મારી કરામત લેજો ! ”

બોટાદ રોડને ટ્રેન આવી ઉભી રહી. ટ્રેન પ્લેટફોર્મની ફર હતી, તે વખતે મે એક બારીની બહાર ડોક કુદાડી નેતું જો ઉનારઓની ગીરદી ત્યાં ભારે હતી. એટલે દરેક ડાખામાં હસા દઈ થોડે તોએ પાંચ ડગ્ગન વધે એટલા ઉનારઓ ત્યાં જમા થયા હતા. બોટાદ રોડનમાં ટ્રેન ઉભી કે તરતજ તલકચરે મને મારી બેઠક પર સર્પ જવાની આગા કરી. મારા માથા પર લાસ રત્નજ એવાડી દીધી અને માથા પર એક ધોળું કાગીયું વીંટી એ બારીમાં ડોક ઉભા. અને જે કોઈ ઉનાર આવે તેને જૂમ મારી કહેતા કે “ બાપ બંગીવા છીએ, બાપવા બંગીવા છીએ. બાઈડી માંડી છે. વગરજ છે આવજું દોષ તે આવો આપ ! ”

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો.

બાજુ પર સુના સુના એ દુષ્ટ, મને બાઈડી બનાવતો હતો, અને વગગણની વાત કરતો હતો, તેથી મને ચીડ તો ચડી હતી પણ પેલી લાલ રંગનની નીચેથી બારી તરફ નજર કરી હું જોઈ શકતો હતો કે તેની ચુકિત આખાદ અમરકારક નીતી હતી. પેસે-નજરો અમારાં ડાબા આગળ આવતાં, અને લાંગીયો નામ સાંભળી ભડકી બે ડગલાં પાછળ હડતા. ઘણા ઉનારઓ તો એ ડાબા આગળ આવી તલકચંદની વાત સાંભળી લાલ જોડડીપર નજર કરી ત્યાંથી પસાર થઈ જતાં અને એક મીવાંભાઈ પોતાની બીજી સાથે ડાબા તરફ આવતા હતા એ જોઈ તલકચંદે નીચા વળી મારા કાનમાં ડુંક મારી કે "આ ન અભગ્રય તેવો માણસ આવે છે. જોડડી નીચેથી જરા વગગણ થવા દેજો."

પેલા મીવાંએ ડાબા બહાર ઉભા રહી 'લાંગીયા છે મા બાપ' ના પ્રત્યુત્તરમાં તુમાબધી જવાબ આપ્યો કે 'હમ બનીયા લોક નહી દે. હમને બી દિકિટ કે પેસે દીએ દેં."

"આવોને ભાઈ સાંગ," તલકચંદે ફેરવી તોળ્યું. "તમે આવો, તમારા બીજી પણ ભંડે આવે, પણ અમારી ધરણીને વગગણ છે, હું મીરાંદાનાર જાઉં છું. જરા અડચણ થાય અને રાંચ ઉપ ન આવે તો મારો વાંક ન કાઢવા."

તલકચંદનું વાક્ય પૂરું થયું કે નાહડી નીચેથી "ઉર, ઉર, ઉર ખાડે" એવી તો એં ચીસ મારી કે પેલા મીવા બીજી ભડકીને બે ડગલાં પાછળ હાલી ગયા, અને વડુ કંઈપણ પૂછ્યા વગર અમારા ડાબાં ખુમ ફરતો એક એક કોણી દારી ત્યાં જઈ ગયાં.

કેળાં જોડડા આખું રોજનપર સટાર મારી તલકચંદ આખી રૂંતને માંમતે તપાસી આવ્યા અને જપટાંજર આવી મને

કાનમાં કહ્યું કે “ નીંગાળા સ્ટેશને દોસ્ત તને ચાલ પાઉં. ખુદાજી અને રજવાડી ! ”

“ ખુદાજીસો સમજ્યા પણ દરજારી ક્યાંથી પાશે ? ” “ તમે નીંગાળા સ્ટેશને જોજોને, કે હું કેવી કરામત કરું છું ? ”

“ ઘોળાથી ગાડી ઉપડી નીંગાળા પહોંચી. ત્યાં ડઝનેક માણસો હારતોરા લઈ હાજર થયા હતા. સ્વામીનારાયણના થોડા સાધુઓ પણ હતા. એક મોટા ટેબલ પર મીઠાઈ, ફુટની રકાબીઓ.....અને દૂધના ખાસો ગોઠવ્યા હતા. તલકચંદ માથે લાલ ફેટે બાંધી પેટ-દોમ પર આંટા મારતા હતા, અને ટ્રેનમાં એક સહુન હતું. ધડીકમાં ત્યાં જતા, ધડીકમાં સ્વામીનારાયણના સાધુ આગળ જતા. એ શું કરે છે તે મારાથી બરાબર સમજાયું નહિ, પણ ત્યાં તો એક માણસ એક મીઠાઈની રકાબી, ફુટની રકાબી અને દૂધનો ખાસો મારા હાથમાં મુકી ગયો. અને મેં એ વસ્તુને ઇન્સાફ આપવા માંડ્યો એવો પેલો બોલ્યો કે “ સેક્રેટરી સાહેબ, અમને જરા ધ્યાનમાં રાખજો. ” આ બધું શું થાય છે તે મને સમજાતું ન હતું. ત્યાં તો તલકચંદ મારા ડાબા આગળ આવ્યા. પેલા સ્ટેશન પર આવેલા માણસો પાસેથી દૂધનો ખાસો લઈ ઝપાટાબંધ મદમટાવી ગયા અને બીજા એક બે માણસોને ઇસારત કરી અમારા બન્ને માટે મીઠાઈ અને ફુદ બંધાવી લીધું.

નીંગાળાથી ટ્રેન ઉપડી ત્યારે તલકચંદ દોડતા ડાબા આગળ આવ્યા, અને બારણું ઉપાડી અંદર બેસી ગયા, અને મારા પૂછવાથી ખુદાજી ક્યો કે ડુંગરપુરના ઠાકોર સાહેબનું મધુન બેગું છે, અને અહીં મદદ અને નીંગાળામાં રહેના એ ઠાકોર સાહેબની પ્રતિના માણમે તેમના માટે વ્હાપાળી અને નારંગ લાવ્યા હતા. ઠાકોર સાહેબ આજી મદદગરના કારજારી તરીકે દૂં પસાર થઈ ગયો અને મદદગરનાજા એમ મમજ્યા કે ઠાકોર સાહેબનો દૂં માણમ દોઈ.

દેશાંવાળી અને બીજી વાતો.

રાણી ક્યાં બેઠાં છે, કુંવર સાહેબ ક્યાં બીરાજ્યા છે એ બધી ખબર મેં ધોળાયાં મેળવી લીધેલી અને પેલા મહાજનને “ કુંવરસાહેબ મારે ન્હા અહીં લાવો, અમૃત કુંવરના પેલા બાબુના ડબ્બામાં છે ” એમ હું દાખસી પુરતો, ઠાકોર સાહેબના પસાયતા અને મહાજનનો માણસ સમજી બોલતા નહિ. એ બધાને મેં દૂધ અપાવ્યું. ઉંચે તને દળુર સેકેટરી તરીકે ઠાકોર બેસાડી પેલા માણસને તારી આગળ મોકલ્યો.

તલકચંદની ચાતુરી જોઈ હું ખરેખર હક થયો. ગીરમગામ મુખી અને લાંબી આસી ઉપર પાટીયા જેવા પડી રહી જતે મુસાફરી કરી, ગીરમગામ ઉતરી બીજી ટ્રેન પકડતાં તલકચંદે નિગાર કર્યો કે ડબ્બામાં દહે કોઈને આવવા દેજો તો ડીક. જરા મગમત પડશે. ”

એક મારવાડી જોડું અમારી સાથે થઈ ગયું. પહેલપહેલાં જ એ બાઈ ગુજરાતમાં આવતા દેતા એ વાત તલકચંદે કહી ગયો હતો. વચમાં જે કોઈ રોજન આવે ત્યાં પેલા મારવાડી શેક ‘ શેકજી આ કોનસા રોજન ’ તેમ પૂછ પૂછ કરતા. એ ચાર રોજન સુધી નો તલકચંદે જવાબ બરોબર આપ્યો. પણ પંડી દરેક રોજને પેલાની પડપૂજ આપુ રહેતાં તેણે જુદીજ ગીતે જવાબ આપવા માંડ્યા. એક રોજન આવ્યું. પેલાએ પૂછતાં તલકચંદે ફક્ત દેતાં કોઈ બદ્દાર કાઢ્યું અને પેલાને કહ્યું કે “ દેખો, મારવાડી શેક ! મેં રોજન કા નામ બોલરીય ! ”

બોલરીય શબ્દ માંબળી હું તલકચંદને કંઈક ખુશમાં પૂછવા જતો હતો ત્યાં તલકચંદેજ મારો દબા મુખી અને મુંઝવે અને બીજું રોજન આવતાં પેલાએ તેની ગીત પ્રમાણે “ દે નમો મોગલ બાઈ ” એમ પૂછતાં તલકચંદે તરતજ જવાબ આપ્યો કે “ મેં જાણ અન્યાય રોજન દે મરફા ન મ જાણુક ”

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક સ્ટેશનનું નામ તલકચંદે આંતર નિગદ્ધ પીસ કરીને કહ્યું. ત્યારે મારવાડમાં કદાચ તે ગાળીઓની બાંદર ખગર થઈ હોય તેથી કે ગમે તે કારણથી પેણા મારવાડી ગેતી ગમે અને બોલ્યો કે “ રોહ, તુમ હમકુ બના રહા હે. ”

“ અરે તમને મારવાડીઓને કાણ બનાવી શકે, ? ” પણ એ પીલસનું સ્ટેશન ગયા પછી પેણાએ તલકચંદે સાથેના વાર્તાલાપ તદ્દન બંધ કર્યો.

અમદાવાદ સ્ટેશને પેણા ધણી ધણિઆણીએ સારી રીતે મીઠાઈ ખરીદીને ખાધી, કુટ પણ મંગાવ્યું. મોસંબી ને સંતરાં પણ ખુબ ખુબ ચડાવ્યાં, ડઝન બે ડઝન સાથે લઈ લીધાં. પાનની પટીઓ ખાધી પણ અમારા બન્ને તરફ જરા સરખો વિતય બતાવ્યો નહિ. ફેન ઉપડતાં તલકચંદે મારા કાનમાં કંઈ વાત કરી. મેં અનુમતિ આપી એટલે તલકચંદે જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી જાણે વાઈ આવતી હોય તેમ ડોકી દલાવવા લાગ્યો અને પોતાના બેઉ દંડીયા જોરથી પેણા મારવાડી ગૃહસ્થ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં પહોંચ્યા. એટલા તો જોરથી કે તેમની ટુંકમાં જે કાચનાં વાસણ હતાં તે ખખડવા લાગ્યાં, તલકચંદની એ દશા જોઈ પેણા ગૃહસ્થ બડક્યા, અને મને પૂછ્યું “ તમારા જોડીદારકુ કયા હુવા ? ”

“ અરે ઉસકુ વાધ આતા દે ”

“ અરે પણ ઉસકા કુજ ઇલાજ બાધ ? ”

“ તુમારી પામ કાંદા દે ? કાંદા હોય તો નીકાસો ! ”

“ અરે કાંદા તો નહિ દે બાધ ! ”

“ તો દેખા, દોતીન મેંત્રા ઉમકુ ખીલાવે તો વાઈ જરા નરમ પડ જાયગી. વાઈદા દરદીકુ ખાના ખીલાના ચાદીએ. ”

અમારો આ વાર્તાલાપ ચાલ્યો હતો ત્યાં તલકચંદે ફરીથી કે કે ઉ ■ ■ ■ ફરી ફરી માંમેની જારતી પર પમ પહોંચાની નેચરી કરી.

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો.

ત્યાં પેલા મારવાડી શેઠે બેઠાણું સંત્રાં ગીદાઈ અને ફરસાણની ટોપલી મારી આગળ મૂકી અને કહ્યું કે “ ઉસકું ખીલાઓ વાઈ, એર જરા ઠંડી કરો. ”

હું તલકચંદ આગળ બરશીનું એક ગોસલું અને સંત્રું લઈ ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો કે “ બાઈ તલક, આ જરા ખા, જીવ હેઠો બેસો, લે બાપુ આ સંત્રું લે. ”

“ હા ! લાવ બહુ જીવ ચુંચાય છે. તું ખી ખા, અને મને પણ આપનો જા. ” એમ બોલતો તલકચંદ એ ત્રણ પેંડા બરશીના બે ગોસલાં, અને બે સંત્રાને ઈસાઈ આપી, બાકડપર લાંબો ચર્મ ચુર્મ મગો, એ પેલા મારવાડી બેઠાને ચેતવણી આપી કે “ બીજકલ અવાજ ન કરતા છીંક પણ ન કરતા. જરાપણ અવાજ થશે તો આની વાઈ ઉભરી નીકળશે. ”

હું પણ મારી સીટ પર ચુર્મ મગો અને કેઈ બીજનું ઉતાર આવે, અવાજ કરે અને તલકચંદને વાઈ ચડે એ ભયથી બાપડો મારવાડી શેઠ સવારે દાદર આવ્યું ત્યાં મુખી દરેક રહેઠાને બારી આગળ જઈ, ઉભો રહેતો અને તેનું બાપડું બેઈ પૂતળાની માફક ખુબીમાં બેસી રહ્યું હતું.

હેરકટીંગ સલુન

મું

અર્ધમાં પહેલવહેલાજ આવેલા હોવાથી મારા વાલજી કાકા મુંજીની હેરકટીંગ સલુનનો બહારનો ભાગ કાળંધ દેખાવ જોઈ જઈ ગયા, અને એ કાચનાં બારીબારણાંવાળું મકાન ખરેખર વાળંધુંજ મકાન હતી કે કેમ તેની વમાસણમાં પડી ગયા; અને મારા કાનપર પડી હતું “કપીર, તું બૂલ તો નથી કરતોને ?” “ના કાકા, એવડક અંદર ચાલો” એમ બોલી કાકાને પાંખડમાંથી પકડી દૂં સલુનની અંદર લઈ ગયા, અને ત્યાં અડધો ડઝન ખુરશીઓ પર અડધો ડઝન વ્યક્તિઓ દળમન કરાવતી બેઠેલી હોઈ, દૂં અને કાકા દુકાનની એક બાજુ ગોઠવેલા કાચપર ગોઠવાયા.

સલુનનો માલિક જે એક પંજાબી દળમન હતો તે તો મારા બોળખીનો નીકળ્યો. તેણે મારી પાસે આવી સલામ કરી હતું કે, “કપીર માદેજ, કંઈ બટુ દિવસે દેખાયા ?”

“હા, આજે દેશમાંથી મારા ગદેમાન આવ્યા છે. એમની તાડી બોડવાની છે એટલે આપને તકલીફ આપવાનો વિચાર કર્યો.”

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો.

“અરે, દુકાન તમારીજ સમજો” એમ વિવેક કરી માલેક દુકાનના નાકાપર એમનું એક ધરાક બગલાની માથેક ઉંચી ડોકી રાખી બેસી રહ્યું હતું તેની અવશેષ દાઢી ઊભી નાખવા ચાલી ગયો.

પેલા પોતાના ધરાકની દાઢી ઊભી પરવાર્થ પછી, તેના માથા પર લાઈમગ્રુસ નાખી તેનું માથું મસગતાં, સહુનના માલેક દેહર શાહે મારા તરફ ફરીને કહ્યું “ફરીજાઈ, તમારા મહેમાનને તૈયાર થવાનું કહો. આ જગા ખાલી થઈ છે.”

કાકાને મેં તૈયાર થવાનું કહ્યું. વાલજી કાકા ઉઠ્યા. પોતાનું મમ્મોદું પતકાળા જેવડું પાપડું મારા જોળામાં મુક્યું. પછી ફરીયું કાક્યું; અને કાકા શું કરે છે એ જોઈ તે પહેલાં તો દેશમાં વાળંદ આમળ વતું કરાવનાં જે રીતે તૈયારી કરે તેમ, બદનપરની બંદી સુદાં દહાડી નાખી, ધોનીઆની જગાએ પંચીઆ તરીકે એસપહેરી લઈ, કાકા દેશમાં પોતાની આસરીમાં ઉભા હોય એવા અર્ધા નમ થઈ ગયા.

“કાકા મુંબઈમાં આમ ન હોતે!” કાકાના દિહાર જોઈ ચમકાવે મેં ખૂસ મારી અને મારી ખૂમથી સહુનમાંના બીજાઓનું કાકાપર ખાન પડનાં એ પણ સપળા ખડખડાટ હમી પડ્યા.

મેં કાકાને સમજાવી ધોતીયું, અને બંદી એમને પાછા પહે-રાવ્યાં અને એ ત્રદ પુરણ વડું અકળાય નહિ મારે દું પોને એમને દાનમન કરાવવાની ખુશી પર એસાડી આવ્યો. એમની મરદન પાછળ મુકાવી; અને એ વિચિત્ર ધરાકને જોઈ આજો વખત મુઠમાં હાથા કરતા માલેકે એમની દાઢી બોડવાનું કામ કરે હતું.

વાલજી કાકાની બોડાઈ ઝઈ, મુમંધી પ.બી.થી દાનમે એમના મુખમનનું પ્રાસાસન હતું. એમનાં ધારી અને ફેટલીયાનાં માથામાં લાઈમગ્રુસ નાખી માથું મમ્મો મટેરજાની દાખલ ફેટલી પજ દેવા આપી, અને મારા ઊંચવેલી દાઢીથી કનેચ કુંવર જેવા માનવા વલજી કાકાં ખુશીમાંથી હો! ઉતર.

“ ન્હાતું ક્યાં ? ” વાલજી કાકાએ પ્રુછ્યું.

“ અહીં મુંબઈમાં તો ઘેર જઈનેજ ન્હાવાતું ” મેં કહ્યું.

દેશમાં વાળંદ પાસે વતુ કરી દુરતજ નદીએ સ્નાન કરવા જતા વાલજી કાકાને એ વાત પહેલાં યાદ આવી.

મારા આમદથી કાકાએ પાછાં પોતાનાં વસ્ત્રો તો પહેર્યાં, પણ હળમત કરાવ્યા પછી સ્નાન નહોતું થયું તેથી એમનો જીવ જરા કચવાતો હતો. ત્યાં ઈશ્વરેજ એમની દાદ સાંભળી અને જોમને એ શોધતા હતા એ વનમાળીભાઈજ સહુનમાં ચાલ્યા આવ્યા, વનમાળીદાસ અડધા કલાક પહેલાંજ ઘડી બોડાવી ગએલા, પોતે દસ રૂપિયાની નોટ કઢાડેલી પણ દુકાનદાર પાસે છટા નહિ હોવાથી એ છૂટું લેવા બહાર ગએલા, તે આવી પહોંચ્યા હતા, વાલજી કાકાને જોઈ એ અજબ અને ખુશ થયા, અને એમને સ્નાન કરવાની ઇચ્છા હોવાથી સ્વામેજ પોતાનું મક્કન હતું ત્યાં લઈ ગયા, અને કાકા પાછા આવે ત્યાં સુધી બેસવાની મને વિનંતી કરતા ગયા.

વાલજી કાકા અને વનમાલી ગયા અને ત્યાં સહુનમાં હળમત કરાવતાં અને હળમત કરતાં માનવ પ્રાણીઓને હું નિહાળી રહ્યો.

માણસોની હડપચી પર વાળ ઉગે, વીસમી સદીના આ સુધારેલા જમાનામાં જ્યાં સાફ સફાઈએ જોડેલા ચ્હેરા ફેરવે ગજાની દોય, જ્યાં મ્હોં પર ઝાંખરાં ઉગે તે ઠીક ન લાગે એમ મજાતું દોય, ત્યાં પોતાના માનવ બંધુઓના મ્હોં પરના એ વાળ દૂર કરવાનું બીડું ઝડપનાર, તેને ઊણી જાલી સાફ કરી તેની મુખાકૃતિને મુંદર અને આકર્ષક બનાવનાર વ્યક્તિને તો સમાજે એક કળાકાર તરીકે માન આપતું જોઈએ; મગર અફસોસ ! સમાજ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુસમાજ કેવી મુર્ખા અને બેકદર ■ કે, વાળ ઉત્તરવાનું એવું ઉપયોગી અને મુંદર કામ કરનાર પોતાના માનવબંધુને હળમ, નાલી કે વાળંદ ઉપનામ આપી દીજી દરજ્જાનું મનુષ્ય

કેળાંવાળી અને ખીજ વાતો.

સમજે છે. અને સદીઓ ઉપર એક વખત કોઈ બિચારાએ પોતાના બેડીદારની દાદી ભગ્નાર્થ કરવા ખાતર ઊઠી આપી હતી. તેના વંશ વારસાએ બસ હંમેશાં એજ કામ કરતું એ તેનાપર સમાજની ફરજ નાખી દીધી. આ કેટલી હદ સુધીનો જૂલમ ?

સામ્યવાદની દૃષ્ટિએ ઉદ્ભવેલા ઉપલા ફિલસુફી ભયાં વિચારોને અગમ્યા કરી મેં દુકાનની વસ્તુસ્થિતિનું બારીક અવલોકન કરવા માંડ્યું, તો એ જોઈ મને આનંદ અને સંતોષ થયો કે, મુબઈની દેરકઢીંગ સંતુનનો દળમ હું ધમ્મું એવો પોતાને કારીગરજ સમજતો હતો. આપણા દેશના વાગંદો જેવો એ રાંક કે કબાયસો માનવ ન હતો, પણ પોતાના અઆની શક્તિ પિછાનનાર એક પ્રકારનો શસ્ત્રવેદ હતો.

મેં એ પણ જોયું કે, સંતુનના દળમો દળમત કરાવવા દુકાનમાં દાખલ થતા દરેક વ્યક્તિની શક્ય જોઈ પુરતજ તેની ચિકિત્સા કરી નાંખના.

દાખલ થનાર ગૃહસ્થ જેવો લાગે તો “ આવો રોક, જરાક બેસો ” એવાં વાક્યોથી એનો સત્કાર થતો, અને ચાર પાંચ દળમો, જો તે વારંવાર આવનાર હોય અને સારી ટીપ આપનાર હોય તો, હસી હસીને તેની પાસે જઈ તેની ખજર અંતર પુછી આવતા.

આવનાર ધરાકે જોતાં ભાડજૂંલ જેવો લાગતો હોય, તો તેની દળમન ન થાય એમ ન બનતું. પણ તેનો કોઈ ખાસ સત્કાર કરતું નહિ. કોઈ ખુરશી ખાલી હોય તો એનું માણસ તે પર ચડી બેને અને એ ખુરશી મંજાગનાર દળમ ઊંચલ ખાતર તેને ઝપટામાં ઊઠી નાંખે.

મુબઈનાં સંતુનોમાં તબુ ચાર બનના દળમો આવે છે. કેટલાંક ફેરબેગ સંતુનોમાં પંચન અને બંધાગના મુશ્કેલ દળમો હોય છે. કેટલાક પુના-અદારના દલિની દિલ્લ દળમો હોય છે. મુબ

અને અમદાવાદ બાલુના ભગવા અને નાથીયા હળમો કોણુ મરે કેમ પણ પારસી મહોલાઓમાં વધુ નજરે પડે છે, જ્યારે મુંબઈ ગુજરાતી હિંદુ લતાના પુરુષ રહેવાસીઓની હડપ્પી છોડવાનું કામ મોટે ભાગે દક્ષિણી નાવીઓ કરે છે. મારવાડી લતામાં થોડા લેખ અને મુસ્લીમ લતામાં થોડાક કચ્છી વાળદો મળી આવે છે.

જે સકુનમાં હું બેઠો હતો તેમાં માલેક પંચનગી હતો. માર હળમ દક્ષિણી હતા, અને એક ગુજરાતનો-સુરત બાલુનો હતો.

કોઈ નવો ધરાક દુકાનમાં દાખલ થાય અને ખુરશી પર બેસે ત્યારે, વનસ્પતિ શાસ્ત્રપારંગન સાયન્ટીસ્ટો કોઈ નવા છોડ કે ઝાડો નમુનો જોઈ એ પર જે રીતે રસથી વાતો કરવા માંડે, તેવીજ રીતે આવેલાં એ માથાની નાવીઓ અંદર અંદર ચર્ચા કરવા લાગતા અને તે પણ એવી કુનેદથી અને સીક્તથી કે પેસો ધરાક સમજી ન શકે.

ધરાક હળમત કરાવવા ખુરશી પર બેસે ત્યારથીજ સકુનનો ચોકર હળમ એ કયા પ્રકારનું માનવ પ્રાણી છે એ દુરત સમજી જાય. ધરાક સારી સ્થિતિનો, સુધક રીતભાતનો અને ઇશ્વરીઆ સ્વભાવનો છે એમ નાવીને લાગે તો, તેને માનથી પોતે ટેમક આજીવથી ખુરશી જરા પાછળ બેંચી બેસાડે, પછી કબાટમાંથી ધે.બીને ત્યાંથી દુરતનો ધોવાઈને આવેલો બગલાની પાંખ જેવો ધોળો અને કકડતો કુચલ તેને માટે દહાડે, એ કુચલ કેમગ દાયથી ધરાકને મળે બાંધે, પછી નીચા નખી એકલી દાઢી કરાવવી ■ કે બાલ પણ કપાવવા છે, એ માનથી પુછે. સાચુની પાંછી મ્હોં પર હળવે દાયે ફેરવે, અસ્તે પજુ ધરાક ને ઉંચ આવી જાય એવા નરમ દાયે ફેરવી, પચ્ચિક મિનિટમાં કામ ખતમ કરી નાખે. ધરાકના માથા પર સુત્રંથી તેલ, લવંડર કે લાઈનન્યુસ નાખી માથું દગતું ચર્ચ જાય અને મમજની ગરમી ઉઠી જાય એ રીતે તેને કપાળે, મ્હોં પર પાક-મર હાડે, અને મ્હોંસ, માથાપર કે ગરલ પર સાચુના છાંડા પડે.

કેળાંવાળી અને ખીજી વાતો.

હોય તે સંભાળથી લુખી નાખી, ધરાકના ડગલા અને ટોપીને બરાબર મારવાનું કામ સહુનના ન્હાના બોયને સોંપી, ધરાક દળમતના દર ઉપરાંત જે ટીપ આપે તે માનથી સલામ કરી લઈ, દરવાજા સુધી ધરાકને વળાવી ન્યય અને ફરી પધારવાનું તેને આમંત્રણ કરે.

ધરાક મુશ્કેલીસ કે બોટ જેવું દેખાતું હોય, તો ખુરશી ખાલી થતાં, ફાટલી નાંખતી વખતે આપણે જેમ કુતરાંને હાથની ઇસારાથી બોલાવીએ તેમ ધરાકને એ ખુરશી જતાવે. ધરાક ખુરશીપર બિરાગે એટલે તે બીંતપર જાણે ચૂનો ચોપડતો હોય તેમ, બેદરકાર અદાથી તેમના ડાયાંપર સાણુની પીંછી ફેરવે છે, અને તેમ કરતાં ધરાકનાં નાક, કાન અને મોઢાંમાં સાણુનાં શીજી ધુસી ન્યય તો તેની તેને પરવાદ નહિ.

સાણુ લગાવેલું ધરાકનું ડેકું સાંઢીયાની માથેક ઉચું ગોઠવી, દળમ અથો ધસવા દુકાનને ખીજે છેડે ન્યય, અને ત્યાં ખાસરી પાંચ મીનીટ લે. પેસો ધરાક બિચારો સાણુના લેપડા નીચે મુંગળાતો બેસી રહે. 'પ્રોટેસ્ટ' ઉઠાવવા ન્યય તો, મોઢાંમાં સાણુ ધુસી ન્યય, ધરાકની અડધી દાદી બોટી દળમ ખીટી પીવા કે ચાહ પીવા બહાર આટલા પર આપ્યો ન્યય. દળમત કરાવનારો બિચારો જમણાની માથેક ઉગી ડેકે રાખી બેસી રહે. એવા ધરાકને દળમે દ્રવાસ પણ બેચાર ધરાકોએ વાપરેલો એવોજ આપ્યો હોય. દાદી બોઝાઈ રતા પડી ધરાકનું માથું દળમ દાબે તા ખરો, પણ જનું તખ્ત વગાડતા હોય તેમ માથામાં ખૂમ તેજ નાંખી પટાકે પટાકે અવાજ યાય એ રીતે બે હાથેથી તેનું માથું આજે અને હંતેએક હાથ માથાની પાછળ રાખી અને બીજે હાથ તેની હડપની દાગી ધરાકના જડનમાંથી તેનું હાડપીંજર આણું ડેકી સાથે બહાર નીકળી આવે એ રીત, તેની ડેકી જમણી અને ડાગી બાજુ ફેરવે.

તેં એ પણ જોડું કે, દળમત કરાવનાર ખાસરી પણ જનની જાણવના આવે છે. કેઈ નીચા જવાં નાજુમ પે. ૧.૧૧

માયા અને દાદીનો હવાલો સીધો હજમને સોંપી દે, અને નવા ચાચા હોય તો પેલો કાળજીથી પોતાનું કામ કરે માટે, સારી હજમન થશે તો દીપ પણ સારી મળશે એ વાતનો નિર્દેશ કરે.

કેટલાંક ધરાકો પોતાનાં માયાં અને ચહેરામાં ખૂબ રસ લે છે. હજમને વચમાં વચમાં તેનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે, અનેક પ્રકારની સુચના આપે અને વાળ કપાઈ ગયા પછી અને દાદી બોડાઈ રહ્યા પછી, “આ અહિં વાળ રહી ગયા” “અહિં જરા બેઠા કાપ” એમ કહી હજમ પાસે પુરેપુરી મહેનત કરાવે.

હિંદુ ધરાકો હજમને છોલી આપેલાં ગમે તેવાં ડાર્યા કે કાતરી આપેલા ગમે તેવા માથાથી સંતોષ પામે, અને હજમ સારો અને ભક્ષો હોય અને લોબી હોય અને ધરાકના માથાના પાછલા ભાગમાં બાલ કાપવાના સંચાથી ક્યાંસુધી કારીગરી અને હુન્નર કર્યો છે તે તેને દેખાડવા તેના માથાની પાછળ આગસી ધરે તો, “અરે ચાકરી ચાલશે, જરાબર છે” એમ બોલી ઉભાં ચર્ષ જાય; ત્યારે મીયાંભાઈ બાળ કપાવવા કે દાદી બોડાવવા આવ્યા હોય, ત્યારે હજમ પાસેથી પુરેપુરી સેવા લે. પોતાના ચહેરા અને માથાના વાળ માટેની મીયાંભાઈઓની કાળજીને લીધે મને બહેમ છે કે, મુસ્લીમ હજમો એમના ભાઈબંધ હિંદુ હજમોની સરખામણીમાં દાદી બોડાવાની અને બાલ કાપવાની કળામાં ચડી જાય છે.

વાંકડી મૂંઝ રાખનાર કોઈ ધરાક પહેલાં પોતાની મૂળનો આકાર જરાબર રાખવા હજમને કહે અને પછીજ દાદી બોડાવાની કરમાઈ કરે, સંભાળીને કાનરગે. ફ્રેંચ બીઅર્ડ રાખનાર ધરાક તો કુદગ હજમ શોધી, તેને પોતાની દાદીની ચોચ સમજાવ્યું પાડી પછીજ પુરથીપર હજમન કરાવવા બેસે. કોઈ અનપક હજમ આગળ કોઈ ફ્રેંચ બીઅર્ડવાળું ડાયું આપ્યું હોય, તો અત્યંત પ્રમાણે અજો દેરરી પેલી ફ્રેંચ ફેંચની દાદીનો આકાર દાંડી જોવા કરી નાંચે.

ઢેળાંવાળી અને ખીજી વાતો.

પોતાની દાદી બોડાલી હોય ત્યારે ઘસઘસાટ ઉઘી જનારાં ધરકો પળુ આવે છે, તેમ મ્હોંપર વીજળીની ઝડપે સમૈયો ફરતો હોય ત્યારે, બકરાની માફક મુંડી હલાવ હલાવ કરનાર બોધા જેવાં ધરકો પળુ આવે છે.

એક ધરક તો એનું આબ્યું કે, પહેલાં તેજે દાદી બોડાલી, પોતાની બગલ લેવરાળી, અને ફરી પાછો દાદીપર અભો ફેરવવા વાગ'દને ફરમાસ કરી.

આઠ આઠ અને દસ દસ દહાડાની દાદી વધારી સલુનમાં આવતાં ધરકો પ્રભે મલુનોના દળમોને તિરસ્કાર દોય છે. એવી ખડગમડી બ્રથ જેવી દાદીઓને બોડવા સલુનવાળા અભા પળુ જુદાજ રાખે છે. સારા પાણીવાળા અભાની ધાર એવાં ધરકોની દાદી ઊલતાં પસાર્મ જાય છે, માટે એવાઓ માટે મોટા અને જૂદા અભાજ રાખવામાં આવ્યા હોય છે. બીજા બારીક દાદીવાળાં ધરકોને ઈન્ગાફ આપી, એવાં વધેલી દળમતવાળાં ધરકને ખુરશીપર બિરાજવાનું કહેવામાં આવે છે, અને પછી જાણે પાડા મુંડતા હોય એ દબે, ફરસદમી એવા પ્રમાદી ધરકનું દાડું દળમ ખીમે ખીમે અને આરને આમ્ને ઊભા કરે છે.

હું એ દુકાનમાં વધુ નિરક્ષણ કરત, પળુ ત્યાં તો વાલજી દાસ અને વનમાળા આવી પહેાંચતાં હું મલુનમાંથી ઉઠી એ લોકોની માથે વડગાદી મગો.

મનુભાઈ મુન્શા ગ્રંથાવલિનું પ્રથમ પુસ્તક

‘તરણ’

: લેખક :

શ્રી. કુમુદ નાણાવટી

કિંમત
૦-૫-૦

તહેમે વાંચ્યું છે ? ૧૪૪

લખો:—

‘નાગર-જ્યોતિ’ ઓફીસ

ખાડીઆ—અમદાવાદ.

વિસલ નગરા નાગરોના પ્રશ્નો અર્થે

નાગર-જ્યોતિ

દર માસની પૂર્ણિમાએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દોઢ રૂપીઆ

લખો:—

‘નાગર-જ્યોતિ’ ઓફીસ

ખાડીઆ—અમદાવાદ.

પેટ સાફ તો તન સાફ.

કેસ-ફેન-મિન્ટ

લાંબા વખતથી કબજિયાતની ફરીયાદ કરનારાઓ માટે,
ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને માટે, હરસના રોગવાળાને માટે,
આ બહુજ અકસીર જીવાળની દવા છે, પેટ સાફ લાવી
શરીરમાં નવિન ચેતન લાવે છે.

સ્વાદમાં પીપરમીન્ટ જેવી સ્વાદિષ્ટ, અને ચોકલેટ જેવી
મીઠી છે, એટલે બાળકો આનંદથી કેસ-ફેન-મીન્ટની
ટીકડીઓ ખાઈ જાય છે.

ચાલીસ ગાળીની ખાટલીના રૂ. ૦-૧૦-૦

બધે ટેકાણે વેચાય છે.
વાપરીને ખાતરી કરો.

ધી એલાયન્સ ફાર્માસ્યુટીકલ્સ લી.
પ્રોન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.
રેલીફન નં. ૨૨૯૬૩.

ધી કોઠારી બુક ડીપો

ઘેર બેઠાં પુસ્તકો અને સ્ટેશનરી મેળવવાનું
મુખ્ય મથક.

ઈનામમાં આપી શકાય તેવા ફોટોગ્રાફ, સેક્સ, સાયકો-
લોજી, સાયન્સ, મેડીકલ, લે, આર્ટને લગતા તેમજ ગુજ-
રાતી, હિંદી ભાષાનાં દરેક પુસ્તકો અમે પુરાં પાડીશું. પર-
દેશી મંગાવવાના પુસ્તકો જા અઠવાડિયામાં મંગાવી આપીશું.

લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું ઇકોનોમીકસ, પોલીટીક્સ અને
ખીનું સાહિત્ય તેમજ કુશ્લીફેટ, રાટરી મશીન અને ટાઈપ-
રાઈટરને લગતો સામાન ઉપરાંત બાઈન્ડિંગ અને બાપવાનું
કામ સસ્તા ભાવે કરી આપવામાં આવશે.

પત્ર લખવાથી દરેક જરૂરીયાતો ઘેર બેઠાં પુરી
પાડીશું.

જુનાં પુસ્તકો વ્યાખ્યાની ભાવે ખરીદશું. જનરેલ મંરથાઓને
કમીયનમાં શાયદો કરી આપીશું.

લખો મા મળો

ધી કોઠારી બુક ડીપો

૨. નં. ૪૨૨૯૭

એરબેનેઝ હાઈસ્કૂલ બીન્ડિંગ

રીઅરોઝ—મુંબાઈ.

શુદ્ધ સ્વદેશી રેશમી કાપડ, સર્વોત્તમ જરી ભરતનું કામ મન-
પસંદ અને આકર્ષક ડીઝાઇનોની પ્રિન્ટેડ સીટક સાડીઓ,
સાટીનકેપ વગેરે દરેક માલ એકજ ભાવે મેળવવાનું
વિશ્વાસપાત્ર મથક.

સોએ સો ટકા
સ્વદેશી

પધારી જરૂર
ખાત્રી કરશો

ધી હિન્દીયન હેન્ડ વુવન કલોથ સ્ટોર્સ

કુ. નં. ૨૨ સમીગઢી-સ્વદેશી મારકેટ

ટે. નં. ૨૫૨૨૫

મુખ્યાર્થ નં. ૨

ગરમ અને ચુતરાડિ હોઝીયરી સામાન ક્યાંથી ખરીદશો ?

સંપદ સ્વદેશી સ્ટોર્સ

દરેક જાનના હેતુ ફેશનના, કાટ, સ્વદેશી, પુતોરસ,
મોઘર, રંગ, શોધ, તમાજ બા ઉપયાગી કાટ, સ્તીપોવર,
ભાડીટ, હાથના તમાજ પત્રના માગના વતર નાદ અમારા
સ્ટોરની મુલાકાત જરૂર લેશો.

સંપદ સ્વદેશી સ્ટોર્સ

ટે. નં. ૨૫૨૨૫ ૨૮-૨૯-૩૦ સમીગઢી-સ્વદેશી મારકેટ

કાલમહેલી-મુખ્યાર્થ નં. ૨

ધરની શોભા અને ગૃહિણીના સંતોષ માટે
તો તારકરના ડું છાપનાજ વાસણો
વાપરવાં પડશે !

ઉંચી બનાવટના પતરામાંથી તાંબા, પિત્તળ, જર્મનસીલ્ક
અને ચાંદીના મુંદર, ઘાટદાર તથા ટકાઉ વાસણો ફક્ત
બી. એ. તારકરનાજ વાપરી પૈસાનો બદલો મેળવો.

ચાંદીનો ટકાઉ ગીલ્ફીટ તથા નીકલ પ્લેટીંગનું ઉત્કૃષ્ટ કા
સંતોષકારક રીતે કરી આપવામાં આવે છે. વધુ માટે લખો.

બી. એ. તારકર.

૨. નં. ૨૩૮૯૮ ૫૦, કંસારા ચાલ મુંબાઈ નં. ૨

શાખાઓ:-પરેલ, દાદર, ગીરગામ અને હાકુરદાર.

શાંતિ અને સગવડ ભરી રીતે દરેક જાતનો

સાચો સ્વદેશી માલ

જુદી જુદી ૧૦૦ દુકાનોમાંથી ખરીદવાનું જંગી મથક

સ્વદેશી મારકેટ

૨. નં.] કાલબાદેવી રોડ મુંબાઈ [૨૫૬૨૫

રોજના વપરાશની અને ભેટ આપવા લાયક
દેશના નાના મોટા ઉદ્યોગ અને કારીગરીનો સચોટ
ખ્યાલ આપતી સ્વદેશી બનાવટો એકજ ભાવથી
(Fixed rate) ખરીદા.

શોખને ખાતર કે

વપરાશને ખાતર

ચરમા ખરીદતા પહેલાં અમારી મુલાકાત જરૂર લેવો.

ધી બોમ્બે ઓપ્ટીકલ કું.

કે લ્યાં

દરેક જાતની ફ્રેન્ચ ગનાવટની લેમ્પટેસ્ટ ટ્રિઆઇનની
ફેમો તેમજ દરેક પ્રકારના 'લેન્ઝીસ' મળશે

ધી બોમ્બે ઓપ્ટીકલ કું.

છુટક તેમજ જથ્થાબંધ ચરમાના વડેપારી

૩૪૭ શાસજીવી રોડ, તાતાની બાજુમાં

મુંબાઈ નં. ૨.

